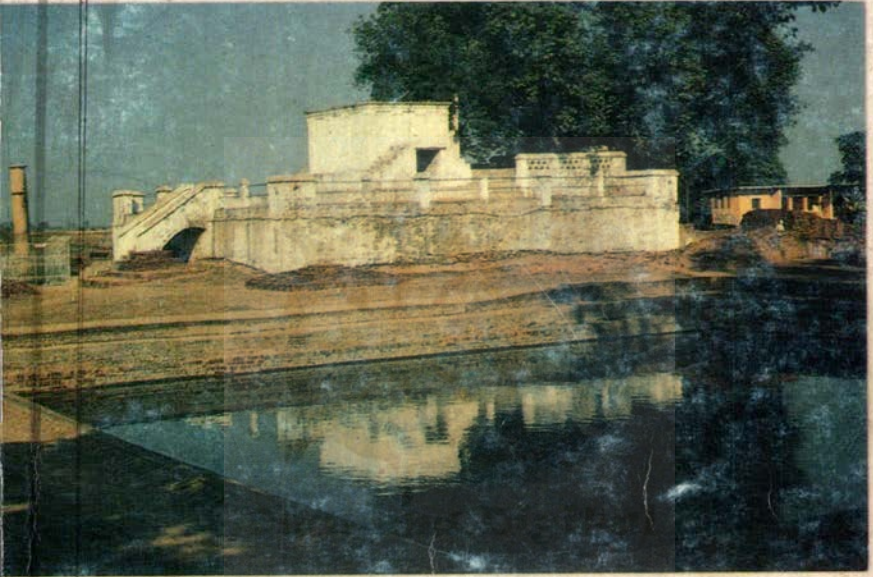

विश्वत्मा बुद्धधर्म

सम्पादक

भिक्षु सुदर्शन महास्थविर

अनुवादक तथा प्रकाशक

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"

विश्वमा बुद्धधर्म

(नेपाली भाषामा अनुवाद)

संपादक :

भिक्षु सुदर्शन महास्थविर

Dhamma Digital

अनुवादक तथा प्रकाशक :

धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"

अनुवादक तथा प्रकाशक :
धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली"
शंखमूल चौक,
नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं ।

प्रथम प्रकाशन : १००० प्रति

बुद्ध सम्बत : २५४०
नेपाल सम्बत : १९९६
विक्रम सम्बत : २०५३

(सर्वाधिकार लेखक र अनुवादकमा सुरक्षित)

Dhamma.Digital

मूल्य : ७५।-

मुद्रण : वागमती छापाखाना, वनबहाल, ललितपुर ☎ ५-३३८४७
टाइप सेटिङ्ग : धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली" ☎ ४-७५३९५
पेन डिजायनिङ्ग : धर्मरत्न शाक्य, न्याखाचोक तंचाको ☎ ५-३४६८२

ढुई शब्द

“विश्व बुद्ध-धर्म” को पहिलो भाग पुस्तक बु. सं. २५५१ (वि.सं. २०२४) मा प्रकाशित भएर बु.सं. २५३४ मा पाँचौ तथा अन्तिम भाग प्रकाशित भयो । यसरी बुद्ध-धर्मकी विश्व इतिहास नेपाल भाषामा २३ वर्ष लगाएर प्रकाशन सम्पन्न हुन सकेको थियो । यस अर्थमा मलाई हर्ष लागेको छ कि आज नेपाली भाषामा अनुदित भई पाँच भाग पुस्तकहरू एउटै आदरण पृष्ठ भित्र समावेश भई प्रकाशित हुन गइरहेको छ ।

इतिहासको पुनर्लेखन समय समयमा भइरहन्छ । बुद्ध-धर्मको विश्व इतिहासमा पनि थुप्रै नयाँ नयाँ तथ्यहरू प्रकाशमा आइसकेका छन् । यस दृष्टिबाट प्रस्तुत पुस्तकमा पनि पहिलेका सहज उपलब्ध रचनाहरू संकलित र अनुदित गरिएको ठाउँमा अन्वान्य स्तरयुक्त रचनाहरू सम्पादित र अनुदित गरि दिन पाए हुन्थ्यो । तर यो कार्यान्वयन यसपटक आफ्नो स्वास्थ्यको कारणबाट गर्न सकिएन । तापनि संकलित रचनाहरूबाट बुद्ध-धर्मको विश्व इतिहासको ज्ञान सामान्य रूपमा प्रदान गर्नुमा यस पुस्तकबाट ठूलो योगदान हुने छ —यसमा कुनै सन्देह छैन ।

श्रद्धालु धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली”ले थुप्रै साना ठूला पुस्तकहरू लेखिसक्नु भएका छन् र अनुवाद गरिसक्नु भएका छन् । भक्ति गीतहरू स्वयं रचेर संगीतबद्ध गर्नु भएका छन् । उहाँको बौद्ध कथावस्तुका अनेक नाटक नाटिकाहरू सफल

मंचन भइसकेका छन् । आफ्नो कमजोर शारीरिक स्वास्थ्य स्थितिमा पनि उहाँ पहिले जस्तै सशक्त साहसका साथ पढने, लेख्ने, सल्लाह दिने, सभा समारोहमा प्रवचन गर्ने जस्ता कुशल कार्यमा अनवरत लागि नै रहनुभएको ।

श्रद्धालु उपासकले विश्वमा बुद्ध-धर्म बारेको नेपाल भाषामा पाँच भाग गरी प्रकाशित पुस्तकहरू नेपालीमा अनुवाद गर्नु भएको छ । यस पुस्तकको प्रकाशनका लागि नपुग आर्थिक अनुदान सहयोग उहाँको आफ्नै सुपुत्र श्री सुखकुमार शाक्यबाट सदाशयता पूर्वक भइरहेको छ । एतदर्थ त्रिरत्नानुभावबाट श्रद्धालु धर्मरत्न शाक्य "त्रिशुली" र उहाँको छोरा श्री सुखकुमार शाक्य सहित सबै परिवारको दीर्घायु तथा सुख शान्ति होस्, यही मेरो सहृदय कामना छ ।

नगर मण्डप श्रीकीर्ति विहार
कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

भिक्षु सुवर्शन महास्वविर
८/६/२०५३

Dhamma.Digital

नेपाली अनुवादकको दुई शब्द

नेपालको तराइ क्षेत्र कपिलवस्तुका शाक्य राजा शुद्धोदन महाराजकी अग्रमहिषी मायादेवीको गर्भबाट लुम्बिनी उपवनमा ईस्वी पाँचौँ शताब्दी पूर्व वैशाख पूर्णिमाको दिन जन्मनु भएका सिद्धार्थ कुमारले २९ वर्षको उमेरमा मानव मात्रमा छाडेरहेको जन्म, जरा, व्याधि, मरणको दुःखबाट मुक्त हुने ज्ञानको अन्वेषण गर्न राज्यसुख र स्त्री, पुत्र, परिवार सबै त्यागी महाभिनिष्क्रमण गर्नुभयो । आलारकालाम र उदकरामपुत्रजस्ता विद्वानहरूका शिष्य बनी धर्म अध्ययन गरी लौकिक ध्यानको उच्च तह नैवसञ्जानासञ्जायतन सम्मको ध्यानज्ञानबाट पनि दुःखबाट मुक्त नहुने देखी ६ वर्षसम्म दुष्कर तपस्या गर्नुभयो । त्यसबाट पनि सर्वज्ञता ज्ञान लाभ नभएपछि सुजाताको खीर ग्रहण गरी बुद्धगयामा रहेको बोधिवृक्ष मुनि वज्रासन गरी मार विजय गरी सर्वज्ञता ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो । यही सर्वज्ञता ज्ञान वहांले आषाढ पूर्णिमाको दिन ऋषिपतन सारननाथमा पञ्चभद्रवर्गीय ऋषिहरूलाई पहिलो पटक देशना गरी धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नु भयो । यही धर्म चतुरार्यसत्य एवं अष्टांगिक मार्ग, शील, समाधि र प्रज्ञा हो । यसका तीन शिक्षा हुन् अनित्य, दुःख, अनात्म अनि यसको यथार्थबोध नै दुःखबाट मुक्ति अनि परमशान्ति निर्वाण हो । बुद्धको समयमा यो धर्म भारतवर्षका अनेक ठाउँमा व्यापक प्रचार भयो । आफ्नो जीवनको ४५ वर्षसम्म भगवान बुद्धले आदि, मध्य र अन्तसम्म कल्याण हुने धर्म अनवरत रूपले देशना गर्नुभयो । ८० वर्षको उमेर पुगेपछि उनले कुशीनगरको शालवनमा आफ्नो उत्तराधिकार कुनै व्यक्तिलाई नदिइकन धर्मनै उत्तराधिकारी तुल्याई महापरिनिर्वाण हुनुभयो ।

बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि बुद्धधर्म विरस्थायी तुल्याउन महाकाश्यप महास्थविरले मगधराज अजातशत्रुको संरक्षणमा राजगृहको सप्तपर्णी गुफानिर ७०० क्षीणाश्रव भिक्षुहरू भेला गरी भगवान बुद्धले विभिन्न ठाउँमा देशना गरी राख्नुभएको धर्मलाई एकत्र गर्न प्रथम धर्मसंगायना गर्नु भयो । त्यस्तै १०० वर्षपछि कालाशोक राजाको पालामा यश महास्थविरले दोश्रो धर्मसंगायना गर्नुभयो । त्यस्तै तथागतको परिनिर्वाणको २०० वर्षपछि मगध सम्राट अशोकका पालामा मोगगलिपुत्ततिस्स महस्थविरले तेश्रोपटक धर्म संगायना गर्नु भै बुद्धधर्ममा आएको विकृति एवं विभिन्न निकायहरूको मतभेद निरूपण गरी बुद्धधर्म परिशुद्ध तुल्याइयो । सम्राट अशोक बुद्धका परमभक्त बने । उनले राष्ट्र विस्तारको सट्टा विश्वमा धर्म विस्तार गर्ने अठोट गरी बुद्धधर्म आफ्नो राज्यधर्म गरे । उनि धर्माशोकको नामले विश्वमा प्रख्यात भए । विभिन्न देशहरूमा शाक्यमुनि भगवानका पवित्र उपदेश र सन्देशलाई धर्मदूतहरू पठाएर प्रचार गर्न लगाए । सम्राटले धर्मदूतहरू अत्यन्त असभ्य एवं दूर्गम देशहरूमा गएर त्यहाँका जनताहरूलाई उपदेश दिने र बुद्ध र बुद्धधर्मप्रति श्रद्धावान तुल्याउन निर्देशनहरू दिए । धर्मदूतहरूले पनि उत्तरको तुर्किस्तानसम्म पुगेर त्यहाँका देशवासीहरूलाई कुनै छल, बल, प्रलोभनबाट नभै शंका निवारण हुनेगरी त्यहाँका राजा, राजकुमार, सैन्य नागरिक, विद्वान, महाजन, कृषक, मजदूरहरू मात्र होइन समाजबाट तिरस्कृत, नीच, अछूत, जातिहरूसंग पनि सम्पर्क राखी छलफल गरी हृदय परिवर्तनद्वारा बुद्धधर्म ग्रहण गराए । त्यस्तै दक्षिणतर्फ श्रीलंकामा पनि आफ्नै छोरा महेन्द्र र छोरी संघमित्रा पठाएर धर्मप्रचार गर्न पठाए । त्यस्तै बर्मा आदि देशहरूमा पनि धर्मदूत मण्डल पठाएर बुद्धधर्म फैलाउनु भयो । त्यसको फलस्वरूप आज बुद्ध जन्मेको देश नेपाल र बुद्धत्व लाभ गरी धर्मप्रचार गरेको भारतमा बुद्धधर्म शिथिल र लुप्त भएर

जाँदा पनि म्यानमार, लंका, थाइलैण्ड आदि देश र खाम, तिब्बत चीन आदि देशमा भगवान बुद्धको धर्म सुरक्षित भएको कारणले विश्वमा पुनः बुद्धधर्मको पुनर्जागरण हुन सकेको छ । तसर्थ सबैले विश्वमा बुद्धधर्म कसरि कुनबेला कसले पुन्यायो कसरि यसको विकास र संरक्षण भयो भन्ने कुरा जानिराख्न पूज्य भिक्षु सुदर्शन महास्थविरज्यूले नेपालभाषामा लेख्ने अनुवाद गर्ने वा सम्पादन गर्ने आवश्यक अनुसार गर्नु भएका विश्वमा बुद्धधर्म बारेका पुस्तकहरू यो नेपालीमा अनुवाद गरी प्रस्तुत गरेको छु । आशा छ यसबाट सबैलाई उक्त कुरा बुझ्न सहयोग मिलनेछ ।

यो पुस्तक अनुवाद गर्नुको निमित्त पूज्य भदन्त सुदर्शन महास्थविरबाट अनुमति प्रदान गर्नुको साथै आफ्नो अस्वस्थता एवं व्यस्तता को समेत पर्वाह नराखी पूफ समेत संशोधन गरिदिनु भएकोमा वहां प्रति कृतज्ञ छु । त्यस्तै यो पुस्तक प्रकाशनको निमित्त प्रेरणा स्वरूप केहि आर्थिक सहयोग गर्नु भएका मित्रराष्ट्र थाइलैण्डका Dhananta Supabhattrananta And friends ज्यू प्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अस्तु ।

प्रस्तुत “नेपालमा बुद्धधर्म” भिक्षु सुदर्शन महास्थविरज्यू बाट “नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा कोविद”को पाठ्यक्रमको निमित्त “विश्वयू बुद्धधर्म” पाँच भागमा नेपाल भाषामा लेख्नु भएको छ । प्रस्तुत पुस्तक त्यसै पाँच भाग पुस्तकहरूको अनुदित गरि पाठकहरूको सम्मुख प्रस्तुत गरेकोछु ।

बु.सं. २५४०६।२५

अनुवादक

विषय सूची

१.	नेपालमा बुद्धधर्म	१
२.	भारतमा बुद्धधर्म	२३
३.	बर्माका बुद्धधर्म	४१
४.	श्रीलंकामा बुद्धधर्म	४९
५.	थाईलैण्डमा बुद्धधर्म	५६
६.	तिब्बतमा बुद्धधर्म	६०
७.	कूचामा बुद्धधर्म	८१
८.	मलायामा बुद्धधर्म	८७
९.	जापानमा बुद्धधर्म	९०
१०.	चीनमा बुद्धधर्म	११०
११.	इन्दोनेसियामा बुद्धधर्म	१२१
१२.	अफगानिस्तानमा बुद्धधर्म	१२४
१३.	बंगला देशमा बुद्धधर्म	१३४
१४.	कोरियामा बुद्धधर्म	१४०
१५.	कम्बोदियामा बुद्धधर्म	१४९
१६.	मंगोलियामा बुद्धधर्म	१५९
१७.	अमेरिकामा बुद्धधर्म	१६६
१८.	जर्मनमा बुद्धधर्म	१७४
१९.	पूर्वी यूरोपमा बुद्धधर्म	१८३
२०.	ब्रिटेनमा बुद्धधर्म	१८८
२१.	फ्रान्समा बुद्धधर्म	२०३
२२.	भुतानमा बुद्धधर्म	२१३
२३.	लाओसमा बुद्धधर्म	२२३
२४.	भियतनाममा बुद्धधर्म	२२९
२५.	फिलिपीन्समा बुद्धधर्म	२४२
२६.	पहिलेका सोभियतसंघमा बुद्धधर्म	२४७

नेपालमा बुद्धधर्म

विश्वमा धेरैजसो देश सधैँ समान भैरहदैन । नेपाल पनि यसको अपवादमा पर्दैन । आजको नेपाल कुनै युगको नेपालभन्दा सानो र कुनै युगको नेपालभन्दा ठूलो छ । जस्तो आज यसको छिमेकि देश भारत र चीन । बुद्धकालीन संज्ञागत देश लिने हो भने यी देश निकै ससाना देशहरूको समूह हो । यस अर्थको आधारमा भन्ने हो भने बुद्धको जन्म कपिलवस्तु गणतन्त्रमा भयो, बोधिज्ञान प्राप्ति मगध साम्राज्यमा भयो, धर्मचक्र प्रवर्तन सारानाथ जुन पहिले एउटा स्वतन्त्र देश थियो, पछि फेरि एकलौटी मगधको अधीनमा परेको देश वाराणसी भयो । त्यस्तै महापरिनिर्वाण मल्ल गणराज्यको कुशीनगरमा भयो । बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि कपिलवस्तु पनि कुनैबेला कोशलमा गाभिई ठूलो भएको थियो भने कुनैबेला हिमवन्त प्रदेश नेपालमा गाभिएको थियो । यही स्थिति बुद्धकालीन भारतको तीन महामण्डल अथवा १६ राज्यको पनि थियो । राजनैतिक शक्तिले देश जितेर लिने अधिकारको समयमा निकै नै प्रतिस्पर्धा भयो । यसमा नेपाल कहिले अरुबाट धक्याइ रहने, कहिले आफुले घचेटेर बलशाली भएर बुद्धको कुल र जन्मभूमीदेखि महापरिनिर्वाण भूमीतिर सम्म फैलीएको समय पनि थियो ।

जेहोस आजको यो २०औँ शताब्दीमा आएर अर्काको देशमा आंखा गाड्न नपाउने युगसम्म पुग्दा नेपालसंग बुद्धजन्मेको, हुर्केको र उनका मावालि देशको भूमि सुरक्षित हुन आएको छ । मगध, अवनति, चोल, पाञ्चाल र वत्स आदि देशहरू एक समूह भई भारत भयो । आफ्नो एक समूह बनीसकेको देश भारतमा ती ऐतिहासिक स्थल पनि विभाजन हुंदा पाकिस्तानमा

विरवमा बुद्धधर्म

पन गयो । वस्तुतः बुद्धको जन्म कपिलवस्तु र देवदहको साफ्ना उद्यान लुम्बिनि नेपालमा भयो । जसरि बुद्धका बोधिप्राप्ति मगध साम्राज्य उरुवेलको जंगल भारतमा भयो । यो भन्दा बढी कुरा ऐतिहासिक समयको सानो राज्य ठूलो, ठूलो राज्य सानो भएर गएको तथ्यांक र वस्तुस्थितिमा छलफल मात्र हो, वाद विवाद मात्र हो ।

बुद्धको जन्मभूमि नेपाल हो । त्यसकारण यसको धार्मिक सम्बन्ध पनि बुद्धधर्मको इतिहास संगसंगै गांसिएको छ । निखिल विश्वमान्यता अगाडी र यथार्थ ऐतिहासिक तथ्य अगाडी बुद्धभन्दा पहिले बुद्धधर्म छ भन्नु गौरवपूर्ण भएर पनि केवल भनाई मात्र हो । किनभने बौद्ध दर्शनका अतीत बुद्धहरूको क्रममा दश बीशहजार वर्षको अन्तर मात्र देखाउने पनि बौद्ध साहित्यमा उपलब्ध छैन । पालि अथवा संस्कृत बौद्ध वाङ्मयले यिनको बीचको समय अन्तर कल्प कल्प देखाउँछ । त्यसकारण भू-इतिहासको अगाडी पहिलेका बुद्धहरूको वर्णन मात्र संस्मृति हो । अतीतका बुद्धहरूका र त्यसबेलादेखिका स्मारक वा चैत्यको अस्तित्व स्वीकार गर्ने काम पनि त्यसबाट विवेचकको विचारमा समयले मागेको विवादमा विवादको निमित्त हुने कुरा मात्र हो । बुद्ध त २५०० वर्ष अधिका मात्र हुन्, यो संसारको श्रृष्टि र संरक्षण यसभन्दा पहिलेदेखि भएर आएको हो । तसर्थ हाम्रो यो नै प्राचीन र सत्य, सार्थक एवं श्रेष्ठ भन्ने यो जवाफ हो ।

महायानका सम्प्रदायमा बुद्धले बोधिज्ञान अनन्त युग पहिले नै लाभ गर्नुभएको हो, बोधिवृक्षको मुनि बोधि प्राप्तिको वर्णन त मात्र उपायकौशल्य उक्ति हो भन्ने साहित्य यो जवाफको आड हुन सक्छ । अफ्र यो आड विचित्र उक्ति, सरसभाव, उत्तेजक अभिव्यञ्जन, मनमोहक कथा, स्वीकारोक्ति तर्फ अनन्त अपरमित

नेपालमा बुद्धधर्म

पुण्य सम्भार विरोध र अविश्वासमा हृदयकम्प गरिदिन सक्ने, भयानक प्रायश्चित्त, पापपुण्यको विवरण प्रसस्त बलियो छ । त्यसकारण आजको बुद्धिवादि युगले हामिलाइ बिचार गराउँछ कि यसरी किन यो भन्नु पर्‍यो ? अथवा यसरी भन्नु लेख्नु पर्ने स्थिति कसरि आयो ? यसबाट आफ्नो समयमा के कसरि काम गर्‍यो ? अहिले त्यो कसरि कामलाग्ने गर्नुपर्ला ? नेपालको ऐतिहासिक क्रममा यस्ता कैयौं युग आए, जुन बेला यो धर्म बचाउन अनेक त्यस्ता प्रयास गर्नुपर्‍यो । यसमा सन्देह छैन, यो प्रयास नभएको भए नेपालको बुद्धधर्मको दशा पनि भारतको बुद्धधर्मको दशाजस्तै हुन्थ्यो होला । त्यस्कारण यी प्रयासहरू युग अपेक्षित हो फेरि यी प्रयासहरूमा नेपालका विभिन्न मौलिक विशेषता पनि निकै नै परिलक्षित छ । यद्यपि यी विशेषताहरू एकातर्फबाट हेर्दा आफुआफु भित्रै नअलमलिएको होइन ।

नेपाल, बुद्धधर्मसंग आफ्नो सम्बन्ध इतिहासको सुरुसंगै राख्न गौरव मान्छ, त्यसकारण पौराणिक आधार लिएमा नेपालको बुद्धधर्ममा दीपंकरबुद्ध र स्वयम्भूको ठूलो स्थान र प्रभाव छ । त्रिकालबुद्ध अनुसार दीपंकर अतीत बुद्ध हो, अनि दीपंकरबुद्धभन्दा पछिल्लो क्रमका बन्धुमति नगरबाट आउनु भएको विपश्ची बुद्धले वीजारोपण गरि आविर्भाव भएर पनि स्वयम्भू ज्योतिरुप आदिबुद्ध भन्छन् । विपश्चीभन्दा पछि जम्बूद्वीप बाट शिखी, अनुपम नगरबाट विश्वभू, खेमावति नगरबाट क्रकुच्छन्द, शोभावती नगरबाट कनकमुनि, काशीबाट काश्यपबुद्धहरू पनि नेपालमा पाल्नुभयो । उनि बुद्धहरूको क्रम र वहाँहरूको आगमन स्वयम्भूपुराणको यो उल्लेखसंग दीघनिकायका पूर्व बुद्धहरूको उल्लेख मिल्न आउँछ, केवल जम्बूद्वीपको ठाउँमा अरुणमती, नेपाल उपत्यकाको ठाउँमा बागमती नदी उल्लेख फरक भएजस्तै नै हो । अनि अनुपम नगरको ठाउँमा अनोमा, कनकमुनिको

विरवमा बुद्धधर्म

ठाउंमा कोणागमन, काशीको ठाउंमा वाराणशीको अन्तर भाषागत र प्रयोगगत मात्र हो । पाली वाङ्मयले पनि उनि बुद्धहरूको उल्लेख सूत्रहरूमा ससम्मान गरेका छन् । परन्तु पौराणीक रूपमा नेपाल उपत्यकाको श्रृष्टिले उनि अतीत बुद्धहरूसंगको घनिष्ठ सम्बन्ध राखेका छन् तर निग्लिहवाको अशोक स्तम्भमा लेखिएको ब्राह्मी लिपिको उल्लेखले देखाएको कनकमुनिबुद्धका स्तूपजति पुरानो पुरातात्विक साक्षी भएको अतीत बुद्धहरूका स्मारक कहीं अन्यत्र अरु देशमा उपलब्ध भएको छैन ।

सम्राट अशोकको समयसम्ममा जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने स्थितिको त्यो स्तूप हो, अथवा यहाँको अद्भुत अतुल्य बुद्धकुलप्रतिको श्रद्धामा प्रभावित भएर अशोकले पनि श्रद्धा राखेका हुन्, यो कुराको निर्णय अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भएर पनि अहिले फट्टै असमर्थ जस्तै सन्झन्छु । अनि यो त्यसै छाडेर पनि यति त अवश्य भन्न सकिन्छ कि बुद्धकुल अर्थात् अतीत बुद्धप्रति धर्म र जीवनसंगै गाँसी एक भएर रहन सक्ने नेपाली प्रयास, कलात्मक र मौलिक, विशेषतापूर्ण छ । त्यसकारण आजका पञ्चबुद्धभन्दा पनि पहिले बौद्धहरूको घरको ढोका-ढोकामा सप्तबुद्ध लेखिन्छ भन्ने उल्लेखमा पनि पूर्ण तथ्य छ । जुन सप्तबुद्धहरू मान्यता दिने परम्परा मार्सगल्लिका श्रद्धालुहरूको तर्फबाट गत शताब्दीसम्म पनि जनबहाल (मछिन्द्रबहाल)मा चलाएर गएका छन् ।

नेपालको बुद्धधर्मको अर्को विशेषता अनागत बुद्धप्रतिको आस्था हो । स्थविरवादी र महासाधिकहरूले पनि अनागत बुद्धप्रति कम श्रद्धा राखेको होइन । परन्तु मूर्ति नै निर्माण गरेर अतीतबुद्ध, वर्तमानबुद्ध र अनागतबुद्ध क्रमले दीपंकरबुद्ध, गौतमबुद्ध र मैत्रेयबोधिसत्त्वको पूजामा नेपाल कुनै महायानी देशभन्दा पछि

परेको छैन । दीपंकरबुद्ध अतीतबुद्ध सम्झनेदेखि यो त्रिकाल बुद्धको पूजामा पालि साहित्यको समर्थन पनि आधार लिन सकिन्छ । संस्कृत अथवा विकसित बौद्धसाहित्यमा निकै अतीत बुद्धहरूको नाम उल्लेख भएपनि प्राचीन पालि साहित्यमा २८ अतीत बुद्धको उल्लेख मात्र परिचयात्मक पंक्ति वा नाम मात्र उपलब्ध छ । फेरि उनि बुद्धहरूमा दीपंकर चौथो बुद्ध हुनु, अनि आजका गौतमबुद्धले बोधिसत्व हुनु बुद्धत्व प्रार्थना गरेको पनि उनकै अगाडी हो । यो अर्थ समीक्षा गर्दा सिद्ध छ कि नेपालमा दीपंकर तथागतप्रति मान्यता राख्ने पद्धति सार्थक र गहिरो अर्थ राख्छ ।

अब केही कुरा ऐतिहासिक मानव बुद्ध शाक्यसिंह गौतमको नेपाल आगमनको विषयमा उल्लेख गरौं । स्वयम्भूपुराण अनुसार उनि आफ्ना शिष्यहरू सारिपुत्र मौद्गल्यायन र आनन्दसहित भिक्षुसंघसंगै यहाँ आउनु भयो । यो पनि स्पष्टतः अन्यान्य बौद्ध देशमा बुद्ध आउनुभएको धियो भन्ने धारणा जस्तै प्राचीन बौद्ध वाङ्मयले समर्थन गर्न सकिदैन । तैपनि यो कुरा श्रीलंका, बर्मा, स्याम (थाइलैण्ड) आदि देशमा बुद्ध स्वयम् आउनुभएको आआफ्ना प्रकारका श्रद्धाभिव्यञ्जनपूर्ण उल्लेखभन्दा निकै नै सत्यको नजिक पर्दछ । मगध सम्राट् विम्बिसारको परिचयात्मक प्रश्नको उत्तरमा आफु हिमालको मुनि रहेको कपिलवस्तुबाट आएको भनी स्वयं वहाँले भन्नु भएको छ । तसर्थ स्वयं बुद्धले गर्नु भएको बुद्धमूर्ति वा चैत्यपूजाको वर्णन र नेपालको कथात्मक कला विशिष्टताको अनेक उल्लेखमा उपेक्षित दृष्टि राखेता पनि बौद्ध साहित्यमा भएको हिमालयको आकर्षणले हामीलाइ बुद्ध नेपाल उपत्यकामा आउनु भएकोमा विचार गर्न र पुरातात्विक रूपले प्रमाणित ऐतिहासिक अन्वेषण गर्न प्रेरित गर्छ । साधारण इतिहासले बुद्धको नेपाल आगमनकालमा किराती

राजा जितेदस्तीको शासनकाल देखाउंछ । फेरि कुनै उल्लेखले भने उन वा उनका वंशज कुनै पहिलेका राजा कुरुक्षेत्रको युद्धमा पुन्याइराखेको छ । जुन बुद्धवटा कुराको मान्यता भने पूर्णतः असम्भव छ । पालि वाङ्मयमा महाभारत युद्ध भइसकेको वा भइरहेको कहिं छार्या सम्म पनि छैन । जस्तो कि त्रिबेदलाई बुद्धकालभन्दा अगाडी मान्न आधार छ ।

अब नेपालका शाक्य जातिका विषयमा केही उल्लेख गरौं । विडडुभले शाक्य जातिको रक्तपात पूर्ण बमन गर्दा भागेका शाक्यहरू नेपालमा पनि पुग्यो, जसरि बर्मामा पुगे अनि त्यसबेला देखि बुद्धधर्म नेपालमा पुग्यो भन्ने उल्लेखको उद्धारण पनि गर्छन् । परन्तु नेपालमा शाक्यजातिको प्रवेश विषयमा केहीकुरा विचार पूर्ण भएपनि बुद्धधर्म नै यतिबेला प्रवेश भयो भन्नेकुरा तथ्यपूर्ण हुदैन । बुद्धको शासनमा टाढा टाढाबाट आएर भिक्षु बन्न आएका प्रख्यात भिक्षुहरू निकै छन् भने यतिको नजिक परेको ठाउँमा त्यतिबेला प्रभाव परेन भन्नु पनि तथ्यपूर्ण होइन ।

यसपछि सम्राट अशोकको धर्मवृत्त मण्डलको विषयमा विचार गरौं । अशोकको समयमा भारतमा धेरै धर्मप्रचार भएजस्तै त्यसको प्रभाव छिमेकि देशहरूमा पनि निकै पच्यो, नेपाल पनि यो प्रभावबाट मुक्त भएन । हिमवन्त प्रदेशका धर्मवृत्त मण्डल नेपालमा नै आएको हुनुपर्छ । कारण अर्को कुनै हिमवन्त प्रदेशले बुद्धधर्म त्यति पहिले आफ्नो ठाउँमा पुगेको उल्लेख गरेको छैन । अशोक आफ्नो छोरी चारुमतीसंगै नेपालमा आएर चारस्तूप स्थापना गरे, देवपालसंग आफ्नो छोरी विवाह गरी दिए भन्ने उल्लेख पनि इतिहासले गरेको छ । चारुमतिको स्मृतिमा आएको (चारविहार) चायबहि अहिले पनि

अशोक शैलीयस्तूप जस्तै छ । त्यस समयको राजदरबार अगाडी, अशोक स्तम्भ भएको बनाइ जनश्रुति जस्तै छ भने पनि हुन्छ । अशोकले जहाँ पुग्यो तहिँ आफ्नो शीलास्तम्भ उभ्याएकोले अशोकको यात्रा भएको देशमा यो सम्भव भएर पनि यसलाइ अहिले सम्म इतिहासले र अन्वेषणले हेर्न सकेको छैन । पाटनको चारस्तूप अशोकले बनाएको भनिन्छ भने अर्कोतिर एक ब्यापारीले कलिंगत ३६०८-३६०९ तिर स्थापना गरेको पनि भनिन्छन् । यी कुरामा पुरातात्विक रूपले हेर्न अथवा साहित्यिकरूपले अन्वेषण गर्न पनि एकातिर अवसर छैन भने अर्कोतिर नेपालमा युग अपेक्षित रूपले परिवर्द्धित बौद्ध साहित्यमात्र धेरै भएको हुंदा पनि कठिन भएको छ । तैपनि अशोकचैत्य भनेपछि विनामूर्तिको स्तूप, स्मारक रूपको चैत्य हुने र सम्राट अशोक फेरी एकपटक भिक्षु उपगुप्तले सुनाएको प्राय सबैजसो कथा साहित्य अनुसार नेपाली बौद्ध समाजमा उनको स्थान निकै गहिरो र निकै उच्च छ ।

यसपछि नेपालले बुद्ध धर्मको आधारमा कला साहित्यको यत्ति बिकाश गर्‍यो कि त्यसले पनि यसको प्रसारण र विस्तारमा क्षमता प्राप्तगर्‍यो । पाचौँ शताब्दीको पूर्वार्द्धतिर आचार्य बलभद्र तिब्बत देश भएर चीन पुग्यो । तिनले चिनपेह (नकिन) लाइ आफ्नो कार्यक्षेत्र गरी त्यहाँको भाषामा बौद्धसाहित्य अनुवाद गर्‍यो । यो बेला चीनमा बुद्धधर्म पुगिसकेको र बौद्धसाहित्य बनाउन अनि खोज्न प्रारम्भिक युग पनि हो । यहि समयमा फाहियान कपिलवस्तु र लुम्बिनि पुगेर फर्केको मात्र भने पनि हुन्छ ।

बलभद्रको धर्मप्रचारको वातावरणले पाचौँशदीको अन्ततिर अंशुवर्माकी छोरी भृकुटी तिब्बत जान बल मिल्यो । उनिसंग

अशोककी छोरी संघमित्राले श्रीलंकामा धर्मप्रचार गरेको आदर्श भावनाले ठाउँ लियो त के आश्चर्य । भृकुटी तिब्बत गएपछि श्रङ्गचङ्गम्पोका प्रजामा बुद्धधर्म र नेपाल संस्कृतिको व्यापक प्रभाव पयो, त्यहाँका कला र संस्कृति धनि तुल्याइदियो । नेपालबाट लिएको बुद्ध स्थापना गरिराखेको मन्दिर र पोताला दरबार यसको प्रमाण हो । जसबाट कला-संस्कृतिको आदान प्रदानमा छैठौँ शदीको लामो समय बितेको थियो । यद्यपि यसको बीच बीचमा कति महत्त्वपूर्ण घटना भयो होला परन्तु यस विषयमा हामी अज्ञानी नै छौ । तैपनि यो समयमा भारतका निकै आचार्यहरू तिब्बत जान नेपालले बाटो कोरेको हामिलाई थाहा छ । बान्हाँ शदीको बीच सम्ममा यसले यतिको विकसित रूप लियो कि संस्कृति र कलाको सहयोगको निम्ति ८० जना कलाकार साथ लगाइ अर्निको तिब्बत र चीन पठाउनुपयो । अनि तिनिहरूले त्यहाँ कला र संस्कृतिको कति के सेवा गरे त्यसको फल त्यहाँको देश, प्रत्येक मन्दिर प्रत्येक चित्र अनि भावना भावनामा रहेर प्रदर्शन गरीरहयो । सबभन्दा बढी त यी देशहरू बीचको कला-संस्कृतिको शैलि, समरूपता, समरूपीमा अन्तर्निहित भएर तिनिहरूले सास फेरिरहेका छन् ।

यस पछि तेन्नाँ शदीको अन्ततिर बुद्धधर्म प्रचारमा उब्जेको प्रतिक्रियात्मक शक्तिले फन्का मान्यो । यही समयमा भारतमा तुर्कीहरूले बौद्धहरूलाई रक्तपातपूर्ण दमन गर्नुको बेला दुर्बल चरित्रका यी भिक्षुहरू यताउता छरिएर गएका थिए । यी भिक्षुहरू आफ्नो अस्तित्वमा चोटमात्र नपुन्याएमा जुनसुकै सुधार वा प्रभाव, प्रभुत्व स्वीकार गर्न पनि तयार थिए । यही बेला राजा जयस्थिति मल्लले सामाजिक र आर्थिक सुधारको केहि कदम चाल्यो, यसको साथै धार्मिक सुधारको आधारमा भिक्षुहरूलाई रोजगार समाउन दिने वा रात्रिसंग वैवाहिक

जीवनमा रहन बाध्य गर्‍यो । अनि तिनिहरूको वस्त्र व्यवसाय र रहनसहनमा कुनै यानका भिक्षु भन्ने चिन्ह सम्म पनि रहेन । जसले गर्दा यकातिर फेरि जयस्थिति मल्लको सत्ता पछि भिक्षु परम्परा बचाइ राख्न शायद विनयसम्मत संख्यामा भिक्षुहरू नभएर वा पुरोहितवादी प्रकृत्यामा सकृय भैराखेकाले चूडाकर्मको परम्परा र बुद्धधर्ममा नयाँ युग अपेक्षित परिवर्तन र परिमार्जनले द्रुतगतिले मोड लियो । अर्कातिर कला र संस्कृतिको उत्थानमा दक्ष बौद्धहरू प्रत्यक्ष रूपले भिक्षुस्वभावको तल्लीन साधना भयो । हेलाका पात्र जस्तै बनाइ जयस्थिति मल्लले भिडाएको काम पनि भिक्षुस्वभावको कलात्मक श्रमले छुने वित्तिकै स्वयं त्यो कामले कला र संस्कृतिलाई माथी उचाली दियो ।

नेपाली बौद्धहरू जुन प्राचीनकालदेखि दीपंकर तथागतका पूजक अशोकभन्दा पहिले कनकमुनि बुद्धका पूजक, जहिले पनि धर्म र जीवन अन्योन्याश्रित गरिराख्ने, कलात्मक गुणले सम्पन्न थिए, तिनिहरूलाई छुत्याउने जति प्रयास भएतापनि आफ्नै गुणले तिनिहरू एकजुत भए । यही समयमा बौद्धकलात्मक संस्कृतिको देन स्वरूप नेपालले प्रतिकात्मक अथवा ध्यानी बुद्धको विकाशमा ठूलो भाग लिनसक्‍यो, ज्ञान, भूमीस्पर्श, अभय, ध्यान र धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रामा पाँच रंग र पाँच तत्वमा प्रतीकमय बुद्धहरू बैरोचन, अक्षोभ्य, रत्नसंभव, अमिताभ, अमोघसिद्धिले नेपालमा बुद्धधर्म र बौद्धशक्ति रक्षा गर्न ठूलो मद्दत पनि गर्‍यो । नेपालको मन्दिर र विहारहरू भारतमा जस्तै जमीनभिन्न पुरिन गएन । यता स्वयं बौद्धदृष्टिकोणबाट पनि भावात्मक अभिप्रायात्मक ईश्वरवादीय दर्शनसंग जोडिन पुग्यो । बुद्धको महानिर्वाणपछिको स्थितिमा मौन धारण गर्ने परम्परामा बुद्धलोकको आस्था बलियो भयो । अह्न कर्मवादको बौद्ध कथासाहित्यले कर्ता-धर्ता र बरदाताको स्वरूप लियो । यो समयले

विरवमा बुद्धधर्म

अतीतका वास्तविक तथ्यको समिक्षामा भन्दा पनि जीवनवादी समिक्षामा बढी महत्त्व दियो । वास्तवमा इतिहासले पनि देखाउँछ, युग र वातावरण अपेक्षित संस्कृति नै मानव संस्कृतिको स्वाभाविक प्रवाह हो । जुन प्रवाह नेपालमा सधैं गतिशील र संगीतमय भएको छ । अनि पछिगएर बुद्धको दर्शनसंग बज्रयान पछिको स्वरूप संगम भएर यो प्रवाहमा फन् गतिशीलता आयो । पंचदान र सम्यकदानसंगै होम (यज्ञ) जस्ता चर्याले पनि शायद यही बेला ठाउँ लियो । ब्राह्मणवादी, र बाह्य क्रियाकर्मको प्रकृत्यामा आचार विचार शुद्धिको वातावरणमा हुर्केका मानवतावादी धर्म त अहिले स्वयं विचित्र विचित्र बाह्य क्रियाकर्ममा अल्झियो । यसको निम्ति तंत्र मंत्रको सिद्धि र प्रभुत्व त बदलिने तत्त्व नै भयो । यसले गर्दा फेरि एक पटक बौद्धहरू राजकुलको सन्निकट अवस्था प्राप्तभयो । राजा गुणकामदेवले मछिन्द्रनाथ ल्याएर नरेन्द्रदेवले मन्दिर बनाउनु, नःबहा (पाटनको एउटा विहार) बनाउनु, पुराना यात्राहरू म्हासेर मछिन्द्रनाथको अगाडी मीननाथ साथमा राखी रथयात्रा चलाउने प्रथा चलाउनु, राजा प्रताप मल्लले जामन गुभाजुलाई राजकुलमा स्थानदिनु, अफ्नै लायकूबहिल बनाइ दिनु, राजा श्रीनिवास मल्लले नरेन्द्रदेवको श्रद्धामन्दिरमा श्रृंगार गरि थप कीर्ति राख्नु यसको उदाहरण हो । यसरी जनचेतना र जनश्रद्धा बुद्धधर्मप्रति पूर्णतः राजानुकरणात्मक प्रवृत्तिको भयो भन्नु मिल्दैन । अति दमन अवस्थाको विद्रोह वा प्रतिकार क्षमता बौद्धहरूमा अवशेष थियो, त्यसकारण भारतमा बुद्धधर्म उन्नतितिर नजाने भएर पनि नेपालबाट भारतमा मानिसहरू जान्थे । अफ्नै त्यहाँको मन्दिर हेरेर शायद त्यो मन्दिरको भविष्य नराम्रो देखी आफ्नो देशमा आएर त्यस्तै मन्दिर बनायो । यसको एउटा नमुना पाटनका महाबुद्ध मन्दिर हो ।

नेपालमा बुद्धधर्म

मल्लकालको अन्ततिर पुग्दा बौद्धविहार र बहिलहरूको निर्माण गर्ने, नाउ, लुहारदेखि ब्राह्मण आदि जातिको चूडाकर्म गर्ने बौद्ध विलक्षण स्वभावको अवरोह भयो । राजाहरू पनि मन्दिर बनाउने, नयाँ नयाँ देवताहरूको यात्रा गर्ने, नाच नचाउनेमा तल्लीन भए । यतिबेला बौद्धहरूले साझा मन्दिर बनाउने, तान्त्रिक नाच नचाउने सम्म पनि आफ्नो प्रभावमा ल्याउन सके । जस्को धाराप्रवाह राजा जयप्रकाश मल्लको कुमारी यात्रा सम्म बहदै गयो ।

मल्लवंशपछि शाहवंशको उदय भयो । नेपाल एकीकरण गर्ने शाहवंशका श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह नेपालका नेपालित्वसंग राम्रैसंग परिचित थिए । उनले प्रचलित सबै यात्राहरूमा प्रोत्साहन दिनुका साथै आफ्नो जन्मदेखि वरदान र भविष्यवाणीसंग सम्बन्ध भएको बौद्ध लामालाई निकै जग्गा प्रदान गरे । जुन पछि राजनैतिक कारणबाट फेरि फर्काइए । श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटको स्वयम्भू जीर्णोद्धार गर्नु भै रोकीराखेको काठमाडौंको सम्यक महादान स्मेत पुनः बान्ह वर्षमा एकपटक चलाउन दिनुभयो । यतिबेलासम्म प्वंगा (विशेष एकप्रकारको फुक्ने बाजाले) दशाकुशल पाप छाड्ने घोषणा गर्दथ्यो ।

नेपालको बुद्धधर्मले नेपालको प्रगतिमा सदैव बल दिन्थ्यो । कारण यसले कला र संस्कृतिसंग अभिन्न रूपले गाँसिई जीवन संगाली रहेको थियो । आफ्ना श्रद्धाका पात्र देवता विभिन्न धातुहरूमा ढाल्ने अनि त्यो स्थापना गर्न काथ हुंगा र ईटामा भावनाको साकार दिने, श्रद्धा चित्र र साहित्य रचनामा समावेश गर्ने, गीत र नाच चालु गर्दै धर्मलाई जीवनसंग गाँसीराख्नुमा सदैव ध्यान दिन्थ्यो । जसबाट श्री ५

राजेन्द्रवीरविक्रम को नाममा “महासत्त्वोपाख्यान” नाटक हाम्रा अगाडी अस्तित्वमा रहेका छन् । यस्तै नै कथा र गीत साहित्य यी सबै साथसाथै बिकास हुदै गए । परन्तु यो जीवनसंग गांसिएको बुद्धधर्म छुट्याउन नसक्दा चिडिएका तत्त्वले भने बीच बीचमा कम दुःख दिएका होइन, गोलमाल गर्ने मौका कम खोजेका होइन । तिनिहरूले मसानमा लगेर पनि नमरिने नेपालको बुद्धधर्मको जुन विशिष्टता थियो त्यसलाइ भने बुझ्ने सकेनन् ।

अठारौँ शदीको उत्तरार्द्ध बितेपछि राजवंशमा शासनाधिकारमा परिवर्तन के आए कानूनी रूपले बौद्ध दमनको प्रयास शुरु गर्न बौद्धविरोधिहरू जम्मा हुन थाले । होइन भने नयाँ राजनैतिक सत्तामा आएकालाई धार्मिक र सामाजिक व्यवस्थासंग के मतलब ? परन्तु शौभाग्य नै थियो उता एसियाइ जागरणमा बुद्धधर्मले फेरि बल दिने प्रारम्भ गरीसकेको थियो, त्यस्तै पुरातात्विक उत्खननको प्रारम्भ भै बुद्धधर्म निन्द्राबाट बिउँफे जस्तै गरी राष्ट्रिय गर्वको रूपमा उठिसकेको थियो । नेपालमा पनि डा. फुहररले १८९५ इस्वीमा लुम्बिनिका अशोक स्तम्भ पत्तालगाएको थियो । त्यसताका नेपालका प्रधानमंत्री देवशमशेरलाई सम्यक देवता बराबर निमन्त्रणा गर्न खुब मनपन्यो, परन्तु उनको श्रद्धालाई एकातिर चिप्ल्याएर मात्र धीत मरेन, उनलाई नै उखाड्ने राजनैतिक शक्तिको घच्चाघच्चीमा स्वार्थीतत्त्वले बल पुऱ्यायो, प्रधानमंत्री चन्द्रशमशेरको आडमा अबौद्ध शक्तिले बौद्धहरू हिन्दू हुंदा केहि होइन, हिन्दूहरू बौद्ध भयो भने कानूनी रूपले अपराध घोषित गराउन सफलता प्राप्त गरे । ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य र शूद्र जस्ता तलमाथीका सबैजात चूडाकर्म गरिने परम्परामा यो पहिलो धार्मिक पक्षपात थियो । सिलभान लेविजस्ता राजनैतिक व्यक्तिबाट प्रभावित भएर त्यस्तै

नेपालमा बुद्धधर्म

धर्मादित्य धर्माचार्यको बारंबार भएको जायज मागपत्रबाट लुम्बिनीमा चन्द्रशमशेरको शासनकालमा केहि निर्माण र त्यस मन्दिरमा हिंसा नगर्न घोषणा भएता पनि बौद्धधर्म विरोधि तत्वको हृदयले सहन सकेन ।

नेपालमा एसियाइ स्वतन्त्र संग्रामको जागरणको साथै उठेको धार्मिक चेतना भन भन बढ्दै गयो । विक्रम सम्बत १९८१ पुगदा खामबाट आउनु भएका क्यान्धे लामाले नयाँ अध्याय थपि दियो । नेपाली बौद्ध जनता ५६ हजारको संख्यामा धर्म श्रवणकालागी भेला भए । निसन्देह यो जमघट नेपालको इतिहासमा असाधारण थियो । अनि यहि जमघट कुन्नि के भनिकन राजनैतिक भय अधि सारेर बौद्ध संगठन प्रति शासकहरूको हृदयमा विषबृक्ष रोपिदियो । यता जयस्थिति मल्लको सुधारको नाउमा अबौद्ध शक्तिले बुद्धधर्मको गृहत्याग प्रवृत्तिमा खण्डित भएको पुरानो परम्परा, कुलगत अबौद्ध भएकाले गृहत्याग गरि अर्थात प्रब्रजित भएर भिक्षु महाप्रज्ञाले ठूलो क्रान्तिको सूत्रपात केसंबाट गरे । फेरि छिरिनुर्बुको उपाध्यायत्वमा अरु गृहत्यागी भिक्षुहरू बने । यसबाट चन्द्रशमशेरको आंखामा बौद्धहरू बिभाउन सजिलो भयो । अनि महाप्रज्ञा, महाचन्द्र, महाज्ञान, महावीर्य, र महाक्षान्ति, यी पाँचैजनालाई देशबाट निर्वासित गर्‍यो । गएको शदीहरूमा आफ्नो देशबाट कला र संस्कृतिको साथै धर्मप्रचारकहरू पठाइरहेको पूर्व परम्परा र यसको निम्ति प्रदत्त मार्गको उदारताको विपरित राजनैतिक शक्तिले गरेको १९८२ सालको यहि पहिलो प्रत्यक्ष क्रूर दमन हो । अनि स्वयम्भूको जीर्णोद्धारको श्रद्धामा चन्द्रशमशेरले छेकेको नै नेपालको बौद्ध श्रद्धात्मक निर्माण कार्यमा पहिलो बाधा पनि भयो । यतिमात्र होइन तुलाधर र गुभाजुलाई लामा ढोगने र भातभान्सा सम्बन्धीको आधारमा बौद्धहरूभित्र भगडा पारी

बिबरमा बुद्धधर्म

राजनैतिक शक्ति संगठन हुन नदिइकन राणाकालीन पुरोहितहरूले बौद्धबौद्धमा फगडा पारी बीचमा अरुले जिताउरी लिने गरे ।

परन्तु बौद्धजागरण फेरि सेलाएर जान उठेको होइन । त्यसकारण यस घटनाले गर्दा बौद्धजागरण फन बह्यो । यहि समय कतिजनालाई श्रद्धाबाटै लंकामा अध्ययनार्थ जान पृष्ठभूमि दियो, कतिजना तिब्बतबाट नेपाल आइपुगे । भिक्षु महाप्रज्ञा पछि प्रज्ञानन्द श्रामणेर बने । फेरि निष्काशनको कारणले गर्दा महाप्रज्ञा नेपालमा आउन नसकेता पनि वहाँको प्रेरणाबाट श्रामणेर प्रज्ञानन्द नेपालमा आउनु भयो । अनि साहु दशरत्न (स्व. धर्मालोक) लाइ पात्र समाउन लगाइ भिक्षाटन जानु भयो । यही नै चीवरबस्त्र पहिरी नेपाल उपत्यकामा सर्वप्रथम स्थविरवादी शासनको पुनः नेपाल प्रवेश हो ।

बुद्धशासन बलियो तुल्याउन देशबाट निर्वासित भिक्षु महाप्रज्ञाले भित्रि तवरबाट कम काम गर्नु भएन, उहाँले हिन्दू संन्यासी भै बनेर नेपाल भित्र पसेर नेपाली श्रद्धालुहरूलाई त्यागी जीवनमा आकर्षित गर्नुभयो । यसै कार्यको क्रममा भिक्षु महाप्रज्ञालाई निष्काशित भिक्षु नेपालमा पस्यो भनेर पूर्व ४ नम्बर भोजपुर जेलमा राखे । फेरि अबौद्ध कुलबाट प्रब्रजित भएर बुद्धमूर्ति बनायो भनिकन होषारोपण पनि गर्‍यो । यही बौद्धकला साधनामा पहिलो जातीय बन्धन हो । यही बन्दी अबस्थामा आफ्नो गुरुसंगै श्रामणेर अमृतानन्द पनि जेलमा बस्नुभयो ।

यता श्रामणेर प्रज्ञानन्द र श्रद्धालुबीच धार्मिक कुरा सुन्ने सुनाउने हुँदैगयो, यसबाट रातो बस्त्र गयो, पहेंलो बस्त्र आयो अनि बिरोधीको मनमा चिसो त पसेकै थियो, यत्ति हुँदा पनि नेपालबाट महिलाहरू गृहत्यागी हुन थाले । यिनीहरू अतागारिका धर्मपाली, संघपाली, र रत्नपाली हुन् । यो घटना नै नेपालमा

नेपालमा बुद्धधर्म

महिलाहरू पुनः गृहत्यागी बन्ने पहिलो अध्याय हो ।

उता धर्मादित्य धर्माचार्यले बुद्धधर्म, हिमालयन बौद्ध, "बुद्धधर्म व नेपाल भाषा" नामको पत्रिकाले नेपालको बौद्धजगतमा कलकत्ताबाट क्रान्ति ल्याउँदै गयो, लेख्नु नै अपराध भएर पनि लेखकहरू कोठा कोठामा परिपक्व हुँदै गए । राजनैतिक शक्ति हत्याउने क्रममा पनि चन्द्रशमशेरपछि भीमशमशेर आए । भिक्षुहरूको प्रचारकार्य तीब्रहुँदै गए । रातो चीवर पछि पहेंलो चीवरबाट धार्मिक सुधारको भावनामा नयाँ चेतना प्रज्वलित हुँदै गए । आआफ्नो जातिवादमा भ्रगडा गर्नु धर्म होइन भनि जागृत भएकाहरूलाई पुनः ब्राह्मणलाई ढोगेन भनिकन अपराधी तुल्याउन खोज्यो । परन्तु पं. चक्रपाणी चालिसे र लेखनाथ हरूले हामीहरूलाई यिनीहरूले ढोगेका छन् भनेपछि धर्मका पृष्ठपोषक तत्व हरूले त्यतिको तर्साउन दबाउन सकेन । बुद्धचर्या आदि पत्रिकाका रचनाले मार्ग दर्शन गरे । यसपछि परछिद्रानुन्वेषक हरूले हिंसा र मद्यपानका विरक्तिपूर्ण श्रद्धात्मक गीतमा बागियानको प्रचार गरेको आरोप गर्नलागे । यो बागियानका प्रचार पनि सामूहिक रूपमा भइरहेको छ भनी जाहेर गरे । अनि ब्रह्मजाल डोरीले राणाकालीन बमकाण्डसंगै बांधेर बौद्धविरोधी तत्वले आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गरे । सर्वश्री योगवीरसिंह, सिद्धिर्त्न, माणिकमान, चित्तधर, मानदास, दशरत्न, मानदेब, मञ्जुहर्ष, धर्ममान, करुणारत्न र हर्षदासलाई चारभाञ्ज्यां बाहिर निकाल्ने दण्ड दिएर विगत इतिहासमा नेपालबाट सयौं बौद्धहरू निष्काशित गरेको पुरानो इतिहास दोहर्‍यायो । राजनैतिक शक्तिमा आउन तम्सेका जुद्धशमशेरले यस कुराको चालपाएर केही कदम उठाउनु भन्दा पहिले सिद्धिर्त्न पूर्व रामेछापमा, मानिकमान गोर्खामा, मानदास नुवाकोटमा, करुणारत्न चौतारामा पुऱ्याई सकेका थिए ।

शिवमा बुद्धधर्म

जुद्धसमशेर प्रधान मंत्री बन्यो । पहिले बौद्धहरूलाई जिस्क्याउन हुदैन भनी ठान्ने जुद्धसमशेरलाई प्रधानमंत्री बनेपछि फेरि चन्द्रसमशेरको बौद्ध विरोधी मन्त्र लाग्न थाल्यो । यता ज्ञानमालाको प्रचार, परोपकारको संगठन र बौद्ध जागरण फैलिदै गयो । अर्कोतिर राजनैतिक जागरण पनि आएको थियो । यही हलमुलमा पारी १९९७ सालमा विशुद्धभाषा र धर्मसेवी श्री चित्तधरजस्तालाई जेलमा राखे । अनि यो षडयन्त्र नबुझ्ने तथाकथित बौद्धहरूको सहयोग प्राप्त राजनैतिक आधारको पर्दाभित्र लुकेर बौद्ध भिक्षुहरूलाई लक्ष्य राखे । महिलालाई गृहत्यागी तुल्याउने । सामूहिक धर्म प्रचार गरियो भनी बोधरोपण गरि वर्षावास बसीरहेका नेपाली भिक्षुहरूलाई प्रथम वर्षावास र दुतीय वर्षावास भनेको न, क, याहा नपाएकाले श्रावण १५ गते २००० सालका दिन नेपालबाट निष्कासन गरे ।

निष्कासित आठजना भिक्षु श्रामणेरहरू हुन्—

१. भिक्षु प्रज्ञानन्द, २. भिक्षु धर्माशोक, ३. भिक्षु सुबोधानन्द,
४. भिक्षु प्रज्ञारश्मि, ५. श्रामणेर प्रज्ञारस, ६. रत्नज्योति, ७. अग्रधम्म, ८. कुमार ।

यही नेपालमा बौद्धधर्मप्रति निर्मम दमन आकांक्षीहरूको सबभन्दा ठूलो र सबभन्दा पछिल्लो प्रहार हो ।

बुद्धको जन्मभूमिबाट बौद्ध भिक्षुहरू बुद्धधर्म प्रचारको आग्रोपमा निष्कासन गरेकोमा अन्तर्राष्ट्रबाट ठूलो प्रतिक्रिया जनायो । निष्कासित भिक्षुहरूलाई बर्मा श्रीलंका र भारतमा स्वागत भए । सारानायमा १०४४ इस्वीमा धर्मोदय सभाको स्थापना भयो । यसपछि भिक्षु अमृतानन्दको प्रयत्नबाट १९४६ इस्वीमा श्रीलंकाका भिक्षु नारद महास्थविरको नेतृत्वमा भिक्षुप्रियदर्शी, डा. रत्नसूर्य, प्रो. आर्यपाल र स्वयं भिक्षु

नेपालमा बुद्धधर्म

अमृतानन्दसहित ५ जनाको शिष्टमण्डल श्रीलंकाबाट आए । प्रधानमंत्री पद्मशमशेरले “आ-आफनो धर्म आ-आफुले पालन गर्नु” भन्ने हुकुम भयो । अनि भिक्षु धर्मालोकदेखि नेपालमा पुनः भिक्षुहरू भित्रिए । यसै बीचमा “ज्ञानमाला भजनखलः”का सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई अझ ज्ञानमाला बेच्नेलाई समेत बर्षौ तारेखमा झुण्डयाई दिनसम्म दुःख दिएका थिए । परन्तु अदम्य उत्साह, प्रबल श्रद्धा र गम्भीर चेतनाको अगाडी सम्पूर्ण मार पराजित भयो । देशमा नयां जागरणको विजय भयो । “स्वदेश वासी तताक्यहैं मयजु, विद्या ब्वनादिये माल” “स्वदेशवासी दिदी बहिनीहरू विद्या पढ्नु प्यो” भन्ने गीतले शैक्षिक जागृति ल्यायो । यता देशमा जहानिया शासन व्यवस्था अन्त भयो । यहि प्रजातन्त्रको सुप्रभातमा आएको वैशाख पूर्णिमाको दिन श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवन वीरविक्रम शाहदेव बौद्ध समारोहमा सवारी हुनुभयो यसैलाई नेपाली धर्म परम्पराको प्रवाहमा फेरि आएको गतिशीलता मान्नुपर्छ ।

यसपछि २००८ साल कार्तिक २० गते नेपालमा अग्रश्रावक सारीपुत्र र मौद्गल्यायनको अस्तिघातुको आगमन भयो । स्वागत समितिको अध्यक्ष स्वयं श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवन वीरविक्रम शाहदेव हुनुभयो । राजदरबार सम्म पनि यसको स्वागत भयो । नेपालमा बुद्धधर्मको पुनर्जागरणको यही राम्रो अध्याय हो । यो स्वागत समितिको सचिव हुनुहुन्छ भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर ।

यसपछि २०१२ सालको प्रजातन्त्र दिवस बुद्धधर्मको अर्को महत्वपूर्ण अध्याय हो । त्यसदिन श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव लुम्बिनीमा सवारी हुनुभयो । ज्ञातानुसार सम्राट् अशोक र राजा रिपुमल्लपछि लुम्बिनीमा राजकीय यात्रा भएको यही यात्रा हो । अझ यही दिन श्री ५ महाराजाधिराज

बिस्वमा बुद्धधर्म

महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवबाट नेपाल अधिराज्य भर बैशाख पूर्णिमाको दिन अहिंसाको घोषणा गर्नु भयो ।

१५ नवेम्बर १९५६ को दिन नेपालको इतिहासमा शायद बुद्धकाल भन्दा पछिको सर्वाधिक महत्वपूर्ण अध्याय थपियो । टुडिखेलको बीचमा विशेष रूपमा बनाईएको मञ्चमा आशान ग्रहण गरि विभिन्न ४२ राष्ट्रबाट भाग लिएका धर्मोदयसभाको तत्वाबधानमा भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनको समुद्घाटन र समुद्घाटन भाषण श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवबाट भयो । विश्वशान्तिको पक्षमा नेपालको दृष्टिकोण प्रथम पटक गैरसरकारी अन्तरराष्ट्रिय सम्मेलनमा प्रस्तुत भयो । उता लुम्बिनीमा २५०० बुद्धजयन्तिको उपलक्षमा श्री ५ को सरकारबाट नव निर्माणको कार्य सम्पन्न गयो ।

आज नेपालमा पहेंलो चीवर, रातो चीवर तथा साधारण वस्त्रका बुद्धधर्म आआफ्ना पद्धति अनुसार प्रचार भइरहेको छ, संबिधानले आआफ्नो धर्मगर्न अधिकार दिएको छ । स्थविरवादि बुद्धधर्मले पनि त्यसबेलादेखि अहिलेसम्म अनवरत रूपबाट आफ्नो प्रचारकार्य गरिरहेकै छन् । आजसम्ममा स्थविरवादी विहार तल दिईएको छ ।

आज प्रतिवर्ष बुद्धजयन्ती अधिराज्यभर राम्रोसंग भइरहेको छ । पाक्षिक बुद्धपूजा उपत्यका भ्रमण गरी कुनै देशमा नभएको रूपमा ५०० भन्दा बढी श्रद्धालुहरूको समूहले पवित्र चार बौद्धतिर्थको यात्रा "ज्ञानमाला भजनखलः"को तत्वाबधानमा गठित तीर्थयात्रा समितिले गर्‍यो । आज भिक्षु अमृतानन्दको त्याग तपस्याबाट आनन्दकुटी विद्यापीठ र आनन्दकुटी विज्ञान कलेज स्थापीत भयो । गणमहाविहारको जीर्णोद्धार भयो फेरी भोजपुर तानसेनमा शान्ति पुस्तकालय स्थापना भयो । आज सम्ममा १५०

नेपालमा बुद्धधर्म

भन्दा बढी पुस्तक भिक्षु र अनगारिकाहरूले लेखिसके । आज नेपालमा र बौद्धदेशमा अध्ययनरत गरी जम्मा नेपाली भिक्षु, श्रामणेरहरू र अनगारिकाहरूमा भिक्षुहरू मात्र अहिले पनि ६७ जना छन्, १४ जना दिवंगत भैसके, श्रामणेरहरू अहिले ३९ जना छन् ५ जना दिवंगत भैसके । अनागारिकाहरू अहिले ७० जना जति जति छन् २३ जना दिवंगत भैसके । (यसमा चीवर त्याग गरेकाहरूको संख्या सम्मिलित छैन) यस्तै महायानी र ब्रजयानी बौद्ध धर्मात्मबीहरूले पनि आआफ्नो धर्म प्रचार गरिरहेका छन् । साथै सक्दो कला साहित्यको विकाशमा पनि मद्दत गर्दै बुद्धधर्म तथा देशसेवा गरिरहेका छन् ।

आजका थेरवाङ्क विहार हरू :-

काठमाडौं जिल्ला :-

१. आनन्दकुटि विहार,	२. श्रीघःविहार,
३. प्रणिधीपूर्ण महाविहार,	४. सुगतपुर विहार, (त्रिशुली)
५. गौतमबुद्ध विहार,	६. गणमहाविहार,
७. धर्मचक्र विहार,	८. महाप्रज्ञा आश्रम,
९. नगरमण्डप श्रीकीर्ति विहार,	१०. आनन्दभुवन विहार,
११. बुद्ध विहार,	१२. संघाराम भिक्षु तालिम केन्द्र,
१३. पवित्रकुटि विहार,	१४. पद्मसुगन्ध विहार,
१५. विश्वशान्ति विहार,	१६. अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र
१७. बसुन्धरा विहार,	१८. चतुर्ब्रह्म विहार,
१९. मातातीर्थ विहार,	२०. कुटि विहार ।

बिषयमा बुद्धधर्म

अबागारिकाहरू बस्ने विहार र आराताहरू :-

१. निर्वाणमकूर्ति उपासिकाराम,	२. धर्मकीर्ति विहार,
३. विजयाराम,	४. धर्मसंग्रह विहार,
५. पद्मकीर्ति विहार ।	

शेस्यादी भिक्षु सत्पर्क मफको :-

१. कीर्तिपुर क्वा:चो ।

खचितपुर जिहवा :-

१. श्री सुमंगल विहार,	२. शाक्यसिंह विहार,
३. वेलुवनाराम,	४. मणिमण्डप विहार,
५. शान्ति विहार,	६. सिद्धिमंगल विहार,
७. सुवर्णछत्रपुर विहार,	८. जितापुर गन्धकुटि विहार,
९. पुण्योदय विहार ।	

अबागारिकाहरू बस्ने विहार र आराताहरू :-

१. जयमंगल विहार,	२. सुनन्दाराम,
३. अ.संघरक्षिता विहार,	४. इतिराज विहार,
५. सन्तिसुखावास,	६. ज्योति विहार,
७. पञ्चानन्दाराम,	८. नरसिंहाराम ।

शेस्यादी भिक्षुहरू सत्पर्क मफको :-

१. विश्वमैत्री विहार मंगल राजप्राशाद अगाडी ।

मत्स्यपुर, सिन्धु, कावेरी तिरहवा :-

१. सुदर्शन महाविहार,	२. चन्द्रकीर्ति विहार,
३. मुनि विहार,	४. सिखलापुर विहार,
५. पाटि विहार,	६. पूर्वाराम विहार,
७. ध्यानकुटि विहार,	८. बौद्धसमस्कृत विहार,
९. बोधिचर्या विहार,	१०. नगदेश बुद्ध विहार,
११. बालहर्षकीर्ति विहार ।	

जन्मागारिकाहरू बस्ने विहार :-

१. काशीवर्ण बुद्ध विहार ।

पूर्व तिरका विहारहरू

१. शाक्यमुनि विहार,	२. सिद्धि विहार,
३. बुद्ध विहार धरान,	४. बोधिसत्त्व विहार,
५. बुद्ध विहार धनकुटा,	६. बुद्ध विहार धरान,
७. बयरवन ज्योति बुद्ध विहार,	८. बुद्ध विहार उर्लाबारी,
९. बुद्ध विहार बमक फापा,	१०. पिच्छरा बिराटनगर
(जग्गामात्र प्राप्त) ।

धेर्याकी मित्रहरू उत्पत्त मफको :-

१. स्वयम्भूचैत्यविहार ।

परिचलन तिरका विहारहरू :-

१. महाचैत्य विहार,	२. पञ्चचैत्य विहार,
३. धर्मशीला बुद्ध विहार,	४. आनन्द विहार,

विरवया बुद्धधर्म

५. ज्ञानोदय विहार,	६. अभिनव बुद्ध विहार,
७. श्री मंगल विहार,	८. चित्रवन विहार,
९. माछापुच्छे विहार,	१०. महाबोधि विहार,
११. लोकचक्र विहार,	१२. होलन्दि विहार,
१३. भिक्षुवा विहार,	१४. सुगन्ध विहार,
१५. अन्तरराष्ट्रिय बौद्ध समाज,	१६. पूगताभूमी विहार ।

थेरवादी भिक्षुहरू सतपर्क भएका :-

१. बागेश्वरी बुद्ध विहार, २. बुद्ध विहार हेटौडा ।

यसरि थेरवादी विहार र आरामहरू जम्मा ८० वटा छन् र थेरवाद नभए पनि भिक्षुहरूको निम्ति खुला भएका विहारहरू ४ वटा छन् ।

(प्रस्तुत "नेपालमा बुद्धधर्म" रचना भिक्षु सुवर्धनज्यवाट बु. सं. २५०० सालमा "विरवय् बुद्धधर्म" पुस्तकको निम्ति लेख्नु भएको हुँदा त्यस बेला सम्मको वा त्यहाँसम्मको बुद्धधर्मको उन्नति र प्रगतिको मात्र कुरा छ ।)

भारतमा बुद्धधर्म

भारतमा बुद्धधर्मको प्रवाह कहिलेदेखि सुरु हुन्छ त्यहाँदेखि नै बुद्धधर्मको इतिहास गतिशील हुन्छ । यो इतिहासको प्रवर्तन बुद्धले सारानाथ मृगदावनमा गर्नुभयो । अनि यो समय ५२८ इ.पू. आषाढ पूर्णिमातिर पर्दछ । उनी बुद्ध हुने बोधिसत्वको जन्म ५६३ इ.पू. तिर लुम्बिनी उद्यानमा भयो । उनी कपिलवस्तुका शाक्याधिपति शुद्धोदनका सुपुत्र हुनु हुन्छ । फेरि वहाँले ५२४ इ.पू. तिर आफ्नो देश कपिलवस्तुबाट महाभिनिष्क्रमण गर्नुभयो ।

यो समय सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनैतिक वातावरणमा ब्राह्मणवादी आधिपत्यबाट मुक्त हुन क्षेत्रीय जागरण भइरहेको समय हो । यज्ञवादी धर्मको दक्षिणा र कृत्याकर्मको बाहुल्यले दबाईराखेका जनताहरूको मनमा पनि शीतल सुख शान्तिले भरिएको प्रेम र करुणाको धर्म मनपराउन ठाउँ खालि भइराखेको थियो । परिणामतः श्रमणवादी दर्शनले जनमानसमा यतिबेलासम्म केही केही जरा पनि गाडि सकेका थिए । महावीरले आफ्नै प्रेम र करुणाको सिद्धान्त जनताको सामुन्ने राखिसकेको थियो । यहि समयमा बुद्धले पाँचजना नेपाली श्रमणहरूको अगाडि आज्ञा गर्नु भयो । “द्वे मे भिक्खवे अन्ता पब्बजितेन नसेबितब्बा” भिक्षु हो, यी दुइ अन्त (अति) प्रब्रजितहरूले सेवन गर्नु हुदैन । के के दुइ ?

- १) यो हीन, ग्राम्य, पृथग्जनलाइ सुहाउंदो, कमसल ब्यक्तिको, अर्थ नभएको, कामवासना र कामसुखमा लिप्त हुने, (धर्म) र

२) दुःख हुने, कमसल ब्यक्तिले अपनाउने, अर्थ नभएको, कायक्लेश दिने (धर्म) हो ।

भिक्षु हो, यी दुवै अन्तमा नगईकन तथागतले मध्यममार्ग खोजेर पत्तालगाउनु भयो, जुन आँखा लाभ हुने, ज्ञान लाभ हुने, शान्ति लाभ हुने, अभिज्ञा लाभ हुने, सम्बोधि लाभ हुने र निर्वाण हुने हो । त्यो तथागतले खोजेर पत्ता लगाउनु भएको मध्यममार्ग कस्तो ?

त्यो यही आर्य अष्टांगिकमार्ग हो जुन सम्यक दृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक वाक्य, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति, सम्यक समाधि हुन् ।

यो नयां शुद्ध आचार विचारको धर्मले नै बाह्य क्रियाकर्मको धर्मले ढबाईराखेको जगतमा चाडै नै प्रभाव पायो । यो समय स्वयं सिद्धार्थजस्तै मन पोलेका ब्यक्तिहरू निकै भैराखेको समय थियो, जसले गर्दा बुद्धको शान्ति सन्देशले छिटै नै मानिसहरूलाई आकर्षित गर्ने नै भयो ।

यसको नमुना यश, कात्यायन, सारिपुत्र, मौद्गल्यायन आदि स्वयं बुद्धका प्रमुख शिष्यहरूको जीवनी हाम्रो अगाडी छ । यश भृगवावनको जंगलमा नै हाँय जलन भयो हाँय जलन भयो भन्दै घुम्दै रात काटेपछि बुद्ध भेट्ने किंकुशलगवेषी हो । तरुण र सम्भ्रान्त कुलको यश बुद्धको शिष्य बन्यो । आमा बाबुको इच्छाका विपरित आमा बाबुसंग वचन लिएर सुगत शासनमा आएका युवक यशले निःशन्देह त्यतिबेलाको त्यो वातावरणलाई अधि साँच्चै, जुन वातावरणले बुद्धको सन्देश भारतमा राम्रोसंग बलियोसंग र छिटै प्रचार हुन मद्दत गर्‍यो ।

यशकुमारको पछि लागीआएका तरुणहरू विमल, सुबाहु, पूर्णजीत र गवम्पति यी चारजना श्रेष्ठिपुत्रहरू र पछि

यिनिहरूको साथ लागेर आएका ५० जना युवकसमेत गरी बुद्धधर्म प्रचारार्थ ६० जवानको संघ भयो । स्वयं बुद्धसहित ६९ जवान भए । अनि तथागतले यी साठीजनालाई आजको भौगोलिक परिधिमा भन्ने हो भने नेपाली र भारतीय भिक्षुहरूको अगाडी आज्ञा गर्नुभयो, "भिक्षु हो, जति पनि दिव्य र मानव पाश (बन्धन) आज यहाँ छ, म त्यसबाट मुक्त छु । तिमीहरू पनि यो दिव्य र मानव पाश (बन्धन)बाट मुक्त होउ । भिक्षु हो, बहुजन हितार्थ, बहुजन सुखार्थ, लोकप्रति दया राख्न, देवता र मानवहरूको प्रयोजनको निमित्त, हितको निमित्त, सुखको निमित्त, चारिका गर । दुईजना साथै नजानु । भिक्षु हो, आदि कल्याण, मध्य कल्याण र अन्तमा कल्याण गर्ने यो धर्म वचन सुनाउन जाउ । भिक्षु हो, म पनि उरुवेलमा जहाँ सेनानी ग्राम छ, त्यहाँ धर्म देशना गर्न जान्छु ।

बुद्धको यो धर्मले एकवर्ष ६ महिना नहुँदैमा धर्म प्रचारार्थ भिक्षुहरूलाई गर्नु भएको यो आज्ञाले भारतमा बुद्धधर्म उदाएको घामको ज्योतिभन्दा बढी भन भन माथी आयो । बुद्ध स्वयं प्रचारमा जानुभयो । भिक्षुहरू पनि एकेक बाटोबाट बुद्धको सन्देश प्रचार गर्न पठाए । धेरै समय नबित्दै बुद्धले भिक्षुत्व दिने उपसम्पदाकार्य समेत भिक्षुहरूलाई सुम्पिदिनु भयो । परिणाम यो भयो भिक्षुहरूले पनि आफ्नो उपदेशले प्रभावित भएकाहरूलाई यही मार्ग निर्देशन गरे । अनि भिक्षुसंघको अभिवृद्धि स्वतन्त्र रूपले गतिशील हुन सजिलो भयो । हुँदाहुँदा बुद्धको शासनमा केहि वर्ष नबित्दै यस्तो अवस्था आयो बुद्धको उपदेशले प्रभावित भएका, परन्तु बुद्धको दर्शन नपाएकाहरूलाई भेट्न मात्र पनि दिनहुँ वहाँले केहि समय दिनु पर्ने भयो । बुद्धले स्वयं त्यस्ता भिक्षुहरू पनि भेट्नुभयो जसले अनुहारले बुद्ध समेत चिनेन । तिनीहरूले आफ्नो परिचय दिँदै यसरी स्वयं

बुद्धको सन्मुख भन्छन् शाक्यकुलबाट प्रब्रजित हुनुभएका बुद्धको उपदेश अनुसार धर्म गर्ने उनको शिष्य फलानो भिक्षु मैरो उपाध्याय हुनुहुन्छ ।

हामी फेरि केहि ऐतिहासिक विहंगम दृष्टिबाट पनि देख्न सक्छौं, बुद्धको जीवन कालमा पनि बुद्धको विचरण भूमिबाट बाहिर टाढा टाढासम्म उहाँको सन्देश प्रचार भयो । श्रद्धाभिव्यञ्जनको उल्लेख छाडे पनि बुद्धले कोशीबाट कुरूक्षेत्र, हिमाञ्चलबाट बिन्धसम्म विचरण गर्नु भएको स्पष्ट देखिन्छ । परन्तु भिक्षुहरूले यसभन्दा निकै बाहिर टाढासम्म उहाँको सन्देश पुऱ्यायो । अनि त त्यहाँदेखि आएर उहाँको शासनमा प्रवेश गर्ने भिक्षुहरू पनि भयो । उज्जैनबाट राजपुरोहित पदलाइ फालेर भिक्षु बन्न आएका भिक्षु महाकात्यायन र वेश्यावृत्ति छाडेर आएकी अभयमाता, सूनापरान्तका भिक्षु पूर्ण अनि आलवी राजकन्या शैला यिनीहरू मध्ये प्रख्यात भिक्षु भिक्षुणीहरू हुन् ।

त्यसबेलाका प्रसिद्ध र शक्तिशाली राजाहरू मगधसम्राट बिम्बिसार (पछि अजातशत्रु) कौशाम्बिका राजा उदयन, कोशलराजा प्रशेनजित, अवन्तिराजा चन्द्रप्रघोत र पावा आदि गणतन्त्रका गणाधिपतिदेखि लिएर धेरै धेरै यस्तै नै टाढा टाढा देशका अनेकानेक जात र कुलबाट विभिन्न सुखदुःखको कारणबाट आएका, जानेका नजानेका स्त्री पुरुषहरू पनि बुद्धको शासनमा श्रद्धालु हुन आए । यसको उदाहरण हाम्रो लागी धेरैगाथामा आएका स्वविरहरूको अनि धेरीगाथामा देखिएका स्वविराहरूको जीवनवृत्त नै प्रसस्त छ ।

भारतमा बुद्धको सन्देश अत्यन्त व्यापक रूपले सबै ठाउँमा सबै वर्गमा प्रचार हुन सकेको कारण त्यसबेलाको पुरोहितवादी धार्मिक शोषणयुक्त यज्ञ र क्रियाकर्मबाट उकुसमुकुस

भएका जनआकांक्षा मात्र होइन बुद्धधर्मको विभिन्न विशेषता पनि यसको कारण हो । विशुद्ध आचार विचारसंग सम्बद्ध प्रेम र करुणा, स्वतन्त्र चिन्तन, प्रोत्साहन, जाति, वर्ग, लिंगभेद नभएको गुण, जनभाषाको माध्यम र बुद्धसहित भिक्षुसंघको सदैव शुभकामनाले भरिएको, कतै नरोकीकन हिंडिनै रहने चारिकामय जीवन, यिनै प्रमुख कारणहरू हुन् । बुद्धले वर्षाकाल तीनमहिना छाडेर सधैं नै एक गाउँबाट अर्को गाउँमा, निगमबाट निगममा, जनपदबाट जनपदमा, नगरबाट नगरमा, देशबाट देशमा चारिका गर्दै धर्माभूत पान गराउनु भयो । बुद्धको भिक्षुसंघले पनि यही मार्ग अनुशरण गरे । एउटा बाटोबाट दुईजना नजाने रूपको धर्मप्रचारको आदर्श सांचै नै त्यसबेलाको एकै ठाउँमा अड्डी लिएर जमेर यज्ञ गर्दै गाउँ, रूपैया अफ दासदासी दक्षिणा लिइरहेका धर्माधिकारीहरूले भरियेको युगमा अद्भुत उदाहरण हो । तसर्थ बुद्धले यसको महत्व र आवश्यकता कति अगाडी राख्नुभयो त्यो कुरा एक प्रसंगले स्पष्ट हुन्छ । “भिक्षुहो, अब म बृद्ध (५६ वर्ष) भएँ, कुनै कुनै भिक्षुहरूले मैले यो बाटो जाउँ भन्दा अर्को बाटो लाग्ने, कुनै कुनै भिक्षुहरूले मेरो पात्र चीवर भुईँमा राखेर जाने । त्यसकारण मेरोलागी एकजना नियत एकजना उपस्थापक (उपरिचारक) भिक्षु खोजी देउ ।”

भिक्षुहरूलाई यो कुरा सुनेर दुःख भयो । अनि आयुष्मान सारिपुत्र उठेर बुद्धलाई वन्दना गर्दै भने, “भन्ते, म तपाईंको सेवा गर्छु ।”

भगवान बुद्धले भन्नुभयो “अहं सारिपुत्र जुन दिसामा तिमि हुनेछौ त्यहाँ म नभएको जस्तो हुदैन । अर्थात् तिमि जहाँ हुन्छौ त्यहाँ म नै भएजस्तो हुन्छ । तिम्रो धर्मोपदेश बुद्धको धर्म उपदेश समान छ । त्यसकारण तिम्रोतर्फबाट मेरो उपस्थापन काम हुदैन ।

बुद्धको यो अस्वीकृतिमा धर्मश्रवणमा लोक नुकसान हुन नदिने अनुकम्पा छ । फेरि बुद्धले यो आज्ञा हुंदा दुईजना भिक्षु एकबाटो नगैकन बहुजनको हितको निमित्त र सुखको निमित्त चारिका गर्न जाउ भनि उद्बोधन गर्नु भएको पनि बीसवर्ष बितिसकेको थियो ।

बुद्धको महाकरुणा समापत्ति ध्यानमा प्रतिदिन नै आज कसलाई उद्धार गरौं, कहाँ जाने, भन्ने लक्ष हुन्थ्यो । फेरि भिक्षाटनबाट फर्केर गोडा धुंदासम्म पनि बुद्धले उपदेश गर्नु हुन्छ ।

८० वर्षको उमेरमा बुद्धलाई आफ्नो संघमा सम्पन्नताको अनुभव भयो । उनी महापरिनिर्वाण हुन कुशीनगर जानु भयो । अनि दुई शालवृक्षको बीचमा महापरिनिर्वाण शय्यामा लेट्नु भयो । त्यतिबेला सुभद्र परिव्राजक वृद्ध महल्लक आचार्य प्राचार्य परिव्राजक हरूको कुरा र बुद्ध महापरिनिर्वाण हुन लागेको शब्द सुनेर आफ्नो संशय मितान्न बुद्ध कहाँ आए । परन्तु बुद्धका उपस्थापक आनन्दले भने "अहं आवुस सुभद्र, तथागतलाई तकलिफ नदेउ"।

तैपनि सुभद्रले फेरि फेरि बुद्धको दर्शन गर्न प्रार्थना गरे । आनन्दले पनि त्यस्तै उत्तर दिए । निःसन्देह यो श्रद्धानुकम्पा र धर्म जिज्ञासाको द्वन्द्व हो ।

तथागतले तिनिहरूको कथा संलाप सुन्नुभो, अनि आयुष्मान् आनन्दलाई बोलाएर भन्नुभो "आनन्द, सुभद्रलाई नरोक, सुभद्रलाई तथागतको दर्शन गर्न देउ, सुभद्रलाई के कति सोध्न मनलाग्छ उनको ज्ञानको ईच्छाले सोध्नेछ, मलाई तकलिफ दिने ईच्छाले होइन । प्रश्नमा मैले जुन बताउँछु उसले छिटै बुझेर लिनेछ ।"

बिश्वमा बुद्धधर्म

सुभद्र बुद्धकहाँ गए । बुद्धले उनले सोधिएको कुरामा शंका समाधान हुने गरि सोधिएको कुरामा उत्तरको साथै उपदेश दिनु भयो अनि उनी नै बुद्धको अन्तिम शिष्य भए । यसरी बुद्धको जीवनकालमा बुद्धको सन्देशको प्रचार भयो । जसलाई हामीले भारतमा बुद्धधर्मको पहिलो समयदेखि महापरिनिर्वाणसम्मको केहि शारांश भन्न सकिन्छ।

२

बुद्धको महापरिनिर्वाण ४८३ ई.पू. कुशीनगरमा भयो । बुद्धको महापरिनिर्वाण भएको सम्बेदन र रुदन अबस्थामा पनि कुनै उछुंखल भिक्षुहरूले अब त हामी स्वतन्त्र भयौं भन्न थाले । यही हेतुले भविष्यको कल्याण चिताइ बुद्धको महापरिनिर्वाणको दुई महिना पछि प्रथम संगायना भयो ।

संगायनको साधारण अर्थ भेला भएर छलफल गर्नु हो । फेरि यो पद्धतिभिन्न त्यतिबेलाको गणतन्त्रको सन्निपात हुने भाव प्रेरणा छ । कुनै कुरामा संस्थागारमा गणतन्त्रका गणहरूको सन्निपात भए जस्तै बुद्धको महापरिनिर्वाण अबस्थाले आएको स्थितिमा विचार गर्न भिक्षुसंघको सन्निपात भयो । यसमा मुख्यकाम बुद्धले यताउता देशना गर्नुभएका सन्देश भिक्षुसंघको बीचमा भिक्षुहरूले प्रस्तुत गर्ने र सबैले सुन्ने काम भयो । यो सन्देश संकलनको काम राजगृहको सप्तपर्णि पाषाण गुफामा भएको थियो । फेरि यसबेला बुद्धबचनलाई धर्म र विनय दुई रूपले सम्झने प्रयाश भयो । यो काममा पहिले संघ सन्मुख ज्ञापित गर्ने काम आयुष्मान महाकाश्यपले गरे, उपालि र आनन्दले यो संगायनामा धेरै भाग लिए । बुद्धको सन्देश संकलनपछि त्यो संझीराख्ने कामको भार पनि जिम्मा लगाए । धर्मको रक्षा गर्ने भार लिनेलाई धम्मधर, सूत्रको भार लिनेलाई

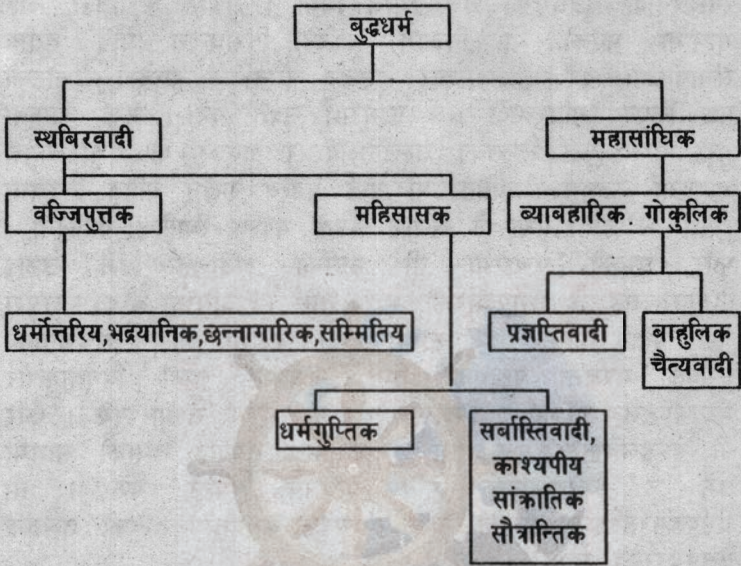
(२९)

भारतमा बुद्धधर्म

सुत्ताघर, भनियो । त्यस्तै विनय सफिराख्ने लाई विनयघर भने । अनि अर्थ र मूल आधारजस्ता सदेश (दर्शन) सफिराख्ने लाइ मातिकाघर भने, जस्को विस्तार अभिधर्म र यसको वाहकहरू लाइ अभिधार्मिक भन्छन् ।

यसको शयवर्षपछि ससाना विनय परिवर्तन विषयमा भिक्षुसंघमा विवाद उत्पन्न भयो । यसले गर्दा वैशालीमा दोश्रो संगायना हुनगयो । परन्तु यो संगायनमा प्रथम संगायनमा जस्तो एउटै र राम्रो परिणाम निस्कन सकिएन । संगायनमा राम्रो निर्णय त भयो परन्तु त्यही निर्णय नमान्ने अथवा यो निर्णयमा सन्तोष नहुनेहरू एक समूह भिक्षुहरूले कौशाम्बिमा फेरि अलग भेला भएर विचार गरे, त्यसलाइ आफ्नै ढंगले संगायनकै संज्ञा नै दिए । यहीबेला बौद्धहरूको दुईपक्ष अथवा निकायको अंकुर प्रस्फुरित भयो । पछि परम्पराका बढी आग्रह गर्ने, बुद्धलाइ मानव रूपमा बढी संरक्षण गर्ने पक्षका र केही विनय परिवर्तन गर्ने पक्षका, परन्तु बुद्धमा देवत्व (जुन ऋण्डै परिमार्जित इश्वरत्व जस्तै) देख्ने पक्षका श्रावकहरू निस्के । यिनिहरू नै आर्य स्थविरवादी र महासाधिक हुनगए । फेरि यिनै दुई निकायका हांगाबिगा भएर बढेर जाँदै एकशयबीश वर्षभित्र अट्ठार निकाय हुनगए । त्यो भेद अट्ठकथा अनुसार यस्तो छ—

विश्वमा बुद्धधर्म

यी अट्ठार निकाय पनि पछि आआफ्ना ढंगले केहि धर्मको व्याख्या र धर्मसूत्रको निर्माण भएर गयो । परन्तु तिनीहरू सबैको साहित्य हामीलाई त्यक्तिको प्राप्त भएन, जुन साहित्यको आधारमा यो यस्तो कसरी भयो भनिकन राम्रोसंग निर्णयात्मक रूपमा भन्न सकोस् । अझ यी अट्ठार निकाय भेदमा यसपछि यसको मूलबाट यो भनी देखाइराखेकोमा स्थविरवादी र महासांघिक दुईपक्षको बीचमा कुनै छ्यासमिस्र नभए पनि आ-आफ्नै पक्षमा हाँगाबिँगामा कुनै कुनै उल्लेख फरक छ ।

जे होस पहिले यिनीहरूको यो भेद साधारण मात्र थियो । यिनीहरू एकै समूहमा एउटै विहारमा बस्दथे । अशोकको समयसम्म राम्रैसंग बुद्धलाई मानव रूपमा मान्ने

भारतमा बुद्धधर्म

स्थविरवादी बुद्धधर्मको धेरै प्रभाव थियो । सम्राट अशोकले केहि मात्रामा भएको यो निकाय भेदको निराकरण पनि तृतीय संगायनामा गरे । अशोकले बुद्धको वास्तविक सन्देश प्रचारको पक्ष लिएर स्थविरवादी धर्म प्रचारार्थ मदत गरे । अफ् आफ्ना गुरु मोग्गलिपुत्त तिस्सको सल्लाहअनुसार भएको यो प्रचारकार्यले भारतमा बुद्धधर्मको इतिहासमा मात्र महत्व राखेन अपितु विश्वमा बुद्धधर्मको इतिहासमा नै बेजोड रूपले महत्व स्थापित गरीदियो । फेरि धर्मको प्रचारमा ती ठाउँका श्रद्धालुहरू नै उठाइ तिनीहरूलाई नै धर्मप्रचारको भार सुम्पिने विसिष्ठ बौद्ध परम्परा गुण प्रदान गर्न जहाँ टाढा टाढा देशमा पाँच पाँचजनाको धर्मदूत मण्डल पठाएका थिए, जसबाट त्यहाँ विनयानुसार मध्यमण्डलबाट बाहिर भिक्षुहरू बनाउन पूरक संख्या पुगे । फेरि यी मण्डलहरूमा एकेकजना प्रमुख भिक्षु तुल्याइ त्यसको साथमा धर्म र विनयधरहरू पनि पठाउने प्रयत्न गरे । ती धर्मदूतमण्डलहरू गएका ठाउँ र मण्डलका नायकहरूको तथ्यांक यसप्रकारको छ—

काश्मीर, गन्धार	मज्झन्तिक स्थविर,
महिसकमण्डल	महादेब स्थविर,
वनवासी	रक्षित स्थविर,
महाराष्ट्र	महाधर्मरक्षित स्थविर,
योनकलोक	महारक्षित स्थविर,
हिमवन्त	मज्झिम स्थविर,
सुवर्णभूमि	सोणकर उत्तर स्थविर,
ताम्रपर्णि	महेन्द्र स्थविर ।

सम्राट अशोकको समयमा यी धर्मदूत मण्डलका अध्यक्ष स्थविरहरू साँचै नै सम्मान प्राप्त र धर्म विज्ञ थिए भन्ने कुरा उहाँहरूको शरीरान्त पछिको अवशेष अस्थि राखी चैत्य निर्माण

विश्वमा बुद्धधर्म

गरेको अथवा स्मारक बनाइ राखेकोबाट प्रमाणित गर्छ । साँची र यसको दायाँ बायाँको स्तूपमा मोग्गलिपुत्र र मज्झिम नाम अंकीत भाँडोमा ती अवशेष पाएको छ । स्मरण योग्य छ यहि नै स्तूपपरिधि भित्र सारिपुत्त र मोग्गल्लायनको अस्तिधातु पनि प्राप्त भएको हो । यसबाट सम्राट अशोकको धर्मदूत मण्डलको ऐतिहासिकतामा जहाँ पुरातात्विक प्रमाण अगाडी आउँछ, त त्यहिँ तथागतको धर्मानुयायी संघको परम्परा पनि रमाइलसंग हाम्रो आँखामा ल्याउँछ । यो पनि अशोकको बुद्धधर्म प्रति ठूलो देन हो ।

युद्ध र हिंसादेखि विरक्त भएका सम्राट अशोकले यसरी धर्मप्रचार र धर्म संरक्षणको आधारभूत रूपले मौलिक महत्वको मात्र काम गरेको होइन, धेरै नै बौद्ध आदर्शको काम पनि गर्‍यो । स्वयं आफुले पनि समय समयमा बुद्धजीवनसंग ऐतिहासिक सम्बन्ध भएको ठाउँको यात्रा गरे । त्यहाँको निमित्त गर्नु पर्ने काम देखे । स्मृतिस्तम्भ उभ्याउनुको साथै ती कामपनि पुरा गरे । अशोकले त्यसबाट राजभवनमा बसेर पुण्य संभार संग्रह गर्ने मोह र दानदक्षिणाको धर्मको अगाडी एउटा आदर्श देखाए । दूलाठूला संघारामको साथै देशमा निकै महत्वपूर्ण भएको लामोलामो सडकहरू पनि बनायो । बुद्धको अस्थि प्रणिधान गरेर धर्मस्तूप बनाउनुको साथसाथै बाटोको छेउछेउमा बृक्षारोपण गर्ने, मानिसजस्तै पशुहरूलाई उपचार गर्ने अस्पताल स्थापना गर्ने काम निःसन्देह सम्राट अशोकको आफ्नै ढंगको देन हो । अशोकको श्रद्धाले धर्मदूत मण्डल पठाउने यस आदर्शमा आफ्ना छोरा छोरी महेन्द्र र संघमित्रा समेत अघि सारेर नदिएको भये थाहा छैन बुद्धमले आज कुन रूप लिन्थ्यो होला, अथवा उहिल्यै भारतमा बज्रयानसम्मको रूप लिएर बिलाए जस्तै विश्वमा बुद्धधर्म उहिल्यै हराइसक्यो होला ।

भारतमा बुद्धधर्म

सम्राट अशोक कालको प्रभाव टाढा हुँदै गएपछि अठार निकाय मध्ये बिउजस्तै रहिरहेको कुनै कुनै निकायले फेरि प्रभाव बढाउन थाले । अझ यी निकाय र यसका पनि हाँगाबिँगा भएको उपनिकायले पनि आफ्नो विस्तार गर्दै ल्याए । सर्वास्तिवादी उत्तरभारत, कास्मीर र गान्धारमा महिसासक र सम्मितिय निकायले दक्षिणभारतमा आफ्नो उल्लेखनीय प्रभाव राख्यो । यही समयमा मौर्यवंशका राजालाई मारी शुंगवंश स्थापना गर्नेले राजनैतिक लाभ देखेर बौद्ध जनभावनाको समर्थनले मौर्यवंश फेरि उठ्ने आशंका गरी यो धर्म शक्तिहीन गर्न खोज्यो र ब्राम्हणधर्म उकास्यो । अनि फेरि एक पटक छुटिसकेको अश्वमेध यज्ञ हुनसक्ने बाटो खुलायो । मनुस्मृतिजस्ता ग्रन्थ प्रचार गरे ।

संस्कृतभाषाको पुनः जागरण भयो । परिणामत बौद्धहरूले आफ्नो केन्द्रहरू मगधबाट बाहिर सार्नु पर्थ्यो । साथै सर्वास्तिवादीहरूले संस्कृत भाषाको प्रचारमा संस्कृतभाषाकै प्रचार भने जस्तै आफुले पनि बुद्धको उपदेश र बौद्धविचार पनि संस्कृतभाषामा ल्यायो । यतिबेला तिनीहरूले बुद्धको जनभाषामा, जनताहरूको बीच जनताको भाषाहरूमा धर्म प्रचार नगरिकन सम्मानित भाषा भनेको बुद्धि र ज्ञान बर्ग समुदायको अधिकृत पुजि हुने संस्कृतभाषामा धर्मप्रचार गरे । तिनीहरूले यसो गर्दा विनयमा आपत्ति हुन्छ भनि आज्ञा गर्नुभएको बुद्धको उपदेश पनि बित्तै ।

बुद्धधर्म संस्कृतमा आएपछि यसले दुईबाटोमा दरिलो कदम चाल्यो । त्यो हो विशुद्धिकरणको बाटो र स्वतन्त्र परिवर्तनको बाटो । बुद्ध जीवनी भनिकन जुन कि सूत्रको प्रसंग प्रसंगमा मात्र पाउँथ्यो, त्यसको आधारमा बुद्धलाई गर्न सम्म विशुद्ध गरीकन ललितविस्तर जस्तो बुद्धजीवनी प्रथम शदीको

विश्वमा बुद्धधर्म

आसपासमा प्रचार भयो । उता दर्शनको विकासमा परिवर्तित र परिवर्धित हुँदैआयो । यो काममा विशेषत महासाधिक र यसका हाँगाबिँ गाले बढी हात हाल्यो । कति समयसम्म बुद्ध भएर नै लोकोपकार गरी जीवनमुक्त हुने कामना गर्ने र मात्र जीवन मुक्तिको कामना गर्ने यी दुई विचारपक्ष भएर पनि एउटै विहारमा बसेकाहरू अब यसरी बस्न सकेन । यी दुइ पक्षको बीच आक्षेप प्रत्याक्षेप बृद्धि भयो । तिनीहरूको यहि आक्षेप प्रत्याक्षेपको आशयले मात्र प्रयोग गरियेको शब्द महायान र हीनयान शब्दले साँचै नै यानबोधक शब्द हुने बाटोको साहित्यको निर्माण प्रारम्भ भयो । एउटामात्र यान त्यो बुद्धयान भन्ने र प्रसिद्ध श्रावकहरू अनागतबुद्ध घोषित गर्ने प्रयास दोश्रो शदीदेखि बलियो हुँदैगयो । प्राणीमात्रको सेवा गर्ने उच्चादर्श जुन हृदय आकर्षित गर्नुको साथै विचित्र उक्ति र चमत्कारपूर्ण संस्कृत भाषाका काव्यात्मक सरसताले जनतालाई प्रभावित पाऱ्यो । फेरि यो उच्चादर्श पूरा गर्नुको निम्ति शील पालनको पनि उपेक्षा हुनगयो । परन्तु विचित्र कुरा यो हो कि लोकउद्धारकवादले केहि उद्धारको उल्लेखनीय काम गरेन । लोकउद्धारको नाममा बुद्ध हुने प्रार्थना, बुद्धको धारणी मंत्र पाठ, पछि गएर नाना देवको धारणी मंत्र पाठ गरेर धेरै भिक्षुहरू विहार विहारमा अड्डी लिएर आसन जमाए भने केहि भिक्षुहरूले आफ्नो सिद्धान्त प्रचारको निम्ति कम प्रयाश गरेको थिएन । स्थबिरवादी परम्पराले जरा हाली सकेको श्रीलंका बर्मा थाइलैण्ड र लावोस अनि क्याम्बोडिया जस्ता ठाउँमा समेत यिनिहरूले केहि समय आफ्नो धर्म निकाय प्रचार गरेको देखिन्छ ।

यता महासाधिक निकाय वा यसको उपनिकायहरूले बुद्धधर्मको मूल स्वरूप फेर्ने काममा धेरै काम गरे, अर्कोतिर बाट विरक्ति धर्ममा रागात्मक सरसताको अभाव पूर्ति गऱ्यो । हो,

भारतमा बुद्धधर्म

मूर्तिपूजाको विकासमा भने महासाधिक समूहका निकायलाई मात्र श्रेय वा उपश्रेय विनु न्यायोचित होइन । कारण कनिष्कका गुरु अश्वघोष स्वयं सर्वास्तिवादी हुन् । फेरि हिमवन्त कास्मीर र गान्धारमा जुन धर्मको प्रचार भयो त्यो कनिष्कको सहायतामा भएको हो । कनिष्कको उल्लेखयुक्त दानपत्रमा सर्वास्तिवादी आचार्यहरूको नाउ नै अधि सारी राखेको हुनाले कनिष्क स्वयं पनि सर्वास्तिवादी हुन् भन्ने अनुमान सजिलैसंग गर्न सकिन्छ । बुद्धमूर्तिको विशेष निर्माण पनि यहि समयमा भएको थियो । सर्वास्तिवादी संगायनजस्ता काम गरेर विभाषा निर्माण भैराखेको समयमा पनि त्यसरि बुद्धमूर्ति निर्धक्क निर्माण भइरहने र विकाश भैरहेकोले यसमा यिनीहरूको सहमति र सहयोग प्रष्ट देखिन्छ । अनि उता परिवर्तनप्रेमी परिवर्धनका तीव्र धारामा बहेकोवाद किन अवरुद्ध होला ? यसरि बुद्धधर्ममा धेरै धेरै ग्रन्थहरू बने, आफूआफू भित्रका आक्षेप-विक्षेपयुक्त सूत्र निर्माण हुँदैगयो । दर्शनको विकाश भयो । यसमा दोश्रो शदीका नागार्जुन र चौथो शदीका असंग उनका भाइ वसुबन्धुले ख्याति प्राप्त गरे । बुद्धको अनित्य, दुःख र अनात्मवादको आडमा नागार्जुनले शून्यवादका माध्यमिक दर्शनको विकाश गर्‍यो । वसुबन्धुले क्षणिक वादमा विज्ञानवादको संगम गर्‍यो । अनि दर्शनको विकास दिग्नाग र धर्मकीर्तिहरूले अधि बढाउँदै लगे । सातौं शताब्दी पुग्दा नपुरवा तन्त्रयान र बज्रयान अंकुरित भएर आयो । तैपनि महायान विनयमा अर्को निकाय आड लिँदै माथी नै उक्लीरहेकै थियो । नालंदा र विक्रमशीलाका प्रख्याति यही समयमा बढी भयो । उता दक्षिणभारत र बंगालका पालवंशले स्थविरवाद धर्ममा राखेको श्रद्धाको पुरातात्विक सत्य आधारबाट भने केहि केहि मात्रामा स्थविरवाद भारतमा पछिसम्म रहिरहेको प्रमाणित गर्छ ।

विश्वमा बुद्धधर्म

आठौं सदीको अन्ततिर चौरासी सिद्धहरूको क्रम शुरु भयो । यही बुद्धधर्मको हिसाबले अन्तिम अवस्थाको चरम रूप हो । आदर्श र उच्च दर्शनका अर्थमा नैतिकता भनेको यसमा छँदै छैन । सुरा, सुन्दरी र एकेक विचित्र चमत्कारमा बुद्धधर्म दर्शनमा बुद्धपछि बोधिसत्व तारा आदि देव देवीको र प्रतीकवादका प्रज्ञापारमितादि देवदेवी सबै अन्यधर्ममा जस्तै बुद्धधर्ममा प्रवेश भयो । बोधिसत्व आदर्शले चरम प्रार्थना र जगतप्राणि उद्धार भावना लिएर पाठपूजामा लीन भयो । सम्राट हर्षवर्धनको समयसम्ममा मंजुश्रीमूलकल्प, गुह्यसमाज, चक्रसंवर आदि तन्त्रको श्रृष्टि भैसकेको थियो । भैरवी चक्रको सुरा, सुन्दरी, सम्भोग यसको साथै मन्त्र उच्चारणले कुनैलाई पहिले प्रतिकवाद काव्यात्मक दर्शन जस्तै गरी सम्झाएर काम कुरा चाहिँ अकै काम धर्मको नाममा भयो । महानको अर्थमा र गुह्यको भित्रि धर्मले जीवनमा लुकामारी खेल्यो । यथार्थ जनजीवनसंग नैतिक व्यवहार र हेतुफलको सम्बन्धमा देखाउने सुख शान्तिको मार्ग निकै टाढा छुटिसकेको थियो । आठौं सदीका उडीसा नरेश इन्द्रभूति र उनका सिद्धगुरु अनंगबज्र र अरु अरु सिद्ध पण्डितहरूले नारीलाई मुक्तिदात्री प्रज्ञा र पुरुष नै मुक्तिको उपाय अनि सुरा नै अमृत सिद्ध गर्न आआफ्नो पाण्डित्य खर्च गरे । पद्म, बज्र, र अभिषेकको यो दर्शनले बुद्धको बहुजन हिताय र सुखाय सरल, स्वच्छ, सदाचार राम्रैसंग विस्थापित गरीदियो । त्राटक र क्लेशयुक्त वाक्यले कति मानिसलाई विमोहित गर्‍यो भने कैयन् राजाहरूलाई आफ्नो राज्य सुरक्षा गर्न मन्त्र र धारणिको आश्वासनले निर्धक्क, फुहंग पाऱ्यो, यता आफुहरू सुरा-सुन्दरीहरूबाट अघाए । यसैलाइ क्रमशः घोरबज्रयान, गरमबज्रयान र सहजयान भनिन्छन् । यथार्थमा भन्ने हो भने यतिबेलासम्ममा धर्म दर्शन बहुसंख्यक जनतालाई मनपर्ने धर्म भएन । अर्थात् धर्म जनताले मन परेर

ग्रहण गरेन । ढाँटेर पनि जनतालाई ग्रहण गराउन नसकिने भइसकेको थियो । परन्तु यसको ठाउँमा धर्मले जनता तर्साएर अनि बाँधेर आफ्नो शासनमा राख्यो । यसले गर्दा धर्म जनताले आफुलाई अतिरिक्त भार सम्भन्ने र नचाहिँने सम्झी सकेको थियो । यसको प्रभुत्वबाट मुक्तिको इच्छा जनआकांक्षामा बलियो भइसकेको थियो । अनि तेन्ही शताब्दीमा तुर्किसूहरूको प्रहार के पन्यो भारतबाट बुद्धको नाउँमा रहेको धर्म लुप्तप्रायः भयो । तुर्किसूहरूसंग मन्त्रतन्त्रबाट युद्ध गर्ने धर्माधिकारीहरू त म्हासिएर हराएर गएको गर्थे, यसको साथै तिनीहरूको कारणले निर्दोष स्मारक र कलाकृति स्मेत विध्वंश भयो । परन्तु जनताले यी सबै तमासा भैं हेरि रहे । नत्र तुर्किहरूले भट्काएको विहार र मन्दिर जनताले किन बनाएन ?

यसरि तुर्किसूहरूको प्रहारले र बौद्धहरूको स्वयं जनअप्रिय, आचारघृष्ट भएको मन्त्र तन्त्र र क्रियाकर्मले गर्दा स्वयं बुद्धले प्रवर्तन गर्नुभएको भूमिबाट बुद्धधर्म लोप जस्तै भयो, कुमारिल आदिको प्रशंगबाट केहि बौद्ध गतिविधि भारतमा पछिसम्म देखिएता पनि क्रमवद्ध प्रकारको बुद्धधर्मको प्रवाह छैठौँ सातौँ शताब्दी सम्ममा रोकिएको देखिन्छ ।

३

भारतमा बुद्धधर्म लुप्त जस्तै हुँदै गएकोमा यो शदीको अन्ततिर फेरि बुद्धधर्ममा नयाँ चेतना आयो । एसियाइ स्वतन्त्र संग्राममा आएको नयाँ जागरणसंगै बुद्धधर्मप्रति जन जिज्ञासा र ममता उठ्यो । लंकामा बुद्धधर्मले राष्ट्रिय भावना उँचा हुँदै गए जस्तै बर्मा आदि देशमा पनि यो धर्म एक दुई शदीसम्म खण्डित गर्न खोजे तापनि पुनः यो धर्मको प्रवाह चल्यो । यसको प्रभावले भारत कसरि मुक्त होला ? यहाको साहित्य

पूर्णतः लुप्त भैसके तापनि अजन्ताजस्ता कला संस्कृतिका मन्दिर रामैसंग गुफाभिन्न सुरक्षित भैराखेको, साथै जमिनभिन्न पुरिएको गौरब गाथाको अन्तिम चरणजस्ता खण्डहर खण्डहर त्यत्तिकै दृढ भैराखेको, युरोपियनहरूको पुरातात्विक उत्खननको प्रयत्नबाट ऐतिहासिक प्रमाण निस्कदै गरेको, यता बुद्धधर्ममा भारतमा भन्दा पहिले बढी र बलियो गरि जागरण आएका देशबाट विशेषतः श्रीलंका बर्मा थाईलैण्डले भारतमा प्रभाव पाऱ्यो ।

१८९१ इस्वीमा महाबोधिसभा स्थापना भएर अंग्रेजीमा “महाबोधि” प्रकाशनमा आयो । बर्माको श्रद्धाले बौद्धतीर्थस्थलमा ध्यान राखे जस्तै बौद्धविहारादिको स्थापना र साहित्य निर्माण फेरि भयो । कलकत्ताको धर्मराजिक विहार र सारनाथको मूलगन्धकुति विहार निर्माणमा तथा बुद्धगयामा बौद्धअधिकारको बिषयमा भएको संघर्षमा अनागारिक धर्मपालले आफ्नो जीवन अर्पण गर्‍यो । उता साहित्यमा भिक्षु धम्मनन्द कौशाम्बी र बोधानन्द महास्थविरहरू आआफ्ना विद्वता लिएर निस्के । बंगालमा जहाँ अन्तिम रूपले अथवा सबभन्दा पछिसम्म बुद्धधर्म रहेको थियो, जातिय बौद्धको संस्कार पुनः जागृत भयो । कृपाशरण महास्थविरले बरुवाजाति उठाएर धर्मको पुनर्जागरणमा ठूलो देन दिनु भयो । बर्माबाट ऊ. चन्द्रमणि महास्थविरहरू भारतमा आउनु भयो । यही नवजागरणमा राहुल सांकृत्यायन, जगदीश काश्यप, र भदन्त आनन्द कौशल्यायनहरूको नयाँ यौवनको उत्साहले पनि यो शदीलाई बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारमा ठूलो मदत पुग्यो ।

भारत स्वतन्त्र भयो, स्वतन्त्र भारतले धर्मचक्र आफ्नो राष्ट्रिय मुद्रामा ल्याउनुमा गौरब मान्यो । आफ्नो अमूल्य निधि अस्थि अवशेष भारतमै ल्याएर सम्मान गरयो । सम्पूर्ण बौद्ध

भारतमा बुद्धधर्म

तीर्थस्थल जीर्णोद्धारको साथै हिन्दि र अन्यान्य भाषामा बौद्धवाङ्मय बनाउन सरकारी र गैर सरकारी रूपले व्यापक प्रयत्न भयो । २५०० औं बुद्ध जयन्तीको साथै विश्व बौद्धसम्मेलन सम्पन्न भयो । यता डा.भिमराव अम्बेडकरको नेतृत्वमा सामूहिक रूपले बौद्ध जीवनको उद्घोषण भयो ।

आज भारतमा आफ्नै भारतीय विद्वान भिक्षु संघ छ, संस्था समितिहरू छन् । प्रकाशन संस्थाहरू छन्, नवनालन्दावि जस्ता बौद्ध शिक्षण संस्थाहरू छन् । तथागतको बहुजन हिताय र बहुजन सुखाय उपदेश पुनः एकपटक व्यापक रूपले बुद्धको कर्मभूमि र विचरण भूमिमा प्रचार हुँदै गएको छ । अशान्त जगतमा शान्तिको आशा-अभिलाशामा यसले आइ दिन सक्ने जनमतको श्रृजना गरेर मानव कल्याण गरी रहेको छ ।

Dhamma.Digital

बर्मात्मा बुद्धधर्म

भगवान बुद्धले बुद्धगयाको बोधिमण्डपमा बोधिज्ञान प्राप्त गर्नुभयो । अनि सात सप्ताहसम्म विभिन्न ठाउँमा बिताउँदा जुनबेला उनी राजायतनको रुखमुनि रहनु भएको थियो त्यतिबेला उक्कलाप जनपदका तपस्सु र भल्लुक नाम गरेका दुई ब्यापारी दाजुभाई आएर भगवान बुद्धलाई श्रद्धापूर्वक सत्तु दान गरे । फेरि तिनीहरू बुद्ध र धर्मको शरणमा गए । अनि आफ्नो देशमा पूजाको निम्ति भगवानसंग ८ वटा केशधातु मागेर लिए जुन केशधातु आफ्नो देशमा लगेर चैत्य बनाई प्रतिस्थापित गरेका थिए । यो उक्कलाप जनपद नै वर्तमान रंगून हो । फेरि उक्कलाप जनपदका अकिञ्चन नगरमा यो केशधातु ल्याउँदा भगवान बुद्धले बुद्धत्व लाभ गर्नुभएको तीन महिना र पाँचदिन भएको थियो ।

भगवान बुद्धले भन्नु भएको छ “एतदगं भिक्खवे मम सावकानं उपासकानं पठमं सरणं गच्छन्तानं यदिदं तपस्सु भल्लिका वानिजा” अर्थात् भिक्षु हो, मेरा श्रावकहरूको बीचमा पहिले शरण लिने उपासकहरूको बीचमा दुई ब्यापारी दाजुभाई तपुस्स र भल्लिकहरू श्रेष्ठ छ । यिनै तपुस्स र भल्लिकले ल्याएको केशधातु भएको चैत्य आजको रंगून नगरमा रहेको स्वेदगों चैत्य हो । फेरि यही बर्मात्मा पुगेको प्रथम बुद्धशासनको प्रमाणित चिन्ह हो ।

त्यसपछि भगवान बुद्ध आफ्नो आठौं वर्षावासको वर्षमा गवंपति महास्थविरको प्रार्थनामा रामञ्जरट्ठ सुधम्मपुर नगरमा भिक्षुसंघ सहित जानुभयो । यही नगर आजको तथौं हो ।

बर्माभा बुद्धधर्म

भगवान्बुद्धले रामञ्जरटठ सुधम्मपुर नगरका राजा प्रमुख जनसमुहलाई धर्म देशाना पनि गर्नुभयो । फेरि त्यहाँका ६ जना तपस्वीहरूलाई ६ वटा केशघातु पनि दिनु भयो । यही बर्माभा रहेको दोश्रो बुद्धशासनको चिन्ह र स्वयं बर्माभा बुद्ध पुग्नु भएको एवं धर्मदेशाना गर्नु भएको पहिलो बार थियो । त्यसपछि भगवान्बुद्ध बर्मादेशामा सूनापरान्त भन्ने ठाउँमा आउनु भयो । यहाँ उनले श्रीखण्डको विहार ग्रहण गर्नुभयो र आफ्नो पादचिन्ह दुई पाइला सधैँभरि देखिने गरी अधिष्ठान गरी छाड्नु भयो । यही तेस्रो बुद्धशासनको चिन्ह बर्माभा पुगेको उल्लेख हो ।

अब त्यसपछि आउँछ सम्राट अशोक कालीन ऐतिहासिक चर्चा । अशोकको समयसम्ममा बुद्धधर्म अन्यवादीहरू पसेर धर्म गोलमाल छ्यासमिस भैसकेको थियो । परन्तु मोगगलिपुत्र तिस स्थविरको प्रधानतामा धर्म संगायना गरे पछि बुद्धको धर्म शुद्ध भयो । धर्म संगायना पछि भगवान् बुद्धले पहिले ६० जना अर्हत भिक्षुहरूलाई धर्म प्रचार गर्न पठाउनु भएको आदर्श लिएर भविष्यमा बुद्धशासन कहाँ कुनठाउँमा प्रचार होला भन्ने विषयमा पनि अनागत ज्ञानबाट विचार गर्नु भयो । यो अनागत ज्ञानले मज्झिम देशबाट बाहिर श्रीलंका, बर्मा, थाइलैण्ड, कम्बोडिया, लावोस आदि ठाउँमा बाहिर बाहिर देशमा शासन प्रज्वलित हुने देख्नुभई नौवटा राष्ट्रमा धर्म प्रचार गर्न पठाउनु भयो । यी नौ राष्ट्रमध्ये आजभोलिको तथौँ नामको (सुण्णभूमि)मा सोण र उत्तर धेरको प्रधानतामा पाँचजनाको धर्मदूत मण्डल आइ पुगे । यो २३५ शासन सम्बतको कुरा हो । त्यसकारण यही विशेषत शासन प्रचारको निमित्त उल्लेखनीय छ । अनि फेरि यही शासन चिन्ह प्रवेशको चौठो बार हो ।

विश्वमा बुद्धधर्म

यस पछि भ्रण्डै ६०० वर्ष पछि ऐतिहासिक विशेषताको कुरा बर्मामा बुद्धधर्मको प्रसंगमा आउँछ । ९३० शासन सम्बतको भित्र जम्बुदीप (भारत) को मगधदेशमा राजगृह नगरको महाबोधिबृक्षको पश्चिमतर्फको घोष ग्राममा जन्मनु भएका भदन्त बुद्धघोष आफ्ना उपाध्याय रेवत महास्थबिरको प्रेरणाबाट श्रीलंका द्वीपमा जानुभयो । त्यहाँ उनले महाविहारमा जानु भई पहिले सिंहलि लिपिमा लेखी राखेको पहिलेको अट्ठकथा ग्रन्थ आठवटा मगधलिपिमा ल्याई त्यसलाई संक्षिप्तमा लेख्नुभयो । फेरि त्रिपिटक सारेर लिइसकेपछि त्यो सारेको त्रिपिटक र अट्ठकथासंगै उनि (बुद्धघोष थेर) तथौं नगरमा जानुभयो । यही मगधभाषाको त्रिपिटक सहित अट्ठकथा बर्मामा पुगेको र बर्मी लिपिमा परिवर्तित भएको समय हो । यो ९४३ शासन सम्बतको कुरा हो ।

यसरी तथौं नगरमा बुद्धधर्म प्रचार हुँदै ६०० वर्ष बिते । यही समयमा राजा मनुहाको पालामा तथौं नगरमा शासन प्रचार बलियो गर्ने फेरि एकजना पुरुषको जन्म भयो । उनी पुद्गल तथौं देशका गुरु परम्पराका अन्तिम अरहन्त भिक्षु धम्मदस्सी थेर (धर्मदर्शी स्थविर) हुन् । यो समयमा नै बमदिशमा दुःशील अथवा मात्र भेषधारी भिक्षुहरूको शक्ति प्रबल भएको थियो । फेरी यो शक्तिले बर्गा देशका राजा अनोरथलाई करकाप र जालमालमा पारी आफ्ना पक्षमा पार्न खोजी रहेको थियो । यता राजा अनोरथले तिनीहरूप्रति घृणाभाव राख्दथे । यो कुरा जानेर अरहन्त भिक्षु धम्मदस्सी बर्गा देशमा जानुभयो र राजा अनोरथलाई सद्वर्ण श्रवण गराई शुद्ध बुद्धधर्म बोध गराउनु भयो । अनि उनी अरहन्त भिक्षुको निर्देशन अनुसार नै अनोरथ राजाले सौगातसहित एक मंत्री पठाइ तथौं नगरमा त्रिपिटक र सर्वज्ञघातु माग्न पठायो । परन्तु त्यहाँका राजाले पठाइ दिएन ।

अभू राजा मनुहाले अनोरथ राजालाई अशिष्ट बचनसमेत सुनाइ पठाए । अनि अनोरथ राजाले कुनै उपाय नलागेपछि अन्तमा शैन्यसहित गएर तथौ देश जितेर लिए । राजा अनोरथले तथौका राजा मनुहाको पूजा गर्ने धातु र त्रिपिटक ३० जोर, राजा मनुहाकै ३० वटा हात्तीलाई बोकाएर त्रिपिटक पढाउने १००० भिक्षुहरू पनि साथमा लिई बर्गा देशमा फर्के । अनि आफ्नो देशमा परियत्ति शासन प्रज्वलित पारे । यो घटना १६०१ शासन सम्बतको हो ।

अब बर्गा नगरमा परियत्ति शासनको परम्परा राम्रोसंग चलयो । तथौ नगरको परम्परामा हुर्केका बर्गाका महास्थविर गुरुहरूको आठ परम्परासम्म अर्थात् १८४२ शासन सम्बतसम्म राम्रोसंग शासन अध्ययन परम्परा चल्दै गइरहेको थियो । परन्तु यही २४० वर्षसम्म परम्परा चलिरहेको समयमा चिनियाँहरूले आक्रमण गरे । चिनियाँ शैन्यले यो परम्परागत शासन प्रचारको प्रवाहमा विघ्न पारे । यो विघ्न विध्वंशानले १०८ वर्षपछि राजा परम्परा पनि छिन्न भिन्न भयो । तैपनि म्यैसाई, पैया, ऐंवा देशका बुद्धशासनमा केहि गर्न सकेनन् । ऐंवाको शासन परम्परामा त राजा तोहाफ्वाको समयमा एउटा मात्र विघ्न आयो । यतिबेला शासनसम्बत २०७० पुगी सकेको थियो ।

यसपछि बर्माभा बुद्धधर्मको ऐतिहासिक विहंगम दृष्टि कौमाउं काल अर्थात् २३९० शासन सम्बतको कुरा आउंछ । यो समयमा शासनारुह बर्गाका राजाको शासनप्रति उपेक्षापूर्ण व्यवहारले बुद्धशासनमा एउटा सहत्वपूर्ण अध्याय प्रारम्भ भयो । मैण्डुं आफु शासनमा बस्नु अगावै आफ्ना पूर्वजको बुद्धधर्मप्रतिको उपेक्षाले गर्दा आफु उच्चस्थानमा पुगेपछि शासनमा गौरव राख्ने निश्चय गर्‍यो । निश्चय नै २३६९ शासन

विश्वमा बुद्धधर्म

सम्बतमा मैण्डुं सिंहासनमा पनि बसे । आफ्नो प्रतिज्ञा पनि पुरा गरे ।

राजा मैण्डुंको समयमा मण्डलमा पहाडको मुनि सुधर्मा भन्ने एउटा धर्मशाला बनाइ राखेको थियो । प्रत्येक उपोसथमा त्यस धर्मशालामा शासन प्रचारक गुरुहरू आठजना निम्त्याएर शासनसम्बन्धि छलफल गर्ने गर्दथे । फेरी उनी आठजना महास्थविरहरूमध्ये ऊ.त्रेय्य (त्रेय) महास्थविर नायक हुनुहुन्थ्यो ।

एकदिन मैण्डुं राजालाइ बुद्धशासन उन्नति गर्ने ठूलो इच्छा भयो । उनको अगाडी पहिले पहिलेका राजा अजातशत्रु, कालाशोक, सम्राट अशोक, राजा वट्टगामणीहरूले संगायना गरेर बुद्धशासनमा मद्दत गरेको आदर्श अगाडी आयो । त्यस्कारण २४१५ शासन सम्बतमा बुद्धशासन स्थिर गर्न उपाधि प्राप्त र अप्राप्त दुवैथरि बसेर सल्लाह गरे । गृहस्थ पण्डितहरूको सल्लाह पनि लियो । अनि आफ्नो यरनाभौ दरबार अगाडी मण्डप बनाइ राम्रोसंग भव्यरूपले पञ्चम संगायन गरे । त्यस पञ्चम संगायनमा शासन स्थिर गर्ने गुरुहरूले त्रिपिटक तिनैवटा कण्ठस्त गरी ६ महिनासम्म सबै भेला भइ पाठ गरेर उत्सव गर्नुभयो । यस संगायनमा संगायन गर्नु हुने २४०० जना संघहरू थिए । भगवान बुद्धले आज्ञागर्नु भएको पालि र टीका अट्ठकथा सबै सुवर्णको मसि र सुइरोले तीनप्रकारले लेखी त्रिपिटकालय स्थापना गर्‍यो र पूजा गरिराख्यो । साथै त्रिपिटक तिनैवटा चिरस्थाइ गरीराख्न शीलालेख गर्‍यो । जुन शीलालेख ठूलो, अद्भुत, श्रद्धाको प्रतिकमात्र होइन महान बुद्धिमताको चिन्ह पनि हो ।

यी त्रिपिटक शीलालेख मध्यमा विनय पालि १११ वटा शीलापत्रमा, ४१० वटा शीलापत्रमा सूत्र पालि, २०८ वटा

बर्माभा बुद्धधर्म

शीलापत्रमा अभिधर्म पालि, कुँदिको छ । फेरि त्यो शीलालेख त्रिपिटक मण्डलेमा पहाडमुनि महालोक महाजिनभन्ने चैत्यको चारैतिर घेरा बनाई स्थापना गर्‍यो । अनि प्रत्येक शीलापत्रलाई ससाना मन्दिर जस्तै बनाई सुरक्षित गर्‍यो । यो त्रिपिटक लेखन कार्य १८६० इस्वी कार्तिक शुक्ल प्रतिपदादेखि शुरुगरी आठ वर्षमा पूर्ण गर्‍यो ।

यो पाँचौँ संगायता पछि बर्माभा बुद्धधर्म फन राम्रोसंग प्रचार हुँदैगयो । यही बुद्धधर्मप्रति बर्मी जनताको श्रद्धा र भक्तिले गर्दा देश ब्रिटिस साम्राज्यले थिचे पनि यहाँको संस्कृति र सभ्यतामाथि केही गर्न सकेन । बर्माभा केही मात्रामा इसाई धर्मको प्रचार भए पनि यहाँ यसको प्रभाव बुद्धधर्मको श्रद्धा, भक्ति र प्रभावको तुलनामा नगर्‍न्य हो । ब्रिटिस साम्राज्यको विरोधमा अथवा देशको स्वाधीनताको संग्राममा बर्माभा बौद्ध दर्शनले दिने एकताबलले ठूलो भूमिका लियो । बर्मदेशमा जातीय रूपले राष्ट्रिय जनभाव रूपले बुद्धधर्म सिबाय अर्को नभएको हुँदा यहाँ बौद्धहरूले भागलिएको भनिकन त भन्नु पर्ने होइन । हो, राष्ट्रिय स्वतन्त्रतापछि बर्माभा बुद्धधर्म नयाँ जागरणको साथै पुनः राम्रोसंग जागृत भयो । परिणामतः बुद्धधर्मको यो राष्ट्रिय व्यापकताले छैथौँ संगायनको पृष्ठभूमि निर्माण गरिदियो ।

२४९८ शासन सम्बतदेखि बर्मदेशमा जुन छैठौँ संगायना श्रीलंका, श्याम, कम्बोडिया, र लाओस स्थविरवाद धर्मका राष्ट्रसंग संयुक्त रूपले भयो, त्यो अत्यन्त भव्य थियो । आफ्नो ऐतिहासिक गौरवको परम्परामा यो उचित सम्बद्ध हो ।

बर्माको राजधानी रंगून नगरमा गबायी (विश्वशान्ति) चैत्यको नजिक ठूलो भव्य महापाषाण गुफाको निर्माण भयो ।

विश्वमा बुद्धधर्म

यही गुफामा छैठौं संगायना भयो । यसको निम्ति ओवादाचरिय संघनायकहरूको समिति, छट्ठसंगायनको भार बहन गर्नेहरूको समिति, र दाताहरूको विविध प्रकारको मदत गर्नुको निम्ति विविध कमिति बन्यो । विशेषतः भार बहनगर्ने कमितिका सभापति अभिधज महारट्ठ गुरु ऊ.रेवत महास्थविरको प्रधानत्वमा छट्ठ संगायनको तीन दिनसम्म जुन महोत्सव भयो त्यो अबिस्मरणीय छ । यो संगायनमा बर्मा देशका २४७२ जना संघहरू र बर्माका मित्र राष्ट्र तथा धर्मराष्ट्र देशका १४४ जना संघहरूको उपस्थिति पनि थियो ।

दाताहरूको पक्षमा छट्ठसंगायनका दाता संयुक्तबर्माका राष्ट्रपति अग्गमहासिरि सुधम्म डा. बाउ हनुभयो । फेरि छट्ठसंगायनका सब्बभारबहका दाता संयुक्तबर्माका प्रधानमन्त्री ऊ.नु हनुभयो । अनि यो व्यापक सबैकाममा प्रमुख संचालक जस्ता काममा संयुक्तबर्मा सरकारको सहयोग प्राप्त युनियन बुद्धशासन कौन्सिलका सभापति तदोसिरि सुधम्म सेठ ऊ.त्वै हनुभयो । २४९८ शासन सम्बतदेखि प्रारम्भ गरी प्रथम सन्निपात, द्वितीय सन्निपात, तृतीय सन्निपात, चतुर्थ सन्निपात, र पंचम सन्निपात विभाजन गरी संगायनको काम ५०० जना संघले गर्नुभयो जुन प्रति सन्निपात दुई महिनासम्म हुन्थ्यो ।

यो छैठौं संगायन तीन उदेश्य राखी गरेको थियो ।

१. भगवान बुद्धले देशना गर्नु भएको पाँच निकाय क्रमशः सारिराखेको हुनाले बेहोसीमा भूल लेखेको शुद्ध गर्ने ।
२. शुद्ध भैसकेका पिटकलाई छापेर छैठौं संगायन गरी विश्वमा सबै ठाउँमा प्रचार गर्ने, शासन चिरस्थाइ गर्ने ।
३. स्वतन्त्र बमदेशसहित सम्पूर्ण बौद्धदेशसंग शासनबृद्धिको निम्ति सहायता लिने ।

बर्माका बुद्धधर्म

यसरी जुन पुण्य उदेश्य थियो त्यो पूर्णरूपले सफल पनि भयो ।

संगायनकार्य सिद्धभएको र बुद्धसम्बत २५०० वर्ष पूर्ण भएको उपलक्षमा बैशाक शुक्ल त्रयोदशीको दिनदेखी निकै भव्य रूपले महोत्सव भयो । यो एकहप्तासम्मको महोत्सवको उपलक्षमा बर्मादेशका सम्पूर्ण कैदीहरूलाई ६ महिना बन्दीको दिन घटाइ दियो । प्राणदण्डका भागीहरू प्राणदण्डबाट मुक्त गरिदियो । ३० लाख रुपैयाँ खर्च हुनेगरी गरेको यो महोत्सवमा तीनहजार त्रिपिटक संघहरूलाई प्रदान गर्‍यो । बुद्धधर्मको अध्ययनमा उत्तीर्ण भएका भिक्षुहरूलाई त्यस उत्सवमा निमन्त्रणा गरी सम्मान दियो । अनि २५०० जना श्रामणेर गर्ने काम गर्‍यो । यसरी यो छैठौँ संगायनको परिसमाप्ति बर्माको श्रद्धा र भक्तिसो भरिएको प्रज्वलित भएको हृदयको चिन्ह देखाई सम्पूर्ण बर्माका घरघरमा दीपावली पनि भयो ।

यसरी बर्माका बुद्धधर्मको इतिहासले एकातिर बुद्धकालीन सम्बद्धता राख्छ भने अर्कोतिर फेरि आज पनि विश्वको सम्पूर्ण बौद्धदेशहरूमा आफ्नो गौरवपूर्ण स्थान पनि बर्मा देशले राम्रोसंग राखेको छ । तसर्थ बर्माको प्राचीनकालदेखि आजसम्मको जनजीवनले पनि बौद्धचर्या पढतिसंग त्यस्तै नै सम्बन्ध राख्छ, जस्तो फूल र फूलको सुगन्ध । बर्माका बुद्धधर्मको यस्तो पनि स्थान छ कि बौद्धसंस्कृति र सभ्यताको परिभाषा नै बर्माजनको धारणा र विश्वासमा बर्मी संस्कृति र सभ्यता भयो । अनि बत्ति र ज्योतिको सम्बन्ध भैं बर्मी श्रद्धा र जीवनको सुखशान्तिको सम्बन्ध बर्माको इतिहासमा संसारले राम्रोसंग देखेको छ । अस्तु

श्रीलंकामा बुद्धधर्म

नेपालबाट सीधा दक्षिणतर्फ हेरी जाँदा दायाँतर्फ भण्डे आँपजस्तो आकारको समुद्रको बीचमा एउटा द्वीप भेटिन्छ । यही श्रीलंका हो । अनि यो देशको इतिहासले जुन एक धर्मलाई अभिन्न अंग बनाइएको छ त्यो बुद्धधर्म हो । किनभने लंकाको इतिहासको आधारशीला नै बुद्धधर्म हो भनि बौद्धहरूले त्यति नै श्रीलंका बारेमा थाहा छ जति रामायण पढ्नेलाई श्रीलंका रावणको देश भनी थाहा छ ।

श्रीलंकाको इतिहास पढ्दा बुद्धधर्मले कति समाजसेवा र देशसेवा गरेको छ भन्ने एउटा प्रकाशमय प्रमाण हाम्रा अगाडी आउँछ । त्यसकारण हामी बिचार गर्छौं कि त्यहाँ बुद्धधर्म कहिलेदेखि प्रवेश भयो र बुद्धधर्म कसरी प्रवेश भयो अनि यसले के कति सेवा गर्‍यो ।

देवानापियतिसस (२४७-२०७ ई.पू.) का राज्यकालमा सम्राट अशोकका पुत्र अर्हत महेन्द्र महास्थविर धर्मदूतको रूपमा जानुभएर श्रीलंकामा बुद्धधर्मको जग स्थापना गर्नुभयो । यतिमात्र होइन महेन्द्र महास्थविरले धर्मको साथै उच्च बौद्धसंस्कृति पनि यहाँ ल्याएर प्रयोग गर्नुभयो । जुनबेला महास्थविर श्रीलंकामा पुग्नुभएको थियो त्यतिबेला श्रीलंकाका जनता सभ्य भएको थिएन । यो कुरा तिनीहरूको इतिहासले राम्रोसंग बताएको छ ।

त्यसकारण सिंहलजाती भनिकन टाउको उठाउन सक्नु र अन्तरराष्ट्रिय जगतमा ख्याति प्राप्त गर्न सक्नु नै बौद्धधर्म प्रवेश भएकोले हो । महेन्द्र महास्थविर आदि प्रमुख भिक्षुहरूले मार्ग

श्रीलंकामा बुद्धधर्म

निर्देशन गरीबिनु भएकोले सिंहली साहित्य, कला, शिल्पको उन्नति भयो, गृहनिर्माण र नगर निर्माणको विकास भयो, सच्चरित्रता र सुस्वास्थ्यको महत्त्व जान्यो, आर्थिक र राजनैतिक सबलता उच्च भयो । त्यसैले महेन्द्रमहास्थविरको समयदेखि नै सिंहल जाती र बुद्धधर्मको सम्बन्ध नड र मासु भै भयो । यो सम्बन्ध यति एकज्यू भएर गयो जसबाट बुद्धधर्मको सेवा बुद्धधर्म नै सिंहल जातीय बन्न जस्तै भयो । यहाँको सिंहल जातीय धर्म त्यसबेलादेखि आजसम्म बुद्धधर्म भयो । अर्को शब्दले भन्ने हो भने श्रीलंकामा बुद्धधर्म प्रवेश भएको तेस्रो शताब्दी ईस्वीपूर्वदेखि हो । फेरि यो राज्यको पतन दसौँ शताब्दीमा भयो । यो समयभित्र सिंहल सिंहासनको नित्यानुकूल अधिकार बौद्धहरूबाहेक अरुमा परेको छैन भन्ने सिंहल जनताको विश्वास छ ।

बुद्धधर्म रक्षार्गर्न भिक्षुसंघले राज्यशक्ति सम्म हस्तगत गरेको कुरा राजा महेन्द्रको शीलालेखमा अंकित भइराखेको छ । श्रीलंकामा राज्याभिषेकको निमित्त भिक्षुसंघको वचन आवश्यक पर्छ भन्ने कुरा त्यो शीलालेखले प्रमाणित गर्छ । नवौँ शताब्दीमा राज्याभिषेक त्यसकै एउटा धार्मिक कार्यक्रमको रूपमा महाविहारमा भिक्षुहरूको सन्मुख सुसम्पन्नहुन्छ भन्ने कुरा महावंशमा राम्रोसंग उल्लेख गरेको छ ।

श्रीलंकामा बुद्धधर्मलाई मात्र स्थान छ । त्यसकारण चोल केरल आदिका राजाहरूलाई श्रीलंका राज्यमा अधिकार छैन भनि कीर्तिनिस्संक मल्ल (११८७-११९६ई.) राजाले स्थापना गरेको शीलालेखमा उल्लेख छ । सिंहल जाती र बुद्धधर्मको बीचमा बलियो सम्बन्ध छ । बुद्धधर्म नरहे सिंहलजाती विनाधर्मको जाती हुन्छ । अर्को तरिकाले भन्ने हो भने बुद्धधर्मको विरोध वा अवरोध सिंहल जातीको विरोध वा अवरोध हो । अफ

श्रीलंकाका बौद्धहरूको यस्तो गर्व छ कि तिनिहरूको लंकालोक बुद्धधर्मको केन्द्रस्थल हो । पवित्र बुद्धधर्म पनि श्रीलंकामा मात्र छ । किनभने जुन बृक्षमुनि बज्रासन गरी सिद्धार्थ कुमारले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभयो सोही बोधिबृक्षको हाँगा सम्राट अशोककी छोरी संघमित्राले ल्याउनु भएको पनि अहिलेसम्म यहाँ नै सुरक्षित भैरहेको छ । भगवानको दन्तधातु, पात्रधातु र केशधातु आदि धेरै मूलमूल पवित्र धार्मिक वस्तुहरू पनि श्रीलंकामा सुरक्षित भइराखेको छ । बुद्धधर्मको इतिहासमा ठूलो मूल्य राख्ने एक महत्वपूर्ण ऐतिहासिक घटना श्रीलंकामा भयो । जुन हामीले पनि संझी राख्न योग्य छ । किनभने यो श्रीलंकाको निमित्त मात्र होइन सम्पूर्ण बौद्धजगतको निमित्तनै उत्तिकै लाभ दायक भएको छ ।

बुद्धसम्बत ५०० मा राजा बलगवाको राज्यकालमा श्रीलंकामा ठूलो दुर्भिक्ष भयो । त्यतिबेला यिनी दूरदर्शी राजाले भविष्यमा बुद्धधर्म चिरस्थाइ होस् भन्ने भावनाले मातल प्रान्तको आलोक विहारमा ५०० भिक्षुहरू भेलागरी चाहिंदो बन्दोबस्त गरी बुद्धको समयदेखि वाचन मार्गबाट मात्र आइरहेको अर्थात् एकले अर्कालाई सिकाइ सुनी कण्ठपारी राखेको त्रिपिटकलाई ग्रन्थको रूपमा ल्याउन संगायन गर्‍यो । त्यसबेला दुर्भिक्ष र नाना प्रकारको आपत्ति खपेर बुद्धवचन वा बुद्धधर्म वाचन मार्गबाट मात्र सुरक्षित गर्न कथिन र हुन नसकिने, एक प्रकारले ठूलो अनुभव भयो । यसबाट नै बुद्धवचन त्रिपिटक ग्रन्थको रूपमा लेख्ने जुन कार्य श्रीलंकामा हुनगयो त्यो बौद्ध इतिहासमा एउटा निश्चय नै महत्वपूर्ण घटना हो । यदि त्यतिबेला बुद्धवचन त्रिपिटक ग्रन्थको रूपमा लिपिबद्ध नभएको भए आज न प्रमाणित बौद्ध साहित्य यसरी रहन्छ न बौद्ध संस्कृति र सभ्यता नै हाम्रो अगाडी होला ।

श्रीलंकामा बुद्धधर्म

श्रीलंकामा त्रिपिटक लिपिबद्ध भएपछि त्यहाँ त्यसको मात्रै सरलसंग अनुशरण हुँदै आजसम्म पनि अनुशरण भइरहेको छ भन्नुमा इतिहासप्रति उपेक्षा गर्नुजस्तो हुन्छ । बल्कि यो स्वीकार्य छ कि लिपिबद्ध त्रिपिटक र यसको अनुकरण शक्तिले गर्दा यहाँ अन्यान्य बौद्ध निकायभेद आएर पनि जरा गाडन सकिएन । अनि बज्रयानले श्रीलंकामा प्रवेश गरे पनि यसले भारतमा जस्तै बुद्धधर्म आफुसंगै लोप गरिदिन सकेन ।

त्रिपिटक लिपिबद्ध गर्ने पुण्य कार्यमा प्रमुख सहयोगी राजा वट्टगामणीले भिक्षु तिस्सलाई अभयगिरि विहार एउटा प्रदान गरेको थियो । परन्तु यही भिक्षु महाविहारबाट बाहिर निस्कन पर्थ्यो । भिक्षु तिस्सका शिष्य महदेलियाले वज्जिपुत्त सम्प्रदायका आचार्य धर्मरुचिका नाममा नयाँ निकाय स्थापना गर्‍यो । फेरि यसैमा सांगलीय निकाय पनि भयो । अफ्र वैपुल्यवादी भिक्षु संघमित्रले श्रीलंकामा राजपुत्रहरूलाई आकर्षित गरी यसको प्रचार पनि गरे । परन्तु यी सबै निकाय र सम्प्रदाय त्रिपिटक लिपिबद्ध भएको परम्पराको अगाडी धेरै समयसम्म टिक्न सकेन । ५९८ ई. सम्ममा सबै निकाय र सम्प्रदायहरू फेरि महाविहार निकायमा नै अन्तर्निहित भयो । यता यहि शदीमा पाँचौँ शदीका आचार्य बुद्धघोषले लंकाको पुरानो अट्ठकथालाई पालिमा ल्याउने भयेपछि पुराना धर्मग्रन्थको आधारमा साहित्य सिर्जना पनि भएको थियो । जुन काम महान पराक्रमबाहु (१९६४ ई.) को समयसम्म राम्रैसंग चल्दैगयो । यसबीचमा ८१९ ई.तिर बज्रयानले श्रीलंकामा पसेर केहि स्तूप बनाये पनि त्यो स्थायी भएर रहन सकेन ।

श्रीलंकामा बुद्धधर्म र भिक्षुसंघ प्रगति र जागृतिको निम्ति भारप्रद भएन, यो जहिले पनि प्रेरक भइ रहयो ।

विश्वमा बुद्धधर्म

राजनैतिक कारणको अस्तव्यस्तताले भिक्षु परम्परामा लुप्तभाव ल्यायेको खण्डमा पनि त्यसैले बारंबार फेरि जनभावना र जनप्रेमको तिब्रता ल्याइ संघको श्रीवृद्धि गऱ्यो । १२६६ ई.मा चोलदेशबाट श्रीलंकामा फेरि भिक्षुहरू ल्याएको र १४६४ ई.मा बर्मीराजा धर्मचेतिको आग्रह स्वरूप बर्मिज श्रद्धालुहरू श्रीलंकामा उपसम्पदा दिएर पुनः त्यहाँ भिक्षुपरम्परा स्थापना गर्न सहायता गरेको नमुना हो ।

बुद्धधर्मको श्रद्धामा र विश्वासमा एकताबद्ध जनभावना श्रीलंकाको राष्ट्रियबल हो । त्यसकारण सोह्रौं शदीमा पोर्तुगीजहरूले राज्यशक्ति मात्र लिएर पुगेन श्रीलंकाको राष्ट्रिय शक्तिसमेत म्हास्न भिक्षुहरूलाई मार्ने, धर्मग्रन्थ जलाउने बलात् व्यवहार गरे । परिणमतः तिनीहरूको स्थान एक शदी भित्रै श्रीलंकामा हरण भयो । त्यो ठाउँ डचहरूले लिए । फेरि डचहरूकै मुखबाट बौद्धसंघको वर्णन सुन्न पाइयो । फेरि बौद्धपरम्परा गाँस्न बलियो पार्न थाइलैण्डमा आग्रह गर्‍यो । बौद्ध जनभावनाको बलले जन्मले शैव धर्मावलम्बी भएर पनि बौद्ध हुन जाने कीर्ति श्रीराजसिंह र डचहरूले युबक शरणंकर श्रामणेरको आग्रह उपेक्षा गर्न सकेन । थाइलैण्ड यात्रार्थ जहाज दिनु पऱ्यो । राजदूत पठाउन पऱ्यो । १७५६ ई. आषाढ पूर्णिमाको दिन काण्डी नगरमा शरणंकरसहित श्रीलंकाका श्रद्धालुहरू फेरि उपसम्पन्न भयो । यस्तै नै श्रीलंकाको अस्तित्व बुद्धधर्म बिना असम्भव भएको श्रीलंकाको वास्तविक अबस्थामा लाभ गर्ने अनेक तरिका जान्ने, सक्ने साम्राज्यवादले पनि यसलाई भित्रि हृदयले नभए पनि बाहिरबाट गौरब राख्नु पऱ्यो । श्रीलंकामा सम्पूर्ण आफ्नो अधिपत्य जमाएर पनि ब्रिटिस शासनले जनताहरूलाई तिनीहरूको धर्म पूजा पद्धति र आचार्य एवं पूजास्थानको अधिकार सुरक्षा गरिदिन्छु भन्नु पऱ्यो ।

श्रीलंकाका बुद्धधर्म

श्रीलंकाको जीवन नै बौद्ध जीवन हो । अनि लंकाको इतिहास नै बौद्ध सभ्यता र संस्कृतिको इतिहास हो । बौद्ध जीवन श्रीलंकाको राष्ट्रिय जीवन र आदर्शको एक अभिन्न अंग हो । यहाँ पहिले बालकहरू भिक्षुहरू कहाँ शिक्षा लिन पठाउँछ, अनि मात्र स्कूलमा पठाउने गर्छ । गृहस्थहरूले जुनसुकै ठूलो कामगर्न पनि आफ्ना परम हितैषी भिक्षुहरूको वचन लिएर मात्र गर्छन् । भिक्षुहरूले पनि सधैंभरि तिनीहरूको जीवन सुख-शान्तिको निमित्त महत् गर्छन्, आशिष दिन्छन् । अफ्र देशको शैक्षिक सांस्कृतिक र आर्थिकको साथै सबै क्षेत्रमा बौद्ध भिक्षुहरूले जहिले पनि सहयोग दिइरहन्छ । त्यसकारण श्रीलंकाको इतिहासमा भिक्षुहरूको ठूलो देन छ । यहाँको सभ्यता र संस्कृतिको रक्षा भएको नै भिक्षुहरूको तर्फबाट हो । बुद्धधर्मको उन्नति मात्र होइन सिंहली साहित्य र कलाको उन्नति अनि प्रगतिमा भिक्षुहरूको जुन हात थियो त्यो निकै महत्त्वपूर्ण छ ।

श्रीलंका अंग्रेज साम्राज्यको अधीनमा पर्दा बुद्धधर्मले त्यत्ति नै क्षति खप्नु पर्‍यो, जति श्रीलंकाको जनजीवनले । बौद्ध साहित्यसंगै सिंहली साहित्यको उन्नतिमा मात्र गति अवरोध भएको होइन निकै हानी पनि गर्‍यो । यो समयमा भिक्षुहरूले आफ्नो प्राण उत्सर्ग गरेर बुद्धधर्म र सिंहली जनजीवनको रक्षा गरेका कुरा इतिहासले बताउँछ । श्रीलंकाको स्वतन्त्र संग्राममा भिक्षुहरूले जुन महत् गर्‍यो त्यो श्रीलंकाको इतिहासले कहिल्यै बिसर्न सक्दैन, त्यतिबेला सक्रिय भागलिने ज्ञात भिक्षुहरूमध्ये विक्कदुवे, श्रीसुमंगल, रत्नमाले, धर्मालोक, अनागारिक धर्मपाल, वालपोल राहुल आदी स्मरणीय छन् ।

भिक्षुहरूले स्थापना गरेको बौद्ध विद्यालयहरूमा विद्योदय र विद्यालंकार आज विश्वविद्यालयको रूप लिइसकेको छ । आज

यी विश्वविद्यालयले श्रीलंकाको शैक्षिकको साथै सांस्कृतिक र राजनैतिक क्षेत्रमा जुन काम गरीरहेको छ त्यो अतुल्य छ । फेरि यी विश्वविद्यालयका उपकुलपति आज पनि भिक्षुहरू नै छन् ।

यसरी सयौं विद्यालय खुलाएर निःशुल्क शिक्षा दिन त भिक्षुहरूले शिक्षा विकास गरेर आएको योगदान नै भयो । यसको अतिरिक्त श्रीलंकाको जनजीवनमा र देशको आर्थिक राजनैतिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा जुन इतिहाससंगै सम्बन्ध राख्दै भिक्षुहरूले योगदान दिदै आएको छ त्यो आफ्नै ढंगको महत्वपूर्ण कार्य हो । यसरी श्रीलंकाको बुद्धधर्मको इतिहासमा आफ्नै किसिमको विशेषताले हुर्केको अस्तित्व छ, अस्तु ।

Dhamma.Digital

थाइलैण्डमा बुद्धधर्म

इतिहासकारहरूले यो स्वीकार गरेको छ कि ईसाको पाँचशय वर्ष अगाडि नै थाइलैण्डमा बुद्धधर्म प्रचार भयो । स्वर्णभूमिमा जुन धर्मदूत मण्डल प्रचारका निम्ति आए यसका नेता सोण र उत्तर थेर हुन् । वहाँहरू श्रीलंका, बर्मा, काम्बोडिया र थाइलैण्ड आदि बौद्ध देशका जनताका आदर प्राप्त भारतका महान सम्राट अशोकको संरक्षण प्राप्त थियो ।

थाइलैण्ड निबासी जनता स्वभावैले शान्तिप्रिय एवं स्वतन्त्रताका उपासक थिए । त्यसकारण तिनीहरूले भगवानको उपदेश राम्रोसंग ग्रहण गर्न सके, धारण र पालन गर्न सके । यहाँका राजाहरू र उच्च कर्मचारीहरूको सहयोगले यस देशमा यो धर्म उन्नति को चुलिमा पनि पुग्न सक्यो । फेरि आजसम्म पनि दुई करोड बौद्धहरू यहाँ छँदै छन् ।

थाइलैण्डमा इतिहासको यो लामो समयमा यो धर्म सधैं हरियै देखिन्छ । बुद्धसम्बत २२२८ तिर एक पटक इशाई धर्मले यसलाई दबाउने प्रयास गर्‍यो । यतिबेला राजा नाराइयले राज्य गरिरहेको थियो । फेरि हालेण्ड, पुर्तगाल र फ्रान्ससंग राजनैतिक सम्बन्ध भैसकेको थियो । फ्रान्समा चौधौँ राजा लुइले नाराइयको राजदरवारमा राजदूत पादरी र कालिगढहरू पठाये । फ्रान्सको नाराइय राजालाई धर्मपरिवर्तन गरेर देशमा प्रभुत्व जमाउने मनसुवा थियो । यो योजना पूर्णतः थाइलैण्डको बौद्धबलको अगाडी असफल भयो । देशमा विप्लव भयो । अनि कैथोलिक पादरि र फ्रान्सीसहरूको योजनाका समर्थक भएका भएभरको अधिकारीहरू देशबाट निकाली दिए । त्यसपछि फेरि एक पटक

बुद्धसम्बत २३२४ मा बर्माका राजा मंगरायका तर्फबाट आक्रमण हुँदा बुद्धधर्ममा बाधा दियो । देशको राजधानी अयोध्या पतन भयो । निकै नै प्राचीन उल्लेखहरू आगोमा भस्म हुन गयो । थाइलैण्डमा कुनै व्यक्तिलाई धार्मिक करकाप छैन । जसलाई पनि यहाँ धार्मिक स्वतन्त्रता छ । यो थाइलैण्डको विशिष्ट नीति प्राचीनकालदेखि आजसम्म प्रवाहित भएर नै आएको छ । बौद्ध विहारसंगै नै गिरिजाघर, मसजिद छ, तर भैँभगडा केही छैन । यो देशमा बहुसंख्यक बौद्ध जनमतले इसाई र मुसलमानहरूको अल्पमतको धार्मिक अधिकारमा रत्तिभर पनि बाधा दिएको छैन । थाइलैण्ड र श्रीलंकाको बीच धार्मिक सम्बन्ध पहिल्यैदेखि छ । श्रीलंकाका भिक्षुहरू यहाँ आउनु भएको छ, फेरि कुनै समयमा दक्षिण भागको राजधानी भैरहेको धम्माराणम नगरमा तिनीहरूले चैत्य बनाएको थियो । श्रीलंकाका भिक्षुहरूलाई राजा सुखोबथाइले निकै सत्कार गर्थे । त्यहाँ २२९६ बुद्ध सम्बतमा लंकावंश भन्ने निकाय पनि हुक्यो । जुनबेला स्वयं श्रीलंकामा बुद्धधर्म शोचनीय दशामा परेको थियो । फेरि यस्तै लंकाका राजाले संघ सत्कारको विचारले गर्दा आफ्नो एक विशेषदूत अयोध्याका राजाकहाँ पठायो, साथै तपाइले मेरो देशमा धर्मको पुनरुद्धार गर्नु हवस भनि अनुरोध पनि गर्नुभयो । अयोध्याका राजा धम्मराजाले उपालीको नेतृत्वमा भिक्षुहरूको एक मण्डल श्रीलंकामा पठाउनु भयो । यो मण्डल केहि समयसम्म श्रीलंकामा बसे । उपालीको प्रयाशबाट त्यहाँ उपालीवंश अथवा श्याम निकाय को प्रादुर्भाव भयो । जुन श्रीलंकामा आज सम्म छँदैछ ।

थाइलैण्डमा राज्य व्यवस्था एकतन्त्रात्मक भएको हुनाले यहाँ राजा भनेको जनताको सर्वस्व हो । अनि धर्म संचालन एउटा महास्थविरहरूको समितिले गर्छन् । जस्को प्रमुखतम संघराजा हुन्छ । फेरि उहाँको नियुक्ति पनि राजाबाटै गरिन्छ ।

थाइलैण्डमा बुद्धधर्म

यो पद्धति राजा चूलालंकारको समयसम्म भएर नै गएको छ । यसपछि संघ व्यवस्थाको निमित्त एउटा कानून बनाइयो । परन्तु सिद्धान्तमा कुनै विशेष परिवर्तन भएन । त्यसकारण २४८४ बुद्धाब्दमा फेरि एउटा संघ नियम संसदले बनायो, यो नियम अनुसार संघ संचालन कार्य तीनवटा संस्थालाई हस्तान्तरण गर्‍यो । गण संघमन्त्री, संघसभा र विनयधर गण । संघमन्त्रीको पहिलो कार्य शिक्षा हो । धर्मको शिक्षा प्रथम द्वितीय र तृतीय गरि तीन किसिमबाट हुन्छ । पालीको शिक्षा धेरै हुन्छ । यो शिक्षा दिने स्कूलको संख्या फनफन बृद्धि हुदै गइरहेको छ । दोश्रो विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम भएको हाइस्कूल छ । जहाँ भिक्षुहरूले पनि पढ्न सकिन्छ । थाइलैण्डको बौद्धधर्म विश्वविद्यालयको योजनामा यी स्कूलहरू बीज हो । सरकारी रिपोर्टको यो तथ्यांकबाट यो उन्नति बारेमा राम्रोसंग जान्न सकिन्छ ।

विहार संख्या	१९.१५०
भिक्षुहरू	१.६१.९८९
श्रामणेरहरू	६८.२७१
धर्मशिक्षाका स्नातक	२.७५.६७९
पालिमा स्नातक	७.७०६

थाइलैण्डको राजधर्म बुद्धधर्म हो । यहाँको बहुसंख्यक जनताका धर्म पनि बुद्धधर्म हो ।

त्यसकारण सरकारको नीति पनि यसको प्रभावमा पर्छ । कानून बनाउँदा धर्मको सिद्धान्तमा ज्यान दिएर बनाउँथे । बुद्धधर्मको मूलसिद्धान्त एकता र सहिष्णुतामा अडेको हुन्छ । सरकारी अड्डा उपोसथको दिन बिदा हुन्छ । अर्थात् काम बन्द हुन्छ । यो उपोसथ चन्द्रमास अनुसार आठ दिन र अठार दिनमा पर्दछ ।

विश्वमा बुद्धधर्म

थाइलैण्डमा देशका अरु सम्पूर्ण क्षेत्रहरूमा पनि बुद्धधर्मको प्रभाव पर्दछ । देशका सम्पूर्ण स्कूल कलेजहरूमा बुद्धको पूजा हुन्छ । हाइस्कूलमा र विश्वविद्यालयमा धर्मको शिक्षा दिन्छ । प्रति सप्ताह बुद्धधर्म विषयमा रेडियोद्वारा प्रसारण हुन्छ । फेरि वर्षावास तीन महिना दिनहुँ धर्म व्याख्यान रेडियो बाट भई रहन्छ । सरकारी स्तरबाट बौद्ध उत्सवलाई प्रधानता दिन्छ । देशको जीवनमा बुद्धधर्मको ठूलो स्थान छ । जोसुकै मानिस होस केही दिन भिक्षु हुनुपर्छ । विहार विहारमा युवा बृद्धहरू मिली सभाहरू भइरहन्छ । चाड बाडहरूमा र राष्ट्रिय पर्वहरूमा भिक्षुहरूलाई दान दिइन्छ । फेरि पहुँलो काषायबस्त्र धारण गरेका भिक्षुहरू भिक्षाको निम्ति आउने र जनताले वहाँहरूलाई भिक्षादान दिने हेदै मानिसहरू जोसुकै किन नहोस हर्षले प्रफुल्लित नभई रहन सकिदैन ।

थाइलैण्डमा आजभोलि पहिले भन्दा बढी मानिसहरू धर्म प्रेमि छन् । बुद्धधर्म प्रचारको निम्ति संस्थाहरू बनाएका छन् । भिक्षुहरूलाई पनि आधुनिक पद्धतिका शिक्षा दिन एउटा संस्था खोलेको छ । यसलाई सरकारले मद्दत गरेको छ । यसको परिणामले देशको सामाजिक स्थिति माथि आइरहेको देखिन्छ । फेरि शासन कार्य राम्रो तरिकाले चलीरहेको देखिन्छ । साथसाथै थाइलैण्डका बौद्धहरूमा यो विश्वास पनि छ कि ती बौद्ध संस्थाले देशको उन्नति गर्नुको साथै दक्षिणी पूर्वी एसियामा पनि बुद्धधर्म सुदृढ गर्न मद्दत गर्न सकिन्छ । अस्तु ।

तिब्बतमा बुद्धधर्म

चीनमा बुद्धधर्म पुगेको जनश्रुति अनुसार ५६ ईस्वीमा खोतनका काश्यप मातंगले रचेको बौद्धग्रन्थको चीनी अनुवादको बेला पुगेको देखि मानिन्छ । कोरियामा ३७२ ईस्वीमा, फेरि जापानमा ५३८ ईस्वी अगाडी बुद्धधर्म पुगेको थियो । तैपनि नजिकैको तिब्बत भोट चीनमा ६४० अगाडी बुद्धधर्म पुग्न नसक्नुको कारण यहाँको भौगोलिक स्थिति र घेरथोर यहाँको सामाजिक विकास गतिको मन्दपन हो ।

आरम्भ युग

ईस्वी सम्बत ६१७ अगाडीसम्म तिब्बत देश ससाना सर्दारियामा बाँडिएको थियो । यस्तैमा तिब्बतको कोङ्पो भन्ने सबभन्दा गर्भि प्रदेशमा श्रोन्-गचन्-गसम्-पो को जन्म भयो । तिनका पूर्वज कोशलराजा प्रशोनजित पुत्र भन्छन् । तेन् वर्षको उमेरमा नै आफ्नो पिता परलोक भएपछि उन्ले आफ्नो सानो सर्दारिया राज्यलाई सँम्हालेको थियो । श्रोन्-गचन्-गसम्-पो (श्रोङ् चङ् गम्पो) ले आफ्नो समकालीन हर्षवर्धनले जस्तै दिग्विजय गर्ने ईच्छा गरे । अनि सुसंगथित सुदृढ सैन्य तयार गरी द्बुस र ग्चङ्के प्रदेश अधिकारमा राखेर पश्चिममा गिल्गित उत्तरमा चीनी तुर्किस्तानसम्म विजय गरी नेपालका राजा र चीनका सम्राटलाई स्मेत प्रभावमा पारी आफ्ना आफ्ना छोरी विवाह गरिदिन बाध्य तुल्याएको प्रसिद्ध कथा छ । नेपालका राजा अंशुवर्मा (उदयदेव) ले आफ्नी छोरी भृकुटी (खि-चुन) ६४० ई.मा तिब्बतको राजधानी जुन ब्रम्हपुत्र उपत्यकाबाट सारिएको नयाँ द्बुस-छु नदीको तीरमा रहेको राजधानीमा

पुन्याईयो । नेपालका राजकुमारीले आफ्ना साथमा अक्षोभ्य बुद्ध, मैत्रेय बोधिसत्व र चन्दनको ताराको मूर्ति आफुसंग उपहार लगेकी थिइन् । त्यसको अर्को सालमा चीनी राजकन्या कोङ् जो पनि राजअमात्य मंगग् संगै तिब्बतमा पुन्याईयो । राजकन्या कोङ्-जोले पनि भारतबाट मध्यएसिया भएर चीनमा पुगीराखेको बुद्धप्रतिमा दाइजोको रूपमा ल्यायेकी थिइन् । यो बुद्धको प्रतिमा कोङ्-जोले तिब्बतको उत्तरतर्फ मन्दिर बनाइ स्थापना गरिन् । नेपालका राजकुमारीसंग त्यति धन थिएन त्यसकारण सम्राटले एउटा पोखरी पुरेर ल्हासाको माभ्रमा रबुलु-सनङ्, मन्दिर बनाई तीनले ल्याएका प्रतिमाहरू प्रतिस्था गरि दिए ।

तिब्बत सर्दारियाबाट ठूलो राज्य भएपछि राज्य संचालन गर्नुको निमित्त अत्यावश्यक थानेर यस भन्दा अघि नै श्रोङ्-चङ्-गम्पोले थोन्-मिलाई १६ जना साथी साथ लगाई भारतमा विद्याध्ययन गर्न पठाइसकेका थिए । ती नै थोन्-मिले राजाको आदेशानुसार आफ्नो देशको भाषालाई लिपिबद्ध गर्न एक प्रकारको लिपि निर्माण गरे । अनि सम्राटले पनि सो लिपि र व्याकरण आफुले अध्ययन गर्न चार वर्षको समय दियो । अनि आफ्ना दुवै बौद्ध रानीहरू र थोन्मिको प्रभावबाट उनि आफु पनि बौद्ध बन्यो । बुद्धधर्मले गर्दा तिब्बतका अशिक्षित जनजातीलाई शिक्षित गर्न ठूलो बल मिल्यो । साथै बुद्धधर्मले त्यो जातीको ब्यक्तित्वलाई स्थाईत्व दिन बुद्धधर्मले जति पनि तिब्बतलाई दियो ती सबै तिब्बतीकरणमा रंगिन गयो । यो धर्मले त्यो जातीको ब्यक्तित्व मेटाउने प्रयत्न गरेन । नेपाली विद्वान शीलमञ्जु, भारतीय पंडित कुमार काश्मिरी तुन, चीनी भिक्षु महादेव र स्वयं थोन्मि र उनका शिष्य धर्मकोष बौद्धधर्म ग्रन्थको भाषा अनुवाद कार्यमा नियुक्त भए । यो पहिलेको अनुवाद त्यत्तिको उच्च श्रेणिको नभए पनि, पछिका अनुवादले

तिब्बतमा बुद्धधर्म

यसलाइ हाके तापनि अहिलेसम्म पनि ती मध्ये पहिले अनुबित भएका कुनै कुनै पुस्तकहरू आजसम्म पनि पूरा प्रयोगमा छन् ।

यसरी तिब्बतदेशका निर्माता एवं बुद्धधर्मका अनुयायी तथा तिब्बती लिपिका प्रवर्तक सम्राट श्रोङ् मङ् गम्पो तिब्बतको फनपुल प्रदेशमा ६२ वर्षको उमेरमा सल्-मि भन्ने ठाउँमा परलोक हुनुभयो ।

त्यसपछि चीनी राजकुमारीका तर्फका राजकुमार मङ्-थोङ्-मङ्-बचन् तिब्बतको राज्याशनमा बसे । किन भने नेपाली रानी भृकुटीको तर्फबाट जन्मेको गुङ्-श्रोङ्-मङ्-बचन् पहिलो राजकुमार भएर पनि उनि आफ्नो पिता भन्दा अगाडी नै परलोक भएको थियो ।

सम्राट श्रोङ्-मङ्-बचन् र उनका छोरा सम्राट् दुर-सोङ्, (७१२-३० ई.) पनि बाजे जस्तै बौद्ध र पराक्रमी थिए । फेरि खिलदे-बचन् पनि आफ्नो पिता दुर-सोङ् जस्तै बौद्ध र वीर थिए । परन्तु उनको बाल्यकालमा तिब्बतमा बुद्धधर्मसंग प्रतिद्वन्दितामा रहेर धर्ममा प्रमुखता लिन तम्सेका तिब्बतका पुराना धर्म बोन धर्मावलम्बी मंत्रीहरूले बुद्धधर्म म्हात्न प्रयास गरे । सम्राट् छउञ्जेल केही गर्न सकेन सम्राट्को मृत्यु पछि बुद्धधर्म चीनमा फिर्ता पठाउन नसके पनि जमीनमा गाडी पुरिदिए । बौद्ध विहारलाई मारकात गर्ने बधस्थल तुल्याइयो । बुईजना मंत्रीहरूलाई आकस्मिक विरोध आउनासाथ नेपालको सिमाना नजिक मङ्-पुल प्रदेशको सकिद-रोङ्, भन्ने ठाउँमा पठाइदियो ।

यी तीन पुस्ताको राज्यकालमा पनि चीनले आफ्नो भू-भाग फर्काउन कम प्रयास गरेन, परन्तु सबै प्रयासमा पहिले

विश्वमा बुद्धधर्म

जस्तै सन्धि गर्नुप्यो, जस्तो श्रोङ्-चङ्-गम्पो संग गर्नु परेको थियो ।

शास्त्ररक्षित युग

खि-लदे-गचुग-वर्तनको चीनीरानी तर्फबाट ७९० ई.मा वसम-यस्को नामको छोरा जन्म्यो । यही पछिगएर तिब्बतको अशोक बन्थो । आमाबाबु परलोक भएपछि वसम-यस्को राजा भयो । उनी श्रोङ्-चङ्-गम्पोको भन्दा ठूलो साम्राज्यको उत्तराधिकारी पनि भयो । तरुण सम्राटले आफ्ना पूर्वजहरूको चरित्र अध्ययन गरेर बुद्धधर्ममा श्रद्धा राखी बुद्धधर्मका पुस्तकहरू खोजेर पढ्ने गरे । चीनी विद्वान र काश्मिरी पण्डितहरूबाट धर्मग्रन्थ अनुवाद गराइयो । यस कार्यमा बोन धर्मका अनुयायी मंत्रीहरूले विरोध गरेको हुनाले केही समय रोकेर ती पण्डितहरूलाई मङ्-पुलमा पठाउनु पर्‍यो । परन्तु यसबाट फाइदा नै भयो । किनभने यही समयभित्र ज्ञानेन्द्र (ग्सल्-सून्ड-मङ्-युलसं) ले बुद्धगयामा गएर नालन्दाका आचार्य शान्तरक्षितलाई भेट्ने संयोग प्राप्त गरे । तिनले तिब्बत फर्के पछि सम्राटलाई पुनः प्रभावित गर्न सफलता पाए । सम्राटको आज्ञाले ज्ञानेन्द्रलाई शान्तरक्षित लिन पनि पठाइयो । आचार्य शान्तरक्षितले संस्कृत भाषामा देशना गर्नुभएको दश अकुशल, अष्टादश धातु र द्वादशांग प्रतित्यसमुत्पादको उपदेश काश्मिरी पण्डित अनन्तले अनुवाद गरे । सम्राट पनि शान्तरक्षितका पदका शिष्य बने ।

यही समयमा उता बाढी आएर फङ् थङ् बगायो, मर पो री भन्ने ठाउँमा चट्याङ् पर्यो, फेरि देशमा बिमारी फैलियो । जनताहरूले यसलाई तिब्बतका देवताहरू रिसाएको भनी थाने । रिसाएका जनताहरूको मन राख्न सम्राटले आचार्यलाई नै केही दिनको लागि फर्काउनु पर्‍यो । पछि फेरि

तिब्बतमा बुद्धधर्म

सम्राटले भिक्षु सङ्घ-शिको साथमा तीसजना मानिस पठाएर बोलाउन पठाउँदा पनि नआउँदा फेरि ज्ञानेन्द्र नै पठाएर आचार्यलाई लिन पठाइयो । ७५ वर्षको आचार्य पुनः तिब्बत पुगे । आचार्यले राजाको इच्छानुसार ब्रम्हपुत्रबाट एक कोस उत्तरमा मगधेश्वर महाराज धर्मपालले बनाएको महाविहार कै नमुनामा ईस्वी ८२३ मा तिब्बतमा पहिलो विहार निर्माण गराए । माझमा सुमेरु जस्तै उँचा प्रधान विहार बनाइ चारैतिर चार महाद्वीप र आठ उपद्वीप जस्तै बनाएर भिक्षुहरू बस्ने १२ वटा द्वीप (गलिङ्ग) पनि बनाइयो । साथै तिब्बत देशका सातजना श्रद्धालुहरूलाई भिक्षु शिक्षा दिने प्रथम कार्य पनि आचार्य ले नालन्दाबाट १२ जना भिक्षुहरू बोलाएर सम्पूर्ण गर्नुभयो ।

आचार्यले स्थापना गर्नुभएको यो बुद्धशासनको काममा पछि एक जना आचार्यकै अनुयायी भिक्षुको बढी प्रभाव पऱ्यो । उनी हुन् पद्मसंभव । हुन त पद्मसंभव राजा इन्द्रभूति (इन्द्रबोधि) का छोरा भन्छन् । परन्तु भारतीय परम्पराले इन्द्रभूति ८४ सिद्धामा गनिएको भएर पनि उनको छोरा पद्मसंभवको विषयमा केही कुरा उठाएको छैन । इन्द्रभूति आदि सिद्ध सरह (७५० ई.) पछि भयो । फेरि उनका छोरा पद्मसंभव बसम् यस्को राज्य कालमा तिब्बत जाने सम्भव नै थिएन । यी सबै कुरा विचार गरी हेर्दा बुझ्न सकिन्छ कि एउटा साधारण भिक्षु पद्मसंभवलाई ठूलो पार्न पछि निडमप सम्प्रदायले अनेक कथा रचेर अद्भुत कथा रच्यो अनि यी सबै सत्य तुल्याउन मूल संस्थापक आचार्य शान्तरक्षित समेत पछ्याडी पारी पद्मसंभवलाई बुद्धभन्दा पनि ठूलो सम्मान गरेको देखिन्छ ।

तत्त्वसंग्रह जस्ता ग्रन्थका लेखक बौद्ध, ब्राह्मण, जैन-दर्शनका प्रगाढ विद्वान आचार्य शान्तरक्षित शय वर्षको उमेरमा तिब्बत मै देहान्त भयो । उनको पार्थिव शरीरलाई एक स्तूप

बनाई राखियो । पछि साढेएघारशय वर्ष पछि त्यो स्तूप भत्किएर जाँदा उहाँको निधार र केही अस्थि त्यहाँको प्रधान मन्दिरमा शिशाभित्र राखिदियो । तिब्बतका श्रद्धालु हरूले उहाँलाई बोधिसत्व भनि आदर गर्छन् ।

आचार्यको निधन पछि वहाँको शिष्य श्रीघोष (दुपल्-दब-मङ्स) संघनायक बन्यो । श्रोङ्-चङ्-गम्पो को पालादेखि चीनी विद्वानहरूले लिङ्ग्राखेको प्रभुता आचार्यको देहावसान पछि बोन धर्मावलम्बिहरूले फेरि लिने प्रयास गरे । यसबाट अकर्मण्यतावादी (सूतोन्-मुन्-प) सम्प्रदाय र कर्मण्यतावादी (चेन्-मिन्-प) सम्प्रदाय बीच कलह उठ्यो । यो भगडा शान्त गर्न भिक्षु ज्ञानेन्द्रको सल्लाह अनुसार राजाले नालन्दाका आचार्य कमलशीललाई लिन पठाएका थिए । उनले ५००० श्लोकले तत्वसंग्रहको पंजिका लेखे । फेरि अकर्मण्यतावादी चीनी भिक्षु छङ्क-सङ्क संग भएको शास्त्रार्थमा उनलाई पराजित गरीदिए । परन्तु पछि पराजितहरूको षडयन्त्रबाट उनले आफ्नो प्राण गुमाउनु पर्‍यो । यसबेलाका अरु प्रशिद्ध धर्मग्रन्थका अनुवादकहरू विमलमित्र, बुद्धगुह्य, शान्तिगर्भ र विशुद्धसिंह हुनुहुन्छ ।

सम्राट् खि-श्रोङ् का सन्तान मुनि-बचन्-पो को हृदय भनै धार्मिक र बोधिसत्व आदर्शको थियो । उनले ८४५-४६ ईस्वीमा धनि गरीवको भेद अन्त गर्न देशभरि नै अर्थ समवितरण गर्‍यो । परन्तु श्रम समवितरण विनाको सबै समान गर्ने काम तीन पटक सम्मको अर्थ वितरणले पनि केहि काम दिएन । उल्टो यस कार्यबाट राजकोष नाश गर्‍यो भन्ने आरोपमा आफ्नो आमाको तर्फबाटै विषपान गराइ उनले प्राण त्याग्नु पर्‍यो । यसरी मुनि-बचन्-पो १९ महिना राजा भएर मृत्यु भयो ।

तिब्बतमा बुद्धधर्म

त्यसपछि मुनि-बचन्-पो का भाई खि-ल्दे-बचन्-पो अथवा सक्-ल-लेग्म (८४७-८७७) ईस्वीमा सिंहासनमा बसे । उनले सुदुर पश्चिम सकर दों नगरमा एक बौद्ध मन्दिर बनायो । संस्कृतका प्रतिशब्द अनुवादको निम्ति शब्दतालिका बनाई अनुवादकार्य चालु गर्‍यो । संस्कृतको धातु प्रत्यय बुझेर प्रत्येक शब्दको तिब्बती भाषामा नियमबद्ध रूपले अनुवाद भएको यो युगमा (८५०-९०० ई.) मा नै नागार्जुन, असंग, बसुबन्धु, चन्द्रकीर्ति, विनितदेव, शान्तरक्षित, कमलशील, आदिका ग्रन्थहरू र तिब्बतमा सब भन्दा धेरै ग्रन्थहरू अनुवाद भयो । यस अनुवाद कार्यको निम्ति भारतीय पण्डित जितमित्र, सुरेन्द्रबोधि, शीलेन्द्रबोधि, दानशील, बोधिमित्र, र तिब्बती विद्वान रत्नरक्षित, धर्मताशील, ज्ञानसेन, जयरक्षित, मंजुश्रीवर्म र रत्नेन्द्रशीलको सहयोग लिइएको थियो ।

यसपछि रल-प-चन ले आफ्नो राज्य गलङ्-मरम लाई पन्छाई राज्याशनमा बसे, अनि उनले अन्धभक्तिको सीमा नै नाघेर धर्ममा श्रद्धा देखाए । धर्म व्याख्यातालाई आफ्नो शिरको कपालको आशन बिछ्याई धर्मश्रवण गरे । यही कारणले अयोग्य व्यक्तिहरू भिक्षु भएको कारणमा विरोध देखाएर (९११ ई.)मा उनका राज्यका कृपापात्र बपस-ग्यल्-तो-रे र लेगस्-सम् ले उनको हत्या गरे । अनि गलङ्-मरम स्वयं राजा भए । हत्या गर्ने व्यक्ति प्रधानमंत्री बने । रल-प-चन् का आवर भाजन भिक्षुलाई महारानीसंग अनुचित सम्बन्ध राखेको आरोपमा मारिदिए । महारानीले आत्महत्या गरिन् । यसरी राज्यलिप्सामा बुद्धधर्म छ्यासमिस्र भएको हुनाले राज्यासन बरिलो तुल्याउनुको निम्ति यसबेला धर्मदमन र शोषणको काम भयो ।

राजा गलङ्-मरम ले अनुवादकहरूको घर र पाठशाला

नष्ट गरिदियो । त्यतिमात्र होइन बुद्धत्व त्यसको राज्यशक्तिको विरोधि संझी भिक्षुहरूलाई गृहस्थ तुल्याइ दियो । अस्वीकार गर्नेलाई धनुषबाण दिई शिकारी हुन विवश तुल्याइयो । कि तलवारले दुई टुक्रा पारिदियो । जो खड्को मन्दिरबाट बुद्धमूर्ति हटाइदियो । अझ बालुवा मुनि पुरिदियो । र मा छे आदि विहारको ढोका बन्द गरी त्यहाँ मद मस्त भएका भिक्षुहरूको चित्र लेखाइदियो । धेरै भिक्षुहरू भागे, श्रद्धालुहरूले निकै ग्रन्थहरू लहासाको हुंगा मुनि रक्षागर्नको लागि लुकाइदिए । परन्तु यो बौद्धहरूले गरेको भूलको प्रतिक्रिया र राजाको राज्यलिप्सा धेरै दिन टिकेन भण्डै तीनशय वर्ष भित्र बुद्धधर्मले देशको निकै सेवा गरी सकेको थियो । त्यसकारण त्यसबेला दूपल्-गिय-दो-जे नामको एउटा भिक्षुले येर-पल्हस्-डिड्पो भन्ने पार्वत्य स्थानबाट निस्केर सेतो वस्त्र लगायो । भिक्षुत्व त्याग स्वरूप यसरी सेतो वस्त्र लगाई सकेपछि त्यसमाथी कालो वस्त्र लगायो । कालो रंगले पोटेको घोडा चढेर जो खड्को नजिकको महालेख पढिरहेका राजालाई वन्दना गरे भै गरी बाण हानी मारिदियो र त्यो व्यक्ति त्यहाँबाट भाग्यो । आफ्नो ठाउँमा पुगिसकेपछि असंगको अभिधर्मसमुच्चय, विनय टीका प्रभावती र कर्मशतक पुस्तकहरू लिएर खम्स तिर पुग्न गयो । यता गलड् मरम ले आफु मर्ने बेलामा यस्तो भनेर गयो "मलाई तीन वर्ष अगाडी नै किन मारेन, जसबाट म यत्तिको पाप र अत्याचार बाट मुक्त हुन्थेँ, अथवा तीन वर्ष पछि किन मारेन जसबाट मैले देशबाट बुद्धधर्म निर्मूल गरी मेटाउन सक्ने थियो ।"

राजा मरिसकेपछि जेठी रानीले गर्भिणीको भान पारी पछि एउटा बच्चा अधिसार्दा पनि राज्याधिकारी कान्छि रानीका छोरा काश्यप दो-सुड्, नै भयो । तेसपछि उनका छोरा दूपल्-खोर-बचन् (९२५-८२ ई.) राजा भयो ।

तिब्बतमा बुद्धधर्म

उता खच्चरलाई पुस्तकको भारी बोकाएर भागेका तीनजना भिक्षुहरूले राजा मार्ने द्पल-गिय-र्दो-जे, लाई भेटे । त्यतिबेला उनले भनेका थिए “म पाराजिकाको अपराधि हुँ, मैले राजालाई मारेको छु । त्यसकारण द-गोइस-कम निवासी त्यो तरुणको उपसम्पदामा संधगण पूरा हुन सकेन । पछि चीनी भिक्षु दुईजना भेट्टाएपछि पञ्चगण संधद्वारा त्यो तरुणलाई उपसम्पन्न गरिदियो । यही तरुण फेरि आचार्य शान्तरक्षितको परम्परा चलाउने व्यक्ति भयो । मध्य तिब्बतमा फेरि प्रचार कार्य भयो । निड्मप सम्प्रदायका विहारहरू सबै यही परम्पराका विहारहरू हुन् ।

ढीपंकर युग

श्रोइचइगम्पो वंशको यसरि भण्डै तीनशय वर्षपछि द्पल्-खोर-बचन् को राज्य कालमा तिब्बत टुक्रा टुक्रा भयो । राजनैतिक एकता सकिए जस्तै धार्मिक समरूपता पनि न्हास भएर गयो । एघारौँ शताब्दी पुग्दा बुद्धधर्ममा निकै नै विकारहरू निस्के । भिक्षुहरूले तीन महिना मात्र पूरा पूरा विनय पालन गर्ने भयो । तान्त्रिकहरूले रक्स र व्याभिचार नै धर्मको अंग बनाए । मठका नायकहरू चमकिलो, भडकिलो वस्त्र लगाइ स्थविर र अर्हत जस्तै बस्ने भए ।

परन्तु यस्तो समयमा एउटा विचारशील राजा निस्के । उनलाई तन्त्रमा बुद्धधर्मको मौलिकता भएको वा बुद्धबचन भएकोमा ठूलो सन्देह भयो । तैपनि पहिले गहन अध्ययन अनिवार्य सम्भरेर २१ जना युवकहरूलाई काश्मीरमा पठाए । परन्तु ती २१ जनामा दुईजना मात्र जीवित भएर अध्ययन समाप्त गरी फर्कन सके । त्यसकारण ज्ञानप्रभ (ड्खोर लदे) ले विचार गर्‍यो, स्वदेशी मानिस पठाएर पढ्न पठाउनु भन्दा विद्वान भिक्षुहरू बोलाई सिक्नुमा बढी उपयुक्त हुनेछ । यस्तो विचार

गरी सर्वप्रथम विक्रमशीला महाविहारका भिक्षु दीपंकर श्रीज्ञानलाई लिन पठाए । परन्तु दुई पटक सम्म बोलाउन पठाउँदा पनि उहाँ आउनु भएन । फेरि उनै धर्माचार्यहरू लिन पठाउनकालागि सीमान्त प्रदेशमा गै सुन लिन जाँदा उनलाई सीमान्तका राजाले पक्रेर थुनी दियो । उनका उत्तराधिकारी बोधिप्रभ (ब्यङ्-छुप्-डोद्)ले धन दण्ड तिरेर उनलाई मुक्तगर्न खोज्यो । परन्तु ज्ञानप्रभले भन्यो “अर्थ दण्ड तिरेर उनलाई मुक्त गर्नुको सत्तामा सोही धनले कुनै पण्डित लिन पठाउ ।” निश्चय नै यही आत्मत्यागको वर्णन द्वारा प्रभावित भएर नालन्दा, राजगृह, विक्रमशीला, वज्रासन (बोधगया) सुवर्ण द्वीप (सुमात्रा) सम्म गई अध्ययन गरिराखेका विक्रमशीला महाविहारका आठजना महापण्डितहरू मध्येका एक आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानले तिब्बत जाने स्वीकार गरेका थिए । विक्रमशीला महाविहारबाट सुदुक्क भागेका दीपंकर श्रीज्ञान (१०४२ ई.) मा मङ्ग रिस् पुगे । पहिले मानसरोवरको पश्चिमको थो-गलिङ्ग विहारमा बस्नुभै बोधिपथ प्रदीप पुस्तक लेखे । त्यहाँबाट (१०४४ ई.) मा सुपुरङ्ग मा जानु भयो । त्यहाँ ग्यल-वडि-ब्युङ्ग-गनस् (१००३-६४ ई.) जस्ता जन्मभर अनुचर हुने शिष्य भेट्टाउनु भयो (१०४७ ई.) मा उनि ब्सप्-यस् जानुभयो । त्यहाँको ग्रन्थ भण्डार देखेर उनि दंग हुनुभयो । भारतको महाविद्यालयमा दुर्लभ भैसकेका पुस्तकहरू पनि देखे । (१०५० ई.) मा कालचक्रमा आफ्नो टीका रचना गर्नुभयो । त्यस्तै आफ्ना प्रधान सहायक (नग् छो) छल्-खिमस्-ग्यल् र रिन्-छेन्-वस्-ङ्गपो अनि द्गे-बी-ब्लो-गोस र शाक्य-ब्लो-गोस को मद्दत लिएर शायौ पुस्तकको अनुवाद र संशोधनको काम आचार्य दीपंकरले पूरा गर्नुभयो । १०५४ ई.मा ७३ वर्षको उमेरमा १३ वर्षसम्म तिब्बतमा आफ्नो सेवा अर्पित गरिसकेपछि ल्हासाबाट आधा दिनको बाटो (स्ये थङ्ग) भन्ने ठाउँमा आचार्य दीपंकर श्रीज्ञानको शरीरान्त भयो ।

यसको लगतै पछि दीपंकर श्रीज्ञानकै महापण्डित अवधुतिपा (अद्वयबज्रको) मैत्रिपा तर्फका गुरुभाइ कायस्थ पण्डित गयाधर तिब्बत पुगे । पाँच वर्षमा बुद्धकपाल तन्त्र, वज्रडाक तन्त्र आदि निकै तन्त्रग्रन्थलाई तिब्बति भाषामा अनुवाद गरिदिए । उनलाई ५०० तोला सुन दक्षिणा प्राप्त भयो । उनको एउटा छोरा थियो, तिबूपा नामले उनि पनि पछि एक सिद्ध भयो ।

ज्ञानप्रभको भाई शान्तिप्रभ (शिब डोद्) पनि स्वयं एक विद्वान थिए । श्रीज्ञान मन्त्रकलश, गुणाकर भद्र-बाट निकै ग्रन्थ अनुवाद गराए जस्तै आफुले पनि आचार्य शान्तरक्षितको तत्त्वसंग्रह अनुवाद गर्‍यो । यसपछि तिनका तीन छोरोमा जेठा डोदल्दे राजा भयो । भाईहरू दुईजना भिक्षु बने । राजा डोदल्दे ले पण्डित सुनयश्रीलाई बोलाएर कतिपय ग्रन्थ अनुवाद गरायो । यिनका छोरा चे-ल्दे ले (१०७६ ई.) मा एउटा विद्यालय स्थापित गर्‍यो र ब्लो-सुदन-सुस-रबू (१०५९-११०८ ई.) लाई काश्मीरमा अध्ययन गर्न पठायो । यिनैले आफ्ना गुरु परहितभद्रको महत्त लिएर प्रमाणवार्तिकको अर्को अनुवादको साथै धर्मकीर्तिको प्रमाणविनिश्चय, न्यायबिन्दुको अनुवाद गर्‍यो । मञ्जुश्रीकल्पको अनुवाद पनि पं. कुमारकलशसंग मिलेर पुरा गर्‍यो । यो अनुवाद गर्ने क्रममा आएका फ-धम्-प-सद्दस-र्यस (मृ.१११८ई.) ले शिर्ब्यद सम्प्रदाय नै चलायो । अनि २३ वर्ष काश्मीरमा अध्ययन गरेका लो-च-वे ले आर्यदेवको चतुशतक शास्त्र, चन्द्रकीर्तिको मध्यमकावतार भाष्य र मूल मध्यमक वृत्तिय प्रसन्नवदा, पूर्णवर्द्धनको अभिधर्मकोषको टीका लक्षणानुसारिणी आदि ग्रन्थ अनुवाद गरे । यस कार्यमा उनलाई कनकबर्मा, तिलकलस आदि पण्डितहरूले महत्त गरेका थिए ।

आफ्ना शिष्यहरूको कारण र आफ्नै विचित्र चर्याले चौरासी सिद्धहरू मध्ये सब भन्दा प्रसिद्ध मि-ल-रस-प (१०४०-

११२३ ई.) भयो । उनका गुरु मर-प पनि सिद्ध नारोपा (मृ.१०४०) का शिष्य थिए । मिलरसप तिब्बतका सबभन्दा माथिका कवि मात्र होइन साच्चै नै निस्पृह र अकृतिम जीवन भएको व्यक्ति पनि हो । यिनीहरूको आफ्नै परम्परा छ । अनि एउटा शाखा परम्परा कस्म (स्कर्-म) संघराज स्कर्-म-बक्-सि-छोस्-जिन् (१२०४.८४ ई.) ले आफ्नो सिद्धत्वले गर्दा मंगोल सम्राटको गुरु भयो । यसैको शाखा सम्प्रदाय फग्-गु-ब्-प र त्रि-गोङ्-प ले धेरै वर्षसम्म तिब्बतमा शासन गरेको थियो ।

सप्तम युग

दकोनर्ग्यल (१०३४-११०२ ई.) भन्ने एउटा गृहस्थ धर्माचार्यले ग्चङ् प्रदेशमा एउटा विहार बनायो । यो साँचै नै प्रभावशाली विहार हुनगयो । यसको प्रभाव चीन र मंगोलसम्म पुग्यो । चंगेजखाँ (चिद् हिद् हाङ्) को शासन कालमा ११२२ ईस्वीमा यहाँकै संघराज ले मंगोलमा सर्वप्रथम धर्मप्रचार गरेको थियो । दकोनर्ग्यल ले ब-रि-लो-च-व (मृ.११११ई.) लाई आफ्नो उत्तराधिकारि तुल्यायो । उनि धेरै वर्षसम्म वज्रासनका आचार्य अभयाकरगुप्त कहाँ बसेका थिए । जुन मगधेश रामपाल (१०५७-११०२ ई.) का गुरु र अवधूतिपाका शिष्य सौरिपाको तर्फबाट सिद्धचर्या ग्रहण गर्ने मध्येका थिए ।

ब-रि ले आफ्नो उत्तराधिकारि दकोनर्ग्यल को छोरा बुन-दग्-समिङ्-पो (१०९२-११५८ ई.) लाई चुने । त्यसपछि उनका छोरा गगस-प-र्ग्यल-मूछन् (११४७-१२१६ ई.) मा विहाराधिपति बने, जस्ले दिग्नागको न्यायप्रवेश अनि चन्द्रमहारोषण तन्त्र आदि पुस्तक अनुवाद गरे । गगस-प-र्ग्यल-मूछन् का भतिजा कुन्-दग-र्ग्यल-मूछन् (११८२-१२५१ ई.) को पालामा नै मुहम्मद-बिन बख्तियारले हालमा ध्वस्त गरेको

नालन्दा र विक्रमशीलाबाट आएका शायद् जगत्तला (बंगालको विहार) बाट आएका पण्डित विभूतिचन्द्र र दानशील अनि नेपालका संघश्री, सुगतश्री, आदि १२०० ईस्वीमा तिब्बतमा आएका थिए । यही समयमा विक्रमशीलाका प्रधान स्वविर शाक्यश्रीभद्रको ब्यङ्-छुप्-द्वल् जस्ता शिष्य बने । उनि तिब्बतमा दश वर्ष बसेर आफ्नो जन्मभूमि काश्मीरमा फर्की १२२५ ईस्वीमा ९८ वर्षको उमेरमा परलोक भए ।

कुन्-दग्-ग्यल-मुछन् को समयमा मि-अग् प्रदेश बाहेक सम्पूर्ण भोट प्रदेश चीन सम्राट चंगेजखाँको अधीनमा गएको थियो । परन्तु त्यतिबेला उन्ले १२२२ ईस्वीमा मंगोलमा धर्मप्रचारकहरू पठाएर धर्म विजयको योजना तयार गरे । उता मंगोल सर्दारहरूले मध्य तिब्बतमा भिक्षुहरूको दमन र हत्या गरीरह्यो । त्यसकारण १२४६ ईस्वीमा उनले स्वयं मंगोलसम्राट गोतन् संग भेटेर आफु उनको गुरु बन्यो । सम्राटले १२४८ ई.मा तिब्बतको (दबुस् र ग्चङ) प्रदेश आफ्ना गुरुलाई दान दिए । त्यस बेलादेखि यो देशमा धर्माचार्यहरूको शासनको सूत्रपात भयो । १२५० ई.मा मंगोलमै उनको देहान्त भयो ।

कुन्-दग् को पछि मंगोलियामा धर्मप्रचारमा जान पाएका फगसप संघराज भयो । उनि १२५१ ई.मा भावी चीन सम्राट राजकुमार कुबले-हान को गुरु भई १२८० ई. मा मंगोलियामा देहान्त भयो ।

यसरी मन्त्र र सिद्धिको चमत्कार एवं पुरस्कारको बाढी आइरहेको बेलामा नै आचार्य शान्तरक्षितका अनुयायीहरूले आफ्नो भासिएर गएको निङ्मप उकास्न पुराना बोन धर्मका भूत, प्रेत पूजा, जादु, मन्त्र अपनाएर लैजाने गन्यो । निङ्मप का गुरुहरूले मिथ्या विश्वासले भरिएको नयाँ नयाँ ग्रन्थहरू रचना गरे । ती पुस्तकहरू बुद्ध, पद्मसंभव त्यस्तै कुनै पुराना

आचार्यको नामले ढुंगा र जमीन भित्रबाट खोतलेर निकालेर देखाउने काम पनि गरे ।

उता फगसप को पछि आएको सकर-म-बक्-सि (१२८२ ई.) बिटेपछि योग्य शिष्यलाई उत्तराधिकारि नछानी एकजना रङ्-ब्युङ्-दोर्जे (१२८४ ई.) भन्ने बालकलाई अवतार स्वीकार गर्‍यो । अनि के चाहियो सम्पूर्ण निकाय र सम्प्रदायहरूले नै यो अवतार प्रथा अपनायो । पछि गएर चोङ्-खप का अनुयायीहरूले पनि आफ्नो दलाइ लामा (ग्यल्-व-रिन्-पो-छे) र टशी लामा (पण्-छेन्-रिन्-पो-छे) चुन्नुमा यस्तै गरे । आशनाधीशको बाल्य कालमा एक मुट्ठी स्वार्थीहरूको मठमा सम्पूर्ण प्रबन्ध आफ्नो हातमा राख्ने मौका लिने प्रवृत्ति बाट यसलाई व्यापक प्रभावशाली पद्धतिको रूपमा सिद्ध त गरियो परन्तु यस पद्धतिले गर्दा उत्तराधिकारको लागी विद्या र गुणको महत्त्व भन्ने नचाहिने हुनगयो । विहार विहारमा पनि यही अवतारवादको उत्तराधिकार पद्धतिले अधिकार फैलाउँदै गएको छ ।

उता तेन्हौं शदीमा बुद्धधर्मको केन्द्र भारतबाट पनि बुद्धधर्म लोप भयो । तिब्बतको जीवित बौद्ध भारतसंगको विचार आदान प्रदानको अवसर पनि टुंगियो । तिब्बतका प्रभावशाली आशनाधीश प्रतिद्वन्द्विताको आरम्भ पनि चर्कदै गयो ।

१२९० ईस्वीमा रिन्-छेन-गुब को जन्म भयो । यिनी श-लु विहारमा गएर भिक्षु भएको थियो । आफ्नो समयमा अद्वितीय विद्वान हुनुभएका भिक्षुले स-सक्य मठमा अध्यापनको काम गर्नुभएको थियो । फेरि यहाँको विशाल पुस्तकालय हेर्दै आफ्नो समय सम्ममा प्राप्त सबै ग्रन्थहरू संग्रह गरी एउटा महान संग्रहको रूपमा ग्रन्थको सूचीक्रम बनाउनुभयो । यही दुई सूची स्कङ् ग्युर (कन्-जुर) र सूतन् ग्युर (तन्-जुर) हो ।

तिब्बतमा बुद्धधर्म

भन्छन् कि कनजुरमा ती ग्रन्थहरू एकत्रित गरियो जुन बुद्धवचन थिए । तनजुरमा ती ग्रन्थहरू एकत्रित गरियो जुन बुद्धवचनमा टीकाकार आचार्यहरूको दर्शन, काव्य, वैद्यक, ज्योतिष, देवता साधना सम्बन्धी ग्रन्थ हुन् ।

यो विद्वान भिक्षुको देहान्त पछि तिब्बतको धार्मिक इतिहासको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण खण्ड पनि समाप्त भयो । यसपछि पनि चन्द्रगामीको लोकानन्द नाटक र कालिदासका मेघदूत जस्ता केहीन केही पुस्तकहरूको अनुवादहरू भएको देखिन्छ तापनि पहिलेको जुन अनुवाद प्रवाह सुकेको थियो त्यो भने फेरी प्रवाहित भएर निस्कन सकिन ।

चोङ ख प युग

तिब्बतबाट महिनौको बाटो मंगोलियाको सीमानामा रहेको अमसदो प्रान्तको एउटा गाउँको नाउँ नै चोङखप हुनगयो । परन्तु यही जन्मेको एउटा मेघावी भिक्षु सुमनकीर्ति (ब्लो-ब्सङ्-ग्रग्स-प) को नाउँ नै चोङखप भएर गयो । भिक्षु सुमनकीर्तिलाई चोङखप नाउँले नै व्यापक रूपमा चिनिने भयो । चोङखप सात वर्षको उमेरमा (१३६३ ई.) दोन-रि-प को श्रामणेर भयो । १५ वर्षको उमेरमा त्यही बसेर पढेर १३७२ ई.मा विशेष अध्ययनको निमित्त मध्य तिब्बतमा आए । दर्शन र विनय राम्रोसंग अध्ययन गरियो । विशेषतः रिन्-छेन्-गुब् (बुस्तोन्) को कृतिले बढी प्रभावित गर्‍यो । तैपनि धेरै अध्ययन चोङखपले स्वयं गर्नुपर्थ्यो ।

चोङखप विद्वान, सुवक्ता, सफल लेखक र आकर्षक व्यक्ति थिए । त्यसकारण योग्य र कार्यकुशल शिष्यहरू कुनै तिब्बतीय आचार्यको नभएको रूपमा उनलाई प्राप्तभयो । १३९६ ईस्वीदेखि उनले बुद्धधर्ममा आएका खराबी हटाउन विद्या प्रसार,

विनय पालन, योग्यताको कदर गर्ने शिद्धान्त लिएर कार्य गर्नु भयो । यही वर्ष उनले गलङ्ग को महाविद्यालय स्थापित गर्नु भयो । फेरि १४०५ ईस्वीमा द्ग-लग्गन् (गम्दन्) महाविहार स्थापना गरी ल्हासामा संघ सम्मेलनार्थ एउटा विशाल भवन स्मोन्-लम्-छेन्-पो बनाउन लगाउनु भयो । यिनकै एउटा शिष्य जम्-द्वयङ्म ले १४१६ ईस्वीमा ब्रम्-सपुङ्ग (डेपुङ्ग) धान्यकटक महाविहार, अर्को शाक्य-मे-शेस् ले १४१९ ईस्वीमा सेर महाविहार बनाउनु भयो । चोङ्खपका भिक्षु नियमको दृढ पालनले गर्दा यिनीहरूलाई द्गे-लुप्स-प (भिक्षु नियमानुयायी) रूपमा प्रसिद्ध भयो । यिनीहरूले पहेंलो वस्त्र रुचाएकोले विशेष अवसरको टोपी पनि पहेंलो रंगको हुनाले यिनीहरूलाई पहेंलो टोपी पनि भनियो । अवतारि उत्तराधिकार प्रथा छाडी परम्परामा योग्य ब्यक्ति चोङ्खप आशनमा बसेका थिए ।

१४१९ ईस्वीमा चोङ्खपको गन्दनमा मृत्यु भयो । तैपनि उनका शिष्यहरू कम भएर गएन । न त सबै गुरु आदर्श नै छाडे । उनका एक शिष्य प्रथम दलाइलामा थिए । प्रथम दलाइलामा द्गुन्-ग्रब (१३९१-१४७४) ले नै १४४७ ईस्वीमा ब्रक्-ल्हुन्-पो (टशीलुम्पो) महाविहार स्थापना गरियो । फेरि शेसरब्-द्सङ्ग (१३९५-१४५७) ले खसर प्रदेशमा छपम्दो (१४३७) महाविहार बनायो । यसरी विद्याको प्रचार र नियम प्रतिको आस्थाले गर्दा आज पनि अरु अरु सम्प्रदायका लामाहरू भन्दा द्गेलुप्स सम्प्रदायका लामाहरू बढी भयो ।

चोङ्खपका शिष्यहरू मध्ये मुखग्-गुप्, (१३८५-१४३६ ई.) सबभन्दा ठूला महान विद्वान भयो । उनि द्ग-लद्न विहारका संघराज हुन् । यिनले धेरै नै पुस्तक लेखेका थिए र आफ्ना गुरुको धार्मिक अभियानलाई बढी अधि बढायो ।

यही समयमा भारतीय बौद्धभिक्षु पं.वनरत्न (१३८४-१४६८) तिब्बतमा अन्तिम अनुवादकको रूपमा आए । उनी राजवंशीय भिक्षु अश्वघोषका शिष्य हुन् । उनले बीस वर्षको उमेरमा श्रीलंकामा गएर आचार्य धर्मकीर्तिको उपाध्यायकत्वमा उपसम्पन्न भयो । फेरि मगधमा फर्केर कलाप व्याकरण पढेर नेपालमा आए । नेपालमा पं. शीलशागर (बु-ग्र-प-पद्म-इकर-पो) कहाँ अध्ययन गरेर १४५३ ई.मा तिब्बत पुगेको थियो । त्यहाँ केही तान्त्रिक ग्रन्थको अनुवाद गरिसकेपछि नेपालमा फर्केर शान्तिपुर विहारमा बसे । फेरि तिब्बतबाट निमन्त्रणा आएपछि त्यहाँ गएर पुनः नेपालमै फर्के । पछि १४८६ ईस्वीमा यहीं उनको देहान्त भयो ।

यसपछि तिब्बतमा बुद्धधर्मको इतिहासमा धर्मपालभद्र (जन्म.१५२७ ई.) र लामा तारानाथ (जन्म.१५७५ ई.) जस्ता अनुवादकहरू आए । तारानाथले भारतमा बुद्धधर्मको इतिहास विषयमा एउटा पुस्तक पनि लेखेको थियो । साँचै भनौं भने यही पुस्तक सबभन्दा पहिले एक युरोपिय भाषामा अनुदित भएको हुँदा उनको नाम निकै नै प्रशिद्ध भयो ।

पन्ध्रौं शताब्दीको अन्ततिर तथा सोन्धौं शताब्दीमा तिब्बतमा भिन्न भिन्न विहार र सम्प्रदायको बीच प्रतिद्वन्दात्मक काम भयो । यहाँका विहारहरू विद्वान र विरागीहरूको अध्ययन र अध्यापन, चिन्तन र मनन अथवा एकान्तको शाधना गर्ने स्थान नभैकन सैनिक अखाडासम्म पनि भयो । मात्र चोइखपका अनुयायीहरूले ब्रस-सपुङ् (देपुङ्) धान्यकटक विहार, (सेर) इग-ल्वन्, ब्रक-शिस-लुहुन्-पो (टसिलुम्पो) विहारलाई विश्वविद्यालयको रूप दिएर टाढा टाढाकालाई विद्यादान गरी रह्यो । अझ धर्मप्रचारको काम भई रह्यो । १५७७ ईस्वीमा तेन्त्रो दलाइलामा ब्रसोद्-र्नम्स-ग्यम्ध्रो धर्मप्रचार गर्न मंगोलमा गयो । नयाँ नयाँ

विहारहरूका निर्माण काम पनि पूरा गरी १५८८ ईस्वीमा तृतीय दलाइलामा देहान्त भयो ।

चौठो दलाइलामा योन्-तन्-ग्यम्छो (१५८९ ईस्वी) मा मंगोलमा जन्मेका थिए । तिब्बतका राज्य लोलुपहरूले हेला गरेपछि मंगोलिया र यिनीहरूको बीच धेरै पटक झगडा भयो । यो झगडा आखिर चौथो दलाइलामाको मृत्यु (१६१६ ई.) पछि पाँचौं दलाइलामा बूलो-बसङ्-ग्यम्छो को विजयपछि मात्र केहि अन्त भयो । एक दृष्टिकोणले यसबाट तिब्बतमा धर्माचार्यहरूको दृढ शासन स्थापना भयो, अर्को दृष्टिकोणमा यो अन्ध अवतारवादले योग्यता भन्ने कुरालाई नै फाल्ने बाटो दियो । योग्यताको कदर गर्ने चोङ्खप शब्द पनि मंगोलियाको प्रचलित शब्दले ढाकी दियो । तेश्रो दलाइलामा मंगोलियामा धर्म प्रचार गर्न गएको । चौथो दलाइलामा स्वयं मंगोलियन हुँदा चोङ्खपको ठाउँमा रहेको यस शब्दबाट जरा गाड्न सक्यो । मंगोल भाषामा त-ले को अर्थ सागर हो । यो दलाइलामाहरूको नाउँको पछाडी सागर शब्दकै बोधक ग्यम्छो को अनुदित शब्द हो । फेरि ग्यम्छो को मंगोलियन शब्द त-ले लामा नै पछि दलाइलामा हुन गएको हो ।

टशी (बक्रशिस) लामा तिब्बति भाषामा पण्-छेन्-रिन्-पो-छे (महा पण्डित रत्न) भन्ने हो । पाँचौं दलाइलामाको गुरु पण्-छेन्-छोस्-क्वि-ग्यल्-मूछन् को अगाडीसम्म यिनीहरूको अवतार प्रथा भएको थिएन । परन्तु दलाइलामाको गुरु भएको हुनाले त्यसबेलादेखि उनलाई पन्चेनलामा अवतार गरी इनको पनि अवतार प्रथा प्रचलन आए ।

पाँचौं दलाइलामा निकै कार्य कुशल थियो । उनले १६४५ ईस्वीमा पोतालामा महाप्रसाद बनायो । १६५२ ईस्वीमा

चीनसम्राटको निमन्त्रणामा चीन जाँदा चीनको सम्राटले ताइ श्री पदबाट पनि विभूषित गर्‍यो । उनले स्वयं केहि धर्मप्रचारमा भाग लिए । एकजना शिष्यलाई भारतमा अध्ययनार्थ पठाइयो । १६८२ ईस्वीमा पाँचौं त.ले लामा (दलाइ लामा) को मृत्यु भयो ।

अठितम युग

पाँचौं दलाइलामा पछि छइस्-द्ब-पद्-स्-र्ग्यम्छो (ब्रम्ह सागर) लाई अवतार मान्यो । यो भने खुबै मोज मज्जामा लाग्ने स्वभावका थिए । १७०२ ईस्वीमा पुग्दा उनले भिक्षुब्रत नै छाडीदियो । जनसमूह भित्र हलचल भयो । अनि यही समयमा ल्हब-संग ले सरकारी सेनालाई हराएर १७०५ ईस्वीमा स्वयं आफुलाई राजा घोषित गरे । छैथौं दलाइलामा भन्ने चीन जाँदै कोकानर भीलको किनारमा परलोक भयो । अनि साथमा सातौं दलाइलामा साँचैको अवतारी भनी अधिसार्न तयार गरिसकेका पद्-द्कर-जन्-ये-शेस्-र्ग्यम्छो (पुण्डरिक सागर) पनि एकातिर पर्न गयो । उता १७१७ मा मंगोलिया सेनाले तिब्बतमा हमला गर्‍यो । ल्हबसङ् लाई युद्धमा मारिदियो । अफ विद्मा लामाहरूले उनको पक्ष लिएको हुँदा तिनीहरू पनि निकै नै आगोमा हामफालेर मर्नु पर्‍यो । मठ र मन्दिरहरू खाली हुनगयो । फेरि अवतारीलाई राज्यले शक्ति प्राप्त गरीदियो । यो सातौं दलाइलामा (भद्रसागर) स्कल्-ब्सम्-र्ग्यम्छो साँचैको विरागी पुरुष थिए । १७२७ ईस्वीमा सोही कारण फेरि एक पटक मन्त्रीहरूले विरोध र षडयन्त्र गर्‍यो । तर मि-द्बङ् ले यो विफल पारी दियो । त्यसकारण तिनलाई १७२८ मा तिब्बतका उपराज गरिदियो । फेरि उनि मि-द्बङ् ले नै सबभन्दा पहिले स्क-ग्युर र सतन्-ग्युर, दुई महान ग्रन्थसंग्रह

बिस्वमा बुद्धधर्म

पनि काठमा उल्टो अक्षर कुँडेर छापा बनायो । यी काठका पुस्तक छापा सबै स्नर-थङ्ग विहारमा राखे । यो प्रख्यात छापाले छापेको प्रशस्त कन्जुर तन्जुरहरू आजको दुनियाँमा निकै पुस्तकालयहरूमा उपलब्ध छन् । सातौँ दलाइलामाको समयमा नै रोमन कैथोलिक साधु कैपुचिन फादर्स ल्हासामा आएर १७०८ ईस्वीमा ईसाइ धर्मको प्रचार गरेका थिए । हुनत यो भन्दा पहिले १६२६ ईस्वीमा पनि पोर्तगीज जेसुइट पाद्री अद्रेदा तिब्बत पसेको थियो, परन्तु उनि ल्हासासम्म पुग्न सकेनन् । आठौँ दलाइलामाको समयमा कुनै प्रसिद्ध घटना भएन । नवौँ (११ वर्ष), दसौँ (२१ वर्ष), एघारौँ (१७ वर्ष), बाह्रौँ (२० वर्ष), दलाइलामा बढी उमेरसम्म बाँचेन । जन कथनानुसार यसरी अल्पायु हुनुमा प्रबन्धकहरूको अधिकारको लोभमा शंका राखेका छन् । त्यसपछि तेन्धौँ दलाइलामा मुनिशासन सागर (थुब्-स्तन्-ग्यम्छो जन्म. १८७६ ई.) को नै अलि लामो आयु भयो । उनी १९४८ ईस्वीमा (?) परलोक भयो । तेस्रो टशीलामा १७७८ ईस्वीमा चीनसम्राटको निमन्त्रणामा पेकिङ्ग गयो परन्तु बिफर आएर तिनको त्यहीँ परलोक भयो ।

उन्नाइसौँ शताब्दीमा तिब्बतमा फेरि विदेशी हस्तक्षेप भयो । परन्तु पछि रस अंग्रेजी सम्झौताले गर्दा तिब्बत पहिलेजस्तै भयो । बीचमा एकपटक चीन र तिब्बतको मतभेदले गर्दा दलाइलामा भारतमा जानु पर्‍यो परन्तु चीनको राज्यक्रान्तिको समयमा पारेर तिब्बति सैनिकहरूले चीनी अधिकारीहरूलाई तिब्बतबाट निकाली दिए । दलाइलामा फेरि तिब्बतमा पसे ।

जे होस पाँचौँ दलाइलामा भन्दा पछि धार्मिक क्षेत्रमा तिब्बतमा कुनै विशेष काम भएन । डेपुङ्ग, सेर, आदि ठूला ठूला द्गे-लुग्स-प विहारबाट आज पनि ठूला ठूला शिक्षण संस्था

तिब्बतमा बुद्धधर्म

पूर्ववत्को परम्परा अनुसार काम गर्छन् । परन्तु धार्मिक क्षेत्रमा जनजीवनको कुनै बढी मुल्य भन्ने भएन ।

(१९४८ ईस्वीमा प्रकाशित "तिब्बतमें बौद्धधर्म" पुस्तकको सारांश रूपमा सम्पादन र अनुवादित रचना - सूदर्शन) ।

कूचात्मा बुद्धधर्म

कूचा राज्यको अस्तित्व ईसाको एक शताब्दी अगाडि नै देखा परिसकेको थियो । शायद यसलाई पुराणमा कूशद्वीप भन्छन् । वृहद्संहितामा शक, पल्लव, शूलिक, चीन आदि संगै कूशिक जातिको पनि उल्लेख पाइन्छ । एउटा संस्कृत चीन कोशमा यसलाई कुचिन भनिएको छ । प्राक्तन हान इतिहासको उल्लेख अनुसार यहाँको पहिलो राजा क्यिडयिन ६५ ई.पू.मा भयो । कुनै विद्वानको भनाई अनुसार कुषाण शब्द पनि कूश अर्थात् कूचाबाट सृजित भएको हो । कनिष्कको उपाधि “कौशानो सौनानी भाव” (कुशानहरूको शाहहरूका शाह) हो । सूत्रालंकारको चीनी अनुवादमा कनिष्कलाई कुश जातिका राजा भनिराखेको छ । “महाराज कनिष्कलेख”को तिब्बति अनुवादमा पनि कनिष्कको उत्पन्न कुशजाति (कू.श.रिकुक.सू) मा भयो भनिराखेको छ ।

ईशाको तेश्रो सदिमा कूचा बुद्धधर्मको एउटा ठूलो केन्द्र बन्यो । त्यहाँ १००० विहारहरू छन् । ३८३ ईस्वीका राजा पोच्वेन् भन्ने निकै श्रद्धावान बौद्ध भयो । कूचाको विहार एक राम्रो कलाको भण्डार नै थियो । यहाँका जिज्ञासुहरू जान्न सिक्नका लागि साहसका साथ भारतमा जाने गर्दथे । यो वैभवशाली देश जित्न चीनले कम प्रयत्न गरेन । परन्तु कूचा वासीहरूको स्वातन्त्र्य प्रेमले गर्दा आफ्नो देश सधैंभरि आफ्नै भईरह्यो । पाँचौँ सदीमा कूचाका राजा सु-ची-पो (सुजीब) आफ्ना कलाकार दल संगै चीनमा गए । त्यस्तै तुर्कले पनि कूचा खोल्न सकेन । कूचाले आफ्नो स्वातन्त्र्य अंगाली चीनको

कूचामा बुद्धधर्म

मित्रताको आड लिएर तुर्कसंग पनि मैत्री सम्बन्ध राख्यो । बौद्धआदर्श भएको देशले वास्तवमा गर्नु पनि यही पर्थ्यो । तैपनि आठौं नवौं शताब्दीमा एकचोटी तुर्कहरूको प्रभावमा कूचा पर्न नै मयो । स्वेनचाडको यात्रा कालमा यहाँ स्वर्णजुस्ये राजाले राज्य गरिराखेको थियो । फा-सी-यान पनि ४०० ईस्वीमा यहाँ तुन-क्राँव मा आइपुगे । बाटोमा उनले अरुभाषा बोल्ने जुन यात्रीहरू भेटे ती मध्ये भिक्षुहरू पनि थिये । फेरि ती भेटिएका भिक्षुहरूले संस्कृत पढ्न पनि सक्थे ।

त्यतिबेला उयि भन्ने ठाउँमा चारहजार बेरवावी भिक्षुहरू थिए । यसको बीस वर्षपछि यहाँ भिक्षु धर्ममित्र ४२४ ईस्वीसम्ममा बस्न आएका थिए । वास्तवमा उहाँ कुमारजीवको पालोमा आएको थियो । उनले महायानी धर्म प्रचार गरे । कुमारजीवले कूचामा महारानी अ- किये-मो-ति को निम्ति "चन्द्रगर्भ सूत्र" को व्याख्या गर्नुभएको थियो । फेरि भिन्न भिन्न ठाउँमा बुद्धहुने व्याख्या गर्दै कूचामा पनि ९९ जना बुद्ध भएको कुरा उल्लेख गर्‍यो । निसन्देह यसबाट बुद्धप्रति कूचाका मानिसहरूमा भएको श्रद्धा र प्रेमको प्रमाण दिन्छ ।

स्वेनचाडले यहाँको ६३० ईस्वीको भौगोलिक सांस्कृतिक स्थितिको राम्रोसंग उल्लेख गरिराखेको छ । उहाँको आफ्नो आँखाले यहाँ भएका एकशय विहारहरूमा पाँच हजार सर्वास्तिवादी हीनयानी भिक्षुहरू देखेको थियो । उनले लेख्नुभएको छ, "यहाँ भिक्षुहरूले त्रिकोटि परिशुद्ध मंस ग्रहण गर्थे, साथै प्रातिमोक्ष शील पनि राम्रैसंग पालन गर्छन् । राजधानीबाट ४० ली उत्तरमा दुईवटा विहारहरू छन्, अनि त्यहाँका दुईवटा बुद्धमूर्ति निकै नै राम्रो छ । बुद्धमूर्ति ९० फीटभन्दा पनि अग्लो छ । स्वेनचाडले यहाँको पाँचवर्षको एकपटक हुने मेलाको वर्णन

विश्वमा बुद्धधर्म

पनि गरेको छ । यो मेला दश दिनसम्म हुन्छ र देशका कुना कुनाबाट यस मेलामा भाग लिन्छन् । त्यतिबेला राजादेखि सम्पूर्ण प्रजासम्मले केही काम गर्दैनन्, उपोषथ व्रतमा बसेर धर्मोपदेश सुन्थे । फेरि निकै बुद्धमूर्तिहरू रथ रथमा राखेर शोभा यात्रा गर्थे । शोभायात्रा समागम ठाउँबाट उत्तर पश्चिममा रहेको नदी किनारमा थुप्रै साच्चै साच्चैको कलात्मक धर्मशाला थिए । यहाँ विनयधर प्रज्ञावान भिक्षुहरू पनि विहार गरि रहेका थिए । अझ यी विहारहरूमा भिन्न भिन्न देशबाट विद्या अध्ययन गर्न निकै शिक्षाकाामीहरू आउँथे । भारतमा वीशवर्ष पढेर आएका व्याकरण र भाष्य टीकाका ज्ञानको निम्ति नामूढ सर्वास्तिवादी मोक्षगुप्त भिक्षु यहाँ बस्तथ्यो ।

थाङ वंशको इतिहास अनुसार ७८७-७८८ ईस्वीमा चिनियां भिक्षु ऊ-कुड भारतबाट फर्कदा यहाँका यी विहारहरूमा पुण्डरिक विहारमा बसे । उनिसंग दशबल सूत्र पुस्तक थियो, फेरि उन्लाई त्यसको अनुवाद गराउने इच्छा थियो । संस्कृत, कूची र चिनिया भाषा जान्ने पण्डित विहारको नायक ऊ-ती-ती-सी-यू बाट यस पुस्तकको अनुवाद हुँदा उहाँको इच्छा पूरा भयो ।

यसपछि कूचामा बुद्धधर्मको इतिहास विस्तारै अन्धकार तिर लागे । भारतमा पनि यही बेला बौद्ध संस्कृतिको ठाउँमा इस्लाम संस्कृतिले ठाउँ लिँदै आइरहेको थियो । भारतमा इस्लामले के के गर्‍यो त्यो इतिहास सबैलाई थाहा छ । कूचाको विषयमा भने हामीले लालोक (Lalok) को शब्दमा जान्न सकिन्छ-- "हामीले एक रोमाञ्चकारी तथ्य भेट्टाएका छौं । बाहिर ढोकामा पर्खाल उठाइ द्वार बन्द गरी राखेको एक ठाउँमा छाना धेरै ठाउँमा खसेको ।हामीले सबैचीज देखी सकेपछि खोटलन

कूचामा बुद्धधर्म

छोड्यौ ...। त्यहाँ सय पचास मारिराखेका मानिसहरूको शव र कंकाल यता उता परिराखेको देख्यौ । तिनीहरूको वस्त्र बाट भन्न सकिन्छ, यिनीहरू बौद्ध भिक्षुहरू हुन् । तिनीहरूको शरीरको सबभन्दा माथिको तह हेर्दा छाला कपाल सुकेको र आँखामा डरलाग्दो घाउ देखिन्छ । तिनीहरूलाई काटेर मारी राखेको हो । एउटा कंकाल नियालेर हेर्दा राम्रोसंग देखियो, टाउकोदेखि मुखको दाँतसम्म भयंकर रूपले तलवारले काटेको थियो ।

परन्तु कूचामा यसरी भिक्षुहरूको निर्मम हत्या गरे पनि बौद्धविहारको मूलद्वार बन्द हुने गरी पर्खाल उठाइ दिए पनि यो देशको संस्कृति, सभ्यता र जनजीवनको हित-सुख पक्षिय मनोभावनामा कूचामा जरा गाडिसकेको बौद्धत्व गहिरिएर बाँकी नै रहे । यहाँको भाषासाहित्यको विश्लेषणमा हामी देख्यौँ वैभाषिक भिक्षु आर्यचन्द्र द्वारा तोखरी भाषामा अनि आचार्य प्रज्ञारक्षित द्वारा तुषारी भाषामा अनुवादगरी राखेको २७ अंकको शान्क्यमुनि बुद्धको स्तुतिदेखि शुरुगरी अनागत बुद्ध मैत्रीयलाई नाटकको रूपमा ल्याइराखेको अथवा भनौ धर्म साहित्यको अंगमा ल्याउने र कल्पनाको विलक्षणता देखाउने नाटकग्रन्थ “मैत्रेय समिति” को आफ्नै महत्त्व छ । अझ संक्षिप्तमा भन्ने हो भने यहाँका सम्पूर्ण हस्तलिखित पुस्तकहरूको सम्बन्ध नै बुद्धधर्मसंग मात्र सम्बन्धित छ ।

हसी विद्वान बोरो-जोब्सले कूचामा “धर्मपद”का केही पाना प्राप्त गरेको छ, जसमा धर्मपदको (शब्दानुवादको) संस्कृत शब्दको पर्याय तुषारीमा दिइराखेको थियो । फेरि जर्मन अभियान दले जातक र अवदानको केही खण्डपत्र प्राप्त गरेको छ । जसबाट तुषारी भाषासाहित्यको ऐतिहासिक सर्वेक्षणमा ठूलो महत्त्व

गरेको छ । जसरी बुद्ध कपिलवस्तुमा पाल्नुभयो, को तुषारी भाषामा अनुवादभयो, पत्रकृते कपिलवस्तुने मम किति ।

त्यस्तै नै प्रातिमोक्ष सूत्रको कतिपय खण्डितपत्र कूचाको भाषामा पाईयो जस्मा पाचित्तिय (तुषारी पेय्ती) पाटिदेशनीयको कतिपय भाग पनि अन्तर्निहित छ । यसरी कूचा भाषामा पाएका ग्रन्थहरू मध्येमा प्रतित्य समुत्पाद, स्मृत्युपस्थान, शक्रप्रश्न, महापरिनिर्वाण, उदान वर्ग, उदानालंकार, अवदान, करुणापुण्डरिक प्रसिद्ध छन् ।

तुषारी भाषामा पाइएको साहित्य प्राय सर्वास्तिवादी त्रिपिटक हो । प्राप्त ग्रन्थहरूमा अनुवादको साथै भूमिका पनि उपलब्ध छन् । अनुवादक, लिपिक र दायकको नाउँसंगै स्वतन्त्र रूपले केही लेखने चलन पनि छ । पुण्यवन्त जातक, महावस्तु, भद्रकल्पावदान र आर्यसूरको जातक माला, यस भाषामा अनुवाद भएको देखिन्छ । उम्मादन्ति जातकको केहि पन्ना पाइएको छ । दिव्यावदानको अनुवादमा पूरा छ । तुषारी षड्वन्त जातक पालीको छद्दन्त जातक भन्दा भिन्न छ । जातकमालाको हत्थि जातक जस्तो पनि छैन । भूगपक्ख जातकको अनुवाद हुँदा तुषारीभाषामा यसको नाउँ रहयो भूगकल्लु ।

काव्यमा अश्वघोषकृत सौन्दरानन्द काव्यको पाँचौ र छैठौँ सर्गको भाग यो भाषामा पाईयो । नन्द प्रवरांजन (नन्द प्रवज्या) नाटकको खण्डित अंश पाइएको छ । फेरि अर्को एउटा खण्ड पुस्तक पाइएकोमा नन्द विहार पावन भनि नन्द र सुन्दरीको कथा देखिएको २७ वटा अंकको “मैत्रेय समिति” नाटकले भन्छ कि यहाँ एक समय नाटक गीत आदीको निकै नै विकास भएको थियो ।

कूचामा बुद्धधर्म

धार्मिक पुस्तक, काव्य पुस्तकका अतिरिक्त यहाँ आयुर्वेदिक, व्याकरण र कोषको पुस्तकको टुक्रा टुक्रा पनि भेट्टाइएको छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ बौद्धयुगले यस देशमा कति सेवा पुऱ्याइयो, देश समृद्ध गर्न कति महत्त गऱ्यो । संस्कृतसंगै कूचीभाषा भएको आयुर्वेदको पुस्तकको पानामा उपजाति, वसन्ततिलका, शादूर्लविकृडित छन्दमा थियो । यसको सिद्धान्त चरकको सुश्रुतसंग मिल्दछ । पर्यायवाची कोष पनि त्यतिबेला बनिएको थियो जसबाट समन्वागम, प्रत्यय, फल, लक्षण, वितर्क, संकल्प, औदारिक पञ्चविज्ञान आदी जस्ता शब्द जनतामा प्रवेश गर्न सऱ्यो ।

यसरी कूचा बौद्ध संसारको एक आफ्नै प्रकारको विशेषता भएको देश हो । मध्य एशियाको जमीन भित्र हजारौं पुस्तकका टुक्रा टुक्रा पाइएको त्यो देश साँच्चैको देश हो, जो विश्वमा बुद्धधर्मका पाठक र अन्वेषकहरूको निमित्त अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । अस्तु । (महापण्डित राहुल सांस्कृत्यायन यरा लिखित रचनाको संक्षिप्तीकरणका साथै अनुवादित र सम्पादित रचना)

Dhamma.Digital

मलायामा बुद्धधर्म

मलाया प्रायद्वीपमा बुद्धधर्म कहिले प्रवेश भयो यो यथार्थ थाहा पाउनु गान्हो छ । परन्तु मैले जतिसम्म थाहा पाउन प्रयास गरें त्यसबाट चारौं शताब्दीको यताउता जावामा एउटा बौद्ध केन्द्र भएको सूचना प्राप्त भएको छ । प्रसिद्ध चीनीयात्री फाहियान एक पटक यहाँ आएर एक वर्ष बसेका थिए । सातौं आठौं शताब्दीमा जावाबाट मलायामा बुद्धधर्म प्रवेश भएको स्पष्ट छ । परन्तु यस प्रायद्वीपको प्राचीन बुद्धधर्मको इतिहासको विषयमा धेरै कुरा नजानेको हुनाले यस विषयमा सर स्टैमस्कोर्ड रैपिल्सको १८१९ मा सिंगापुरमा आइसकेपछि देखि मात्र स्पष्ट हुन्छ ।

सिंगापुरको शि-यान-फुकुङ्ग चीनी मन्दिर यही १९वीं शताब्दीको प्रारम्भतिरको पहिलो विहार हो । यसपछि यहाँ कतिपय अरु विहारहरू बनिए, फेरि त्यसलाई सार्वजनिक श्रद्धाबाट चलाउने व्यवस्था भए । परन्तु यतिबेलासम्म बुद्धप्रति श्रद्धाले शिर नुहाउने र पूजालाई छाडेर ज्ञानको यथार्थ विकास भएको थिएन । १८१९ ईश्वीमा माननीय भिक्षु सिएनहुई भारतमा आफ्नो तीर्थयात्रा सिध्याएर आउनु हुंदा श्रीकिंग पांगलियु सिंगापुरमा आएर त्यहाँका श्रद्धालुहरूलाई बुद्धको उपदेश दिन उहाँसंग प्रार्थना गर्नुभयो । उनले त्यहाँ उपदेश गर्नुभयो । अनि वहाँको निम्ति शाङ्गलिन्-त्से भन्ने एउटा भव्य विहार किमकिठ रोडमा बनाइ दिए । यही कुशान पहाडीका भिक्षु बोगुन सिंगापुरमा आउनुभयो र यहाँको सोङ्गलिन्-त्से विहारमा बस्नु भयो । उनले एकजना अंग्रेज भिक्षु धर्मालोक, श्रीजेन्-चुआन्-नेइ,

वान-हाड-चेने आदि श्रद्धालुहरूको मद्दत लिएर सिंगापुरमा एउटा बौद्धमण्डलको संगठन गर्‍यो । यो मण्डलले बुद्धधर्म प्रचारको काम राम्रोसंग गरे । युक्काङ्ग विहारको नजिकै बायाँतर्फ रहेको यो मण्डलको कार्यालय बाट १९१३ ईस्वीमा एउटा शाखा पनि गठन गरे । अनि सरकारी रजिष्टरी गरि यो बुद्धधर्मको प्रचारको काम राम्ररी गरे ।

यही समयमा तञ्जोङ्गपगार भन्ने ठाउँमा युत् विहार तयार भयो, त्यहाँ बौद्धधर्मानुयायीहरूलाई बुद्धधर्मको उपदेश र भाषण बेला बेलामा सुन्ने व्यवस्था गरियो ।

१९२२ ईस्वीमा कुङ्गलिङ्ग को पहाडमा पुचोव त्से विहार निर्माण भयो, फेरि १९२६ ईस्वीमा भिक्षु ताइ सू लाई दक्षिणी सागरको प्रदेशमा आएर बौद्धसूत्रको व्याख्या गर्ने निमन्त्रणा अनुसार भएको धर्म व्याख्यानको फल स्वरूप १९२८ ईस्वीमा एउटा चीनी बौद्ध मण्डल (चुङ्ग फू चियाङ्ग) स्थापित हुन सक्यो । यस मण्डलमा मलाया प्रायद्वीपका विभिन्न विहारका महास्थविरहरू र ताइसु का उपासक उपासिकाहरू सम्मिलित भएका थिए । यो मण्डलले दिनहुँ उन्नति गर्दै गरे । फेरि यो मलाया प्रायद्वीपको प्रमुख संस्था हुन गयो । मलाया द्वीपमा यस संस्थाबाट बेला बेलामा बुद्धधर्म विषयमा महास्थविरहरूको तर्फबाट धर्मदेशना गर्ने व्यवस्था भईरह्यो । फेरि धर्मग्रन्थ प्रकाशन गरी वितरण गरिरह्यो ।

सिंगापुरबाट पेनाङ्गमा बुद्धधर्म प्रवेश भएको शयवर्ष जति भयो । यसभित्र यहाँ अवलोकितेश्वरको एउटा मूर्ति स्थापना भयो । चीनी बौद्धहरूले अवलोकितेश्वरको अभ्यर्थना त्यस्तै गर्छन्, जस्तो बालकहरूले आमा बाबुको अगाडी गर्छन् । १८८४ ईस्वीमा नै एउटा राम्रो र ठूलो विहार चाइ लो बनायो, जुन

विश्वमा बुद्धधर्म

राम्रो पहाडमा फेरि समुद्रको किनारामा पर्छ । यस विहारको भव्यता र विशालता देखेर जुनसुकै स्वदेशी र विदेशी यात्रीहरू आश्चर्य नमानी रहन सकिदैन । १९०३ ईस्वीमा भिक्षु नियोलिन् पेकिङ्ग जानुभयो, त्यहाँबाट उनले चीनी त्रिपिटक एक जोर ल्याउनु भयो । १९२२ ईस्वीमा सिंगापुरका केहि प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको श्रद्धाले पेनाङ्गमा पनि एउटा संस्था खुलायो । त्यसबेलादेखि यहाँ प्रत्येक महिनामा चीन र विभिन्न बौद्धदेशबाट आउने विशिष्ट बौद्ध विद्वानहरूको बुद्धधर्म सम्बन्धि व्याख्यान र प्रवचनको व्यवस्था राम्रोसंग भयो ।

मलक्कामा पनि एउटा विहार छ । त्यसलाई तिसंग पुन लिङ्ग भन्छन्, त्यो शयवर्ष जति पुरानो विहार हो । कुआलालम्पुर प्रदेशमा सबै ठाउँमा बुद्धधर्मका उपदेशकहरू फैली रहेका छन्, फेरि यहाँ बुद्धोपासक उपासिकाहरू कम छैन ।

(मैडम बाङ्ग फुक मी र राहूल सांकृत्यायनको रचनाको सार संक्षिप्त)

Dhamma Digital

जापानमा बुद्धधर्म

जापान 'चार ठूला ठूला र ससाना निकै द्वीपहरूको समूह भएको एउटा राम्रो देश हो । अनि इतिहासको उषाकालमा जापानीहरू त्यसै स्वतन्त्र रूपले प्रकृति र मृत आत्माको पूजामा लागी रहेको देखिन्छ । फेरि विस्तारै विस्तारै इनकै पृष्ठभूमिमा वीर पूजा र पूर्वज पूजा हुर्के । यहि शिन्तोधर्मको पहिलो स्वरूप हो । यसैको पछि जापानमा ईसाको तेस्रो शताब्दीमा कन्फ्युसियस धर्म र छैठौँ शताब्दीमा बुद्धधर्मको आगमन भयो । अनि यसबाट जापानीहरू नयाँ नयाँ विचारबाट समृद्ध भयो । तिनीहरूलाई बुद्धधर्मले उच्च स्तरको विचार र प्रेरणा दियो । यो नयाँ धर्मले जापानलाई शिल्प कला सिकाइ दियो साहित्य र संगीत दियो, विज्ञान र दर्शन दियो फेरि स्वयं यो धर्मले यस्तो प्रगति दियो कि सातौँ शताब्दीमा जापान देश नै एकरूपले बौद्धदेश भयो ।

५२२ ईस्वीमा जुनबेला कोरियाले जापानलाई बुद्धको मूर्ति र पुस्तक उपहार दियो, यहीबेला जापानमा बुद्धधर्मले पहिलो प्रवेश गरेको भन्छन् । प्रामाणिक रूपबाट पनि यसपछि मात्र भिक्षु भिक्षुणीहरू आए, मन्दिर र मूर्तिका शिल्पीहरू, कलाकारहरू आए । पाँच दशक वर्ष पछि सम्राट् शोतुकुका संरक्षण के पायो बुद्धधर्मले राजदरबारमा मात्र होइन देशका सबै ठाउँमा बरिलो कदम चालेर धर्म प्रचार भए । सम्राट् अशोकले भारतमा बुद्धधर्मको निमित्त जुन कार्य गर्नुभयो सोही काम जापानमा बुद्धधर्मको निमित्त शोतुकुले गर्न सफल भयो । उनले बुद्धधर्म आफ्नो शासनको धर्म मात्र गरेको होइन सम्पूर्ण शासन

व्यवस्था बौद्ध शिक्षा अनुसार गर्ने प्रयास गर्‍यो । उनले बौद्धविहार बनायो, अस्पताल बनायो, अनाथालय बनायो । वासस्थान नपाएकाहरूलाई र अनाथ टुहुरा बृद्ध र विधवाहरूलाई आश्रम बनाइदियो । अझ उनले सेत्सु (ओसाका) प्रदेश र नाराको नजिकै यम प्रदेशमा शिन्तेनैजि र होन्युजी जस्ता ठूला मन्दिर बनाए । अनि बौद्ध विहार र बुद्धमूर्ति मात्र बनाएको होइन उसले आफैले बौद्धसूत्रको आधारमा निकै व्याख्यान पनि गर्‍यो ।

शोतुकुले भण्डै बीसवर्ष राज्य गरिसकेपछि नक नो ओए गद्दीमा बसे । उसले फुजिबारा कामातरिको मद्दत लिएर ठूलो राजनैतिक सुधार गर्‍यो । आर्थिक सुधारको रूपमा सम्पूर्ण भूमि र जनता राज्यको सम्पत्ति गर्‍यो । अनि ६ वर्ष भएपछि एक निश्चित भूभाग जापानी जनतालाई कृषिकर्मको निमित्त सुम्पि दिए, जुन त्यसको शेषपछि पुनः स्वतः राज्याधीन नै भएर जान्थ्यो ।

पहिलेको सामान्य प्रथा सम्राट गद्दीमा बसेपछि एउटा आफ्नो नयाँ राजधानी बनाउँथ्यो । परन्तु एकतिसौ सम्राट गेम्पोले (६६१-७२१) मा यमत्तो प्रदेशमा स्थाई दरबार बनायो । यही हेइ जो क्यो पछि गएर नारा हुनगयो । ७० वर्ष सम्म सातजना सम्राटहरूबाट यहीबाट राज्य गरेको थियो । त्यसकारण यो युग नारायुग हो ।

बुद्धधर्मको प्रचार र अभिवृद्धि नै नारायुगको विशेषता हो । यहि समयमा नारामा बुद्धको प्रसिद्ध कांसको मूर्ति निर्माण गर्‍यो । यो युगमा शिल्प र कला कौशलले निकै नै उन्नति गरेको थियो । यो युगको वास्तुकला र शिल्पकलाको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने निकै वस्तुहरू आजसम्म पनि जापानमा रहिरहेको

छ । नाराको तोदाइजी विहारस्थित तीनहजारभन्दा बढी एकसे एक राम्रो कलाहरूले नै आजसम्म यो कुरा प्रमाणित गर्दछ ।

नाराको ढाईबुट्टु (महान बुद्ध)

तोदेजी सम्राट् शोमु (७०१-७५६) ले बोधि विहार बनाउने इच्छा गरे अनुसार ७४५ ई.मा जन राखी ७५२ मा यो विहार सम्पूर्ण गरी बनायो । नाराको सात महान विहार वा मन्दिर मध्ये यो पनि एक हो ।

यो विहारमा भएका मूर्तिहरू मध्ये सबभन्दा बढी पूजनीय मान्ने ढाईबुट्टु (महान बुद्ध) हो । भन्नलाई कांसको बुद्धमूर्ति मध्येमा संसारमा कामाकुराको ढाईबुट्टु (महान बुद्ध) सबभन्दा विशाल भन्छन्, तैपनि वास्तवमा नाराको ढाईबुट्टु नै विशाल र संसारको कांसको बुद्ध प्रतिमा मध्ये महानतम बुद्ध प्रतिमा, महान बुद्ध थियो । सम्राट् सोमुको यो महान बुद्ध बनाउने आशा ७४३ ई.मा सफल नभए पनि ७४५ ईस्वीमा थालनि गरी ७४९ ईस्वी मा पुरा भयो । यो महानबुद्धको निर्माण कार्य तेस्रो प्रटकमा मात्र सफल भएको थियो । यो महान बुद्ध पचासन अनि अभय मुद्रामा छ ।

यो मूर्तिको तौल ४५२ टन छ भन्छन्, उँचाइ ५०.५ फुट । अनुहार मात्रै पनि १६ फुट लम्बाइ र ९.५ फुट चौडाइको छ । आँखा ४.७५ फुट, नाक १.५ फुट अल्लो छ, मुखको चौडाइ ३.५ फुट, कान ८.५ फुट, हात ६.८ फुटको

विश्वमा बुद्धधर्म

छ । अब हामी आफै यस मूर्तिको विशालताको, महानताको कल्पना गर्न सक्छौ ।

यो मूर्ति बनाउन ४.७ टन त कांस नै चाहिएको थियो । यसको अतिरिक्त १६५ पौण्ड पारो, २८८ पाउण्ड शुद्ध सुन, ७ टन मैन र निकै गोल (कोयला) र अन्यान्य चीज यस मूर्तिको निर्माणमा लागेको थियो ।

यो बुद्धमूर्ति १० फुट अग्लो ६८ फुट गोलाई भएको पेटिमा (मंचमा) रहेको कांसको १० फुट अग्लो ५६ वटा कमलको पातमा प्रतिष्ठापित छ । यो खुडकिलो सुमेरु पर्वतको आकारमा बनाएको छ । अनि यसमा धेरै बुद्ध र बोधिसत्वहरूको चित्र अंकित गरिराखेको छ । यो महान बुद्धको रुपरेखा एकजना कोरिया निवासी कुनिकोक-नो-मुरजि-किमिमरो ले बनाएको भन्छन् । यो बनाएको र ढालेको काममा आफुलाई समर्पित गर्नेहरू मध्ये तर्कीच मकुनि (कुनिहितो?) र तर्कीच ममरोयाको नाउँ उल्लेखनीय छ ।

यो महान बुद्धको समुद्रघाटन ७५२ ईस्वीको अप्रैलमा भएको थियो । यतिबेला सम्राट र सम्राज्ञीको अतिरिक्त दश हजार भिक्षु भिक्षुणीहरू र असंख्य श्रद्धालुहरू यहाँ भेला भएका थिए । महान बुद्धको अगाडी दुईवटा मूर्ति छन् एउटा अवलोकितेश्वरको, अर्को आकाशगर्भको ।

यो महान बुद्धको शिर्षभाग ८५५ ईस्वीमा केही बिग्रेकोले ८६१ ईस्वीमा सच्यायो । ११८० ईस्वीमा भवनमा पुनः आगो लागदा महान बुद्धको हात गोडा गल्यो । १५६७ ईस्वीमा भूकम्पले टाउको हल्लियो । १६६२ ईस्वीमा यो फेरि सच्यायो ।

त्यसबेला देखि अहिलेसम्म बखत बखतमा बिग्रिने र सच्याउने काम भइराखेका छन् ।

बुद्धधर्मको जापानीकरण

जापानमा बुद्धधर्म कुन रूपले स्थापित भएको थियो त्यो महायान बुद्धधर्म भनि भन्छन् । फेरि त्यसमा कुनै निकाय भेद पनि थिएन, परन्तु पछि हुँदा निकै निकायहरू देखापरे । अनि यी भिन्न भिन्न निकायका आचार्यहरूले बौद्ध सूत्रमा अद्भुत अद्भुत भाष्यको रचना गरे । वास्तवमा यी सबै कुरा जापानीहरूले उत्साहपूर्वक बुद्धधर्म अपनाइएको दरिलो प्रमाण हो । तिनीहरूको निम्ति बुद्धधर्म एउटा नयाँ दर्शन थियो, नयाँ संस्कृति थियो, कुशल प्रेरणाका अनवरत प्रवाहित एक गतिशील श्रोत थियो । आज जापानी जनजीवनलाई यी सबै निकै मनपर्ने र आफ्नै हुनगयो ।

सातौँ सम्राट कम्मुले आफ्नो राजधानी नाराबाट हटाई हथानको भन्ने ठाउँमा स्थापित गरे । एउटा नयाँ नगर बनाए, जुन आजको न्योटो हुन गयो । यहाँको चार शय वर्षको शासनकाललाई हथान युग भन्छ ।

पहिले पहिले जापानी बुद्धधर्मको रंग ढंग एककिसिमले ठभानकै चीनी रंग ढंगको थियो । यही युगमा अथवा आठौँ शताब्दीमा यो निकै नै राष्ट्रिय रंगमा आयो । शिन्तो धर्मको देवीदेवताहरूलाई बुद्धधर्ममा समावेश हुनु नै बुद्धधर्मको जापानीकरण हो ।

विश्वमा बुद्धधर्म

बुद्धधर्ममा यस धार्मिक कान्ति ल्याउनुको श्रेय दुईजना जापानी भिक्षुहरूलाई छ । एउटा लो तेन्दाइ निकायका संस्थापक देनग्यो डेशी (७६७-८२२) लाई अर्को शिन्गोन् निकायका संस्थापक कोबो डेशी (७७४-८३५) लाई छ । यस युगका अरु प्रशिद्ध भिक्षुहरू हुन् सा इ चो र कू के ।

चारशय वर्षसम्म जापानमा यही तेन्दाइ र शिन्गोन् निकाय दुईवटा नै जापानी बुद्धधर्मका निकाय थिए । परन्तु समयले यसको धारिलो उपयोगितामा खिया लगाइदियो, अनि यसको परिमार्जन भएर बाच्यौ र तेच्यौ शताब्दीमा अर्को चार बौद्धनिकाय आविर्भाव भए । यी चार निकायहरू हुन्:-

१. जेन,
२. जोदो,
३. शिन्शु र
४. निचिरेन ।

जेन शब्द पालीमा ज्ञान र संस्कृतमा ध्यानको नै क्रमगत रूप हो । “जेन” जापानी निकायको ध्यानी निकाय हो । यिनीहरूले आचरणमा जोर दिन्छन् अनि चित्त शुद्धिको निमित्त ध्यान भावनाको अभ्यास अनिवार्य भनि मान्छन् । त्यस्कारण जुनसुकै जेन विहारमा जहिले पनि पद्मासनस्थ शान्ति स्वरूपका भिक्षुहरू देखा पर्छन् । यही यस निकायको विशेषता हो । जेनको भनाई हो भित्र हेर त्यहाँ तिमीलाई तथागतको दर्शन प्राप्त हुन्छन् । इसे (११४५-१२१५) र दोगेन (१२००-१२५३) नै यो निकायको प्रवर्तक मानिन्छ ।

जापानमा बुद्धधर्म

यस निकायका अनुयायीहरू निकै नै प्रभावशाली नेता र योद्धा भैसकेका थिए । यो एक किसिमको शारीरिक र मानसिक साधनाको फराकिलो सुविधापूर्ण मार्ग हो । यो साधना युद्धभूमिका सेनाहरूको निम्ति पनि उत्तिकै कामलाग्छ, जति शान्तिसेनाका सैनिकहरूको निम्ति ।

हानेत (११३३-१२१२) को तर्फबाट संस्थापित जोदो निकाय र शिनरन (११७३-१२७३) को तर्फबाट संस्थापित शिन्शु निकाय शिद्धान्त रूपले एउटै भनेपनि हुन्छ । दुवै निकायहरू अमिताभ बुद्धको रूपले नै मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास गर्छन् । तैपनि यी दुई निकायमा केही अन्तर छ । जोदोले “नसु आमिवा बुत्सु” (नसो अमिताभाय बुद्धाय) को मन्त्रोच्चारण नै धर्म कमाउने ठूलो साधन मान्छन् । त्यसकारण यो निकायले मन्त्रको उच्चारणमा नै जोड दिन्छन्, परन्तु शिन्शु ले अमिताभ बुद्धप्रति अनन्त विश्वास गर्नाले नै मुक्ति लाभ हुन्छ भन्ने मान्छन् । यसमा मन्त्रोच्चारणको स्थान गौण छ ।

शिन्शुको एउटा विशेषता यो पनि हो, उसले आफ्ना धर्मानुयायी भ्रमणहरूलाई विवाह नगरी बस्ने कसि पनि आवश्यक मान्दैनन् । शिन्शु निकायका संस्थापक आफै पनि विवाहित थिए । फेरि उनका सन्तान नै क्रमसँग परम्परानुरूपबाट शिन्शु निकायका गुरु हुने अधिकारी पनि भए । यिनै फेरि दशवटा शाखा निकाय पनि छन् ।

महान देशभक्त निचिरेन (१२२२-१२८२) द्वारा संस्थापित निचिरेन निकायको शास्त्रिय आधार हो “सद्धर्म पुण्डरिक” यस अन्तर्गतकाहरूले यही सद्धर्म पुण्डरिकको स्वाध्याय गर्नु पर्दछ । साधारण अनुयायीहरूको निम्ति भने “नाम्यो हो रंगे न्यो”

बिश्वमा बुद्धधर्म

मन्त्रोच्चारण नै पर्याप्त मान्दछ । यो मन्त्र ठूलो ठूलो स्वरले टम् टम् गरी बाजा बजाइ पढिन्छ । एकलै वा विशेष समूह समूह भेला भएर यो मन्त्र पाठ गर्छन् । यिनीहरूको पनि नौवटा शाखा निकाय छन् । इतिहरूको मुख्य केन्द्र यामानासि जनपदस्थित मिनो दु का क्योनजी हो । आज भारतको कलकत्ता र राजगृह आदि ठाउँमा जुन जापानी बौद्धविहार बनाइ राखेका छन्, ती यही निकायका भिक्षुहरूको प्रयासको फल हो ।

जापानमा यी चार निकायको अतिरिक्त अरु अरु पनि धेरै निकाय र शाखाहरू छन् । अनि यिनीहरूको आआफ्नै विशेषता र आआफ्नै प्रधान विहार अनि मन्दिरहरू छन् । (शायद यो निकायभेद भण्डै नेपालको भिन्न भिन्न विहार बहिखलक जस्तै मात्र हो) यी सबै निकायका आआफ्ना इतिहास छन्, परम्परा छ । उदाहनार्थ:-

<u>निकायको नाम</u>	<u>संस्थाको नाम</u>	<u>समय</u>	<u>मुख्य विहारहरू</u>
होस्सो	दोशो	६५५	कोफुयुफ्युजी र क्युशीची (नारा)
हेगोन	रोवेन	७४०	तोदेजी(नारा)
रित्सु	गन जिन	७५४	ताशोदेजी(नारा)
जिभु	इप्पेन	१२२६	पुगयोजी

जापानमा बौद्ध निकायहरूको स्थिति संगै बौद्धहरूको स्थिति यसबाट स्पष्ट हुन्छ-

जापानमा बुद्धधर्म

<u>बौद्ध निकाय</u>	<u>विहार संख्या</u>	<u>तिनका अनुयायी संख्या</u>
होसो शू	३८	४००
केगोन शू	४३	५०,९००
रित्सु शू	२१	४,९००
लेनूवे शू	४,१०३	२,०७,४००
थिन् गोन शू	१०,८६५	९,९८,९००
युजनम् बत्सु शू	३५७	३५,०००
जोदो शू	८,७५८	३,९०,३७,०००
शिनू शू	२१,१९१	९८,५०,७००
जि शू	४२०	३०,८००
रिन् जे	५,८८०	२०,२५,०००
जेन् शू सोतो	१४,४६६	१९,९५,२००
ओकू	४९३	४०,६००
निचिरेन शू	५,३११	१०,०४,०००
अन्यान्य	९७२	३,१८,५००
	<u>७२,९१८</u>	<u>२०,४६,६६,७००</u>

होम्प होन गांजी

वी बौद्ध निकायका भिन्नि बाहिरि व्यवस्था बुझ्न होम्प होन् गांजी शाखाको संगथन को विषयमा केहि उदाहरणको रूपमा उल्लेख गरौ ।

होम्प होन् गांजी निकायको लार्ड एवट् अथवा उत्तराधिकारी (स्थबिर) शिनरनको रक्तसम्बन्धी परम्पराबाट आएका हुन् । यसको मुख्य उत्तराधिकारीको मुनि एकजना सोचो

निरवमा बुद्धधर्म

(निर्देशक) अनि तीनजना सोमो (उप निर्देशक) हुन्छन् । यिनीहरू नै सम्पूर्ण व्यवस्थाको निमित्त उत्तरदायी हुन्छन् । फेरि व्यवस्थाको निमित्त यिनीहरूको एउटा धर्मसभा पनि हुन्छ ।

प्रधान उत्तराधिकारीले दिक्षित गरी राखेका मानिसहरूलाई नै यिनीहरूले आफ्नो निकायमा भिक्षु शिक्षा दिन्छन् । फेरि पहिले पहिले यो शिक्षा पुरुष वर्गले मात्र दिन्थ्यो । शिक्षा महिनाको एकपटक १५/१५ तारिखको दिन स्वयं प्रधान उत्तराधिकारीको अध्यक्षतामा दिईन्छ ।

आज भोलि यो शाखाले शिक्षा दिइराखेका २२,१४७ जवान भिक्षुहरू छन् । यसमै २००५ महिला पनि सम्मिलित छन् । यो शाखाको मुख्य काम हो-

१. देशमा र देश बाहिर धर्म प्रचार,
२. सामाजिक सेवा कार्य,
३. शिक्षा प्रचार कार्य ।

यो निकायले संचालन गरी राखेका ११ शिक्षा संस्थान मध्येमा एउटा रपुकोक्पु विश्वविद्यालय पनि हो । यो १९३९ ईस्वीमा स्थापना गरेको हो । यसमा बुद्धधर्म, शिन निकायका शिद्धान्त, धर्मको तुलनात्मक अध्ययन, इतिहास, दर्शन, नीतिशास्त्र, जापानी साहित्य अनि युरोपिय साहित्य आदि कतिपय विषयमा सिकाउने प्रबन्ध भइ रहेको छ । १२३० विद्यार्थीहरूले यहाँ शिक्षा ग्रहण गरी रहेका छन् ।

४. प्रकाशनको काम:

आफ्नो निकायको रिपोर्ट (शुद्धो)	२,२००	प्रति
हांग वां जी समाचार	१५,०००	प्रति
बौद्ध पत्रिका	४५,०००	प्रति

जापानमा बुद्धधर्म

बौद्ध बालक समाचार

३,२०० प्रति

यी सबै प्रकाशनहरू महिना महिनामा हुन्छन् । फेरि आफ्नो शाखा र सम्पूर्ण विहारमा र धर्म केन्द्रमा पठाउँछन् । यो शाखाको एकसालको आम्दानि १०,०७,३२,६०,००० येन छ । खर्च पनि झण्डै यति नै हुन्छ । यसैले यो शाखाको कामको विषयमा केही अनुमान गर्न सकिन्छ । फेरि यसबाट नै अरु अरु बौद्ध निकायको बारेमा कल्पना गर्न सकिन्छ ।

विश्वबौद्ध सम्मेलन, टोक्यो र दोश्रो न्योतोको दुई अधिवेशन गरी हांग वां जी शाखाको विहारमा भयो । यी विहारहरू निकै नै ठूला छन् । प्रशांग वश जापानको निर्माण कार्यक्रमको रूपमा केहि केहि विहारको उल्लेख गर्छु, जसबाट जापानमा बुद्धधर्म बुझ्न मद्दत होला ।

जापानका विहार र मठहरू

तोहितेनजोजि । २,२९३ अल्गो माया पर्वतको टुप्पामा रहेको मन्दिर ६४६ ईस्वीमा स्थापना गरिएको हो । यहाँको भवनमा एघारवटा टाउका भएको करुणामयको मूर्ति छ । यहाँ एउटा माया भवन पनि छ । यी माया नाम बुद्धकी माता महामायादेवीलाई समर्पण गरी राखेकोले रहेको हो ।

जेन्फुजी । शिंगोन निकायका पहिलो उपदेशक (७७४-८३५) मा नवौं शताब्दी मा यसको स्थापना भएको थियो । यहाँ धेरै पटक नै आगो लागेका थिए । वर्तमान मन्दिर दोश्रो विश्वयुद्ध भन्दा पछिको हो । मन्दिरमा सुरक्षित निधि मध्येमा कोवोदेशीले लेखिराखेको एउटा रचना पनि हो ।

तपो ओकोगुजी । यो जनताको बीचमा तोजि नामबाट

प्रख्यात छ । यो ८२३ ईस्वीमा शिन्गोन निकायका तेजस्वी संस्था “पक कोवे देशी” ले स्थापना गरेको थियो । यो पाँचतले मन्दिर जापानमा सबभन्दा अलगो मन्दिर हो । यसमा काठ बाहेक कीला र फलामको चुकुल एउटा सम्म पनि छैन ।

श्योन इन । यो जोदा निकायका प्रधान केन्द्र १२११ ईस्वीमा बनाएको थियो । जोदो विश्वासीहरूको अन्तिम आकांक्षा हो, मृत्यु पछि जोदो (अमिताभ बुद्धको स्वर्ग भूमि) मा जन्महुन पाउँ । यसको निम्ति यिनीहरूले रात दिन “नमु अमिदु बुत्सु” पढी रहन्छन् । यो विहार र मन्दिर ३० एकड भूमिमा फैलिएको छ । मन्दिरको दक्षिण पूर्वतर्फ एउटा घण्टा छ, जुन जापानी ढंगको जापानको सबभन्दा ठूलो घण्टा पनि हो । यो १६३३ ईस्वीमा बनाएको थियो । यो घण्टाको उच्चाइ १७.४ फुट छ, घेरा ८.४ फुट अनि १८५० मन यसको तौल छ । मुख्य भवनको पूर्वमा एउटा शास्त्रगृह पनि छ, जुन १६१६ ईस्वीमा बनाएका थियो । यहाँ ४८ खण्ड भएको मित्सुयोशीले सम्पादन गरी राखेको सचित्र जीवनी सहित शृंग वंशमा चीनमा मुद्रित सम्पूर्ण बौद्धसूत्र संग्रह गरी राखेको छ ।

होम्मोनजी । यो इकेगामी स्टेशन संगैको निचिरेन निकायका प्रधान केन्द्र स्थल हो । यो १२४७ ईस्वीमा स्थापना भएको हो । यहाँ निचिरेनको समाधि पनि राखेको छ । १२ वर्षमा एकपटक अक्टूबरमा निचिरेनको स्मृतिमा ठूलो उत्सव गर्छन् ।

देतो कुजी । यो रिंजाइ निकायको सबभन्दा ठूलो विहार हो । यसको स्थापना १३२४ ईस्वीमा भएको थियो, यहाँ सुशासनको निम्ति खुबै नामी छ । वर्तमान भवन १४७९ मा बनाइराखेको हो, यसको माथीको भवनमा बुद्ध र उनका दुई

शिष्य आनन्द र काश्यप को प्रतिमा राखेको छ । यहाँको उद्यान जापानी उद्यान निर्माण कलाको पराकाष्ठा सम्झन्छ ।

कामाकूरा ढाङ्गपूसू

नारामा जस्तै कामाकुरामा पनि दाइबुत्सु (महान बुद्ध) छ । नाराको बुद्धमूर्ति वैरोचन माने कामाकुराको बुद्धमूर्ति अभिताभ मान्दछन् । यो मूर्ति पनि पहिले नारामा जस्तै एक विशाल भवन भित्रको मूर्ति थियो । परन्तु १४१५ देखि आजसम्म पनि यो खुला आकाश मुनि परिरहेको छ ।

मूर्तिको उचाइ ४२.५ फूट, मुख ७ फूट ८ इञ्च, आखाको चौडाइ ३ फूट ५ इञ्च छन् । मूर्ति भित्र भरेङ्ग छ ।

नाराको बुद्ध बनाएर सारेपाँचशय वर्षपछि यो कामाकुराको बुद्धमूर्ति बनाएको हो । यो भूमिस्पर्श मुद्राको मूर्ति हो ।

युशिमा सीदो । यो १६९० ईस्वीमा बनाएको हो । यो विहारमा कन्फ्युयसको कांसको एउटा मूर्ति छ ।

गोतोकुजी । यो १८७३ ईस्वीमा बनाएको थियो । यो विशाल मन्दिर चालीस एकड भूभागमा फैलिएको छ । मन्दिरको मुख्य देवता करुणाको मूर्ति हो ।

होंगोजी । क्योटो स्टेशनबाट अलिकति उता परिसकेको जोदोशिंशु निकायका दुईवटा विहारहरू छन् । साना विहार हिंगशी चारपटक आगोमा पच्यो । वर्तमान विहार देशका सबै श्रद्धालुहरूको श्रद्धाबाट १८९५ मा बनाएर तयार गरेको थियो । जापानी बौद्धहरूको श्रद्धाको अर्को प्रतिक वस्तु सुरक्षित गरी राखेको छ । यो बनाउँदा खेरी भक्तहरूले दिइराखेको एक

विश्वमा बुद्धधर्म

दुईवटा कपाल बाट बनाइ राखेको कपालको डोरी मात्रै पनि ५० वटा छन्, जुन अहिले सम्म छन् । यी डोरीहरू भवन निर्माणमा काम लिइसकेका हुन् । यहाँ सिनरनको एउटा स्वयं निर्मित काष्ठमूर्ति छ, दायाँ बायाँ यसका उत्तराधिकारी हरूको ठूलो विहारहरू छन् । निशी होंगोजी क्योतोको सबभन्दा राम्रो विहार मध्ये एउटा हो । कला समिक्षकहरूको भनाई नुसार बौद्ध स्थापत्यकलाका नमुनामा यही विहार सर्वश्रेष्ठ विहार हो ।

शिफुकुशो अतो । यो १९२३ ईस्वीमा भूकम्पले बिगारेको र त्यसपछि ३५००० मानिसहरू खरानि हुने गरी महान अग्निकाण्ड भएको दुःखद स्मृतिमा तिनीहरूको पुण्यार्थ बनाइराखेको छ । यहाँ पैगोडामा ठूलाठूला भाँडा र गोल तथा मानिसहरूको अवशेष अस्थि राखी छोडेको छ । फेरि अग्निकाण्डको हेरिनसंक्नु चित्र भित्ता भित्तामा लेखिराखेका छन् ।

नोकोकुजी । यो तेन्दाइ निकायका हथोणा स्टेशन संगै पर्छ । युद्धभन्दा अगाडी यसलाई हथागो दाइबुत्सु अर्थात् हथोगोको बौद्ध भन्दथ्यो । यहाँ कामाकुरामा जस्तै कांसको ३७ फुट र ६ इञ्च अग्लो बुद्धमूर्ति छ । परन्तु युद्धकालीन आवश्यकता पूर्ति गर्नलाई कम दुःख लागे परेको होइन होला ।

बौद्ध साहित्य

जापानको बुद्धधर्म बुझ्न विहार र मन्दिरहरूको विषयमा केहि जानिसकेपछि साहित्य, चित्रकला, र नृत्य विषयमा केहि विचार गरौ ।

५२२ ईस्वीमा जापानमा बुद्धधर्म प्रवेश भैसकेपछि जापानी साहित्यको प्रगति भयो । पहिले त तिनीहरू चीनी वाङ्मयबाट परिचित भयो । कारण त्यति बेला सम्ममा सबै

जापानमा बुद्धधर्म

धर्मग्रन्थ चीनी भाषामा अनुदित भैरहेको उपलब्ध भैसकेका थिए । यस पछि नारा युगमा साहित्यको धेरै विकास भयो । तसर्थ नारायुग (७१०-७९४) लाई साहित्यिक युग पनि भन्छन् । कोजिकिनै जापानी भाषाको पहिलो कृति भन्छन् ।

सम्राट सग (७८६-८४२) को शासनकालमा जापानमा पहिले पद्यको विकास भयो । महारानी वनरिन स्वयं एक निकै श्रद्धावान बौद्ध उपासिका थिइन् । त्यसपछि सम्राट देगोको राज्यकाल (८८५-९३०) मा धेरै नै साहित्यिक उन्नति भयो । अनि सम्राट मुरकमिया तेनरयक्यु युग काव्यकाल वा काव्ययुग नै भने पनि हुन्छ ।

त्यसबेलादेखि आजसम्मको जापानी बौद्ध साहित्यको संक्षिप्त परिचय मात्र पनि एउटा महान ग्रन्थ हुन्छ । प्रत्येक निकायले आआफ्नो विचारपक्ष युग अनुकूल परिवर्तित परिवर्धित र परिमार्जित गर्दै नै आएको थियो । जापानी भिक्षुहरू साहित्य साधनामा यति तल्लीन थिए, आफ्नो यो आदतमा तिनीहरू युद्धको बमबाडी भैरहेको बेलामा पनि कलम छोटी नै रहन्थ्ये । युद्धको बेलामा जापानमा कला साहित्यमा एकलै भिक्षुहरू नै मात्र अधि बढीरहेको नभएको भए त्यसबेला साहित्यको प्रवाह छुटीहाल्थ्यो । बौद्धहरू जति यसरी आफु साहित्य साधनामा तल्लीन थिए, त्यति नै निर्भयी पनि थिए । १९४५ ईस्वीमा जापानको पराजय पछि एउटा अन्तरराष्ट्रिय न्यायालयको नाटक रचिएर सैकडौं जापानीहरूलाई युद्ध अपराधी घोषित गर्‍यो । नाना प्रकारका यातना र दण्ड पनि दिए । त्यसमध्ये एउटा दण्ड प्राणदण्ड पनि हो । एउटा जापानी भिक्षुले तोजोआदि ती जापानी वीरहरूको जसलाई अन्तरराष्ट्रिय न्यायालयले प्राणदण्डले दण्डित गरेको थियो, साँचैको मार्मिक कथा लेख्यो । आज पनि

राम्रा राम्रा आलोचनात्मक बौद्धपुस्तक निकाल्नुमा विशेषतः अंग्रेजि भाषामा जापान बौद्ध देशहरूमा सबैभन्दा अगाडी छ ।

चित्रकला

जापानमा बुद्धधर्म प्रवेश हुनुभन्दा अगाडी जापानी चित्रकलाको केही उन्नति भएको थिएन । वस्तुतः बुद्धधर्मसंगै आएको कोरिया र चीनको चित्रकलाले जापानी चित्रकलाको विकासमा ठूलो मदत गर्‍यो ।

नवौं शदी शुरु हुँदा जापानी चित्रकलाले विशेष प्रगति गरे । यस युगको चित्रमा अमिताभ बुद्ध र बोधिसत्वको स्वर्ग अवरोहण चित्र सबभन्दा महत्व पूर्ण छ । अनि यही युगमा उपन्यासहरू चित्रले सम्पूर्ण गर्ने प्रयास पनि भयो । उदाहरणार्थ प्रसिद्ध लेखिका मुनासाकि सिकियेको "गेनजी मोनोगतरी" उपन्यासको कथावस्तुलाई ताकेयोसीले चित्रित गरेको प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यो कलाको विकासमा बुद्ध चरित्रको सचित्र पुस्तकले निकै प्रेरणा र मदत गरेको छ । यहि युगमा मौलिक जापानी चित्रकलाको विकास भयो । अनि कामाकुरा युगमा चित्रकलामा रंग प्रधान र सेतो कालो प्रधान दुई शैली प्रस्फुरित भयो । अनि दशौं शताब्दी पुग्दा बल्ल युकिआ ए शैली प्रस्फुरित भयो जसबाट विशेष रूपले निम्न स्तरका मानिसहरूको सामाजिक जीवनलाई चित्रित गर्ने आफ्नो उद्देश्य राखेको छ । फेरि यिनीहरूले नै नारायुगले स्थापना गरेको रंगीन मुद्रणकलाको पनि विकास गरे ।

भारतको सारनाथ मूल गन्धकुटिस्थित भित्तिचित्र जापानी चित्रकलाको एक नमुना हो ।

नृत्य र नाटक

जापानी नाट्यकलाको प्रारम्भ वालरविको पुरानो कुरामा उपेक्षा गरे पनि कलाको दृष्टिले कगुराको मूल्य नभए पनि नोह पुरदाखेरि त यसको अस्तित्व मान्नै पर्छ । नोह को अर्थ नै नाटक हो । यो एक प्रकारले संगीत र नृत्य संयुक्त अभिनयात्मक प्रकृया हो । यसको निर्माण बौद्ध भिक्षुहरूले गरेको हुनाले यसमा पनि धार्मिक दृष्टिकोण बढी हुने भइहाल्यो । यसको बढी विकास चौधौं शताब्दीमा भयो । अनि स्वयं लेखकहरूबाट यस्ता नाटकमा भाग लिने चलन छ ।

नोह नाटक पछि क्योगेन अथवा (कमिक) ठड्यौलिको रूपमा विकास भयो । यसबाट सामाजिक कुरीति र व्यक्तिगत कमजोरि बेस्सरि घोचेर प्रहार गरेको हुन्थ्यो । परन्तु यो पनि उच्च वर्गको छत्रछायामा हुर्केको हुनाले यसले जनताको निम्ति रुचिपूर्ण गर्न सकिएन, अनि काबुकी नाटक आएर यो आवश्यकता पूर्ण गर्न आयो । यसको श्रेय शिन्तो मन्दिरका देवदासी ओकुनी नाटक खेल्ने नाटककारलाई छ । यसको लोकप्रियता ले यतिसम्म प्रतिक्रिया ल्याई दियो कि महिलाहरू मञ्चमा आउन नहुने कानून नै निर्माण भयो । अनि यसैले गर्दा पुरुष नै महिला बन्नु पर्ने काम एघारौं शताब्दीको मध्यसम्ममा चालु भै रह्यो ।

यसको अतिरिक्त कुनैबेला यहाँ कठपुतलिको नाटकको विकास भयो यसको प्राय कथा पनि धार्मिक नै हुने गर्थ्यो ।

विहारमा सफाई

ईमान्दारी र सफाई जापानी जनजीवनको अंग हो । विशेष मन्दिरमा वा विहारमा त भनै सफा गरीराख्नु

तिनीहरूको नियम । जुनसुकै विहारमा पनि पुग्ने बित्तिकै आफ्नो जुत्ता ढोकामै छाड्नु पर्छ । विहारको तर्फबाट जुन चट्टी राखिएको हुन्छ सोही लाएर मात्र विहार भित्र पस्न सकिन्छ । फेरि यी चट्टी जुत्ताहरू पनि विहारका एकेक भवनमा अलग अलग हुन्छन् । भवन भित्र मोजा लगाएर वा नंगा पाउले नै हिंडनु पर्छ । धेरैजसो कोठामा भुइँदेखि वछ्छान (चटाइ) बिछ्याइराखेको हुन्छ । बस्न धेरैजसो कालो रंगको मोटो वछ्छान बिछ्याएको हुन्छ ।

दिउंसो जुन कोठामा बस्ने गर्छ त्यसैबाट भोजनालयको काम पनि दिन्छ, अन्न बेलुका यही सुत्न वछ्छान पनि लगाउँछन् । परन्तु एउटै कोठामा यी सबै काम भए पनि सफाईमा भने हामीलाई कहिँ एक ठोपा धुलो फार्न हामी आफैँलाई डर मान्नु पर्ने हुन्छ । कोठामा मात्र होइन पाइखानामा सम्म पनि ओछ्छान र चटाइ बिछ्याएको हुन्छ । अन्न कहिँ कहिँ ससाना फूलका गमलाहरू पनि हुन्छन् ।

पाइखानाको सफाइको काम पनि भिक्षुहरू आफैँ गर्छन् । फेरि आश्चर्यको कुरा त यो छ कि यसमा तिनीहरूले अलिकति पनि विशेषता छ भन्ने मान्दैन ।

जापानी भिक्षु

कृपाशरण महास्थविरको शब्दमा जापानी भिक्षु जुत्ता सिउनेदेखि पाठगर्ने कामसम्म पनि तयार, जान्ने, बुझ्ने, मनपर्ने र अधिसर्ने हुन्छ । बौद्ध अर्थमा हामीले धेरैजसो जापानी भिक्षुहरूलाई भिक्षु भन्छौँ । फेरि भिक्षु नै भएर पनि विहारमा नै घरबार गरिरहेका पनि हुन्छन् ।

जापानी रीतिस्थिति

जापानी बुद्धधर्म रीतिस्थितिको परिपालन गर्ने धर्म मात्र होइन । रीतिस्थितिको परम्परागत अनुकरण त्यति मात्र गर्छन्, जुन सुखद पक्षको हुन्छ । यहाँको धर्म विशेषतः चित्त शान्तिका निम्ति व्यक्तिगत प्रयत्न हो । त्यसकारण यहाँ रीतिस्थितिले धर्मलाई त्यति अल्फाउँदैन । केही धार्मिक रीतिस्थिति भए ती यिनी हुन्—

बुद्धजयन्ती । बुद्धजयन्तीमा सबै मानिसहरू फुल लिएर विहार विहारहरूमा जान्छन् । विहारमा एउटा सानु बुद्धमूर्ति राखेको हुन्छ । आफ्नो भक्ति भावना पोख्ने रूपमा तिनीहरूले त्यो बुद्धमूर्तिमा चिया खन्याउँछन् । जापानी प्राचीन परम्परा अनुसार बुद्धजयन्ती अप्रैलको ८ तारेखमा पर्छ ।

श्राद्धोत्सव । गएको चौधशय वर्ष देखिको यो उत्सव भइ नै रहेको छ । यो जीवित र दिवंगतहरूको वा प्रेतहरूको मिलनको उत्सव हो । यस अवसरमा स्मशान भूमीमा बसि बाल्न जान्छन् ।

बालकहरूको उत्सव । यो उत्सवको यथार्थ शब्द म्हस न्या स्व हो । गएको चारशय वर्षदेखि वर्षको एक पटक १५ नवेम्बरको दिन यो उत्सव गर्छन् । जुन आमा बाबुहरूको सातवर्ष पाँचवर्ष तीनवर्ष भएका बालकहरू हुन्छन्, तिनीहरू आआफ्ना बालकहरू लिएर पारिवारिक देवताहरू प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न जान्छन् ।

विवाह । आज धोलि शहरमा विवाह गर्न विहारमा पूजागर्न जाने चलन छ ।

अन्तिम संस्कार । जापानी जनजीवनमा बुद्धधर्मको ठूलो

धरवमा बुद्धधर्म

स्थान छ । विशेषतः कुनैको प्राणान्त भएपछि नै कुनै बौद्ध भिक्षुलाई पाठ गर्न बोलाउँछन् । त्यसपछि मृतकलाई नुहाईकन मृतकलाई बाकसमा राख्छन् । कहिलेकहिं भमता देखाउन पुरुषहरू मर्दा तिनका जहानले आफ्ना टाउकाको दुईधारवटा कपाल मृतक राख्ने बाकसमा राख्छन् । स्मशान यात्रामा आफन्तहरू फूल र सुगन्ध लिएर पछि पछि जान्छन् । स्मशानको धितामा मृतकको निमित्त सूत्रपाठ गर्छन् । यो पूजापाठ एक हप्तासम्म हुन्छन् ।

(भदन्त मानन्द कौसल्यायनको आजको जापान बुस्तकबाट रचना । (भिक्षु सुदर्शन)

Dhammadigital

चीनमा बुद्धधर्म

बुद्धधर्म हिमालको काखमा पाँचौँ शताब्दी ईस्वी अगाडी उदय भयो । यसको संस्थापक शाक्यमुनि बुद्ध हुनुहुन्छ । फेरि यो धर्मको पहिलो स्वरूप एउटा जीवन दर्शन मात्र हो । यसबाट तीन शिक्षा दियो । त्यो हो अनित्य, दुख र अनात्मा; जुन दुखबाट मुक्ति प्राप्त गर्नुको निम्ति अनि निर्वाणको निम्ति हो । यसले आफ्ना अनुयायीहरूलाई आर्य अष्टांगिक मार्गको अनुशरण गर्ने सल्लाह दिनुभयो । त्यो अष्टांग मार्गहो (सम्यक दृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक वाक्य, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति, सम्यक समाधि) ।

यी अनुयायीका केही पुस्ता पछि पुरानो शिक्षामा नयाँ शिक्षा थपेर शाक्यमुनिको शिक्षामा नयाँ परिभाषा दिन थाल्यो । यो हो- मात्र बुद्ध भएर निर्वाण हुनुको प्रशंसा गर्नु । विशेषतः सम्यक्सम्बुद्धत्वको निर्वाण उपदेशको प्रशंसा नगर्नु । अनि चारौँ शताब्दीको अन्ततिर बुद्धधर्म जीवनदर्शन परिवर्तन भई विश्वास र पूजा पद्धतिमा विकसित हुनगयो ।

तेस्रो शताब्दी ई.पूर्व मगधका राजा अशोकले बुद्धधर्म नै आफ्नो राज्यधर्म गऱ्यो । उनी एक उत्साही बौद्धराजा थिए । उनले शाक्यमुनिको पवित्र उपदेश र सन्देशको सम्पादन(संगायन) गरेर आफ्नो साम्राज्यमा मात्र यो धर्मको व्यापक प्रचार गरी सम्पन्नता ल्याउने तर्फ नहेरिक्न अरुअरु साम्राज्यमा पनि धर्मदूत पठाए । ती धर्मदूतहरूलाई प्राप्त सम्राटको निर्देशन थियो- अत्यन्त असभ्य र दुर्गम देशमा जानु अनि तिनीहरूलाई बुद्धको उपदेश दिनु तथा बुद्ध र बुद्धधर्मप्रति श्रद्धावान् तुल्याउनु ।

धर्मदूतहरू उत्तरमा तुर्किस्तानसम्म पुग्न गए । तिनीहरूले आफु गएका देशका देशवाशीहरूलाई धर्म ग्रहण गरायो, परन्तु तलवारले होइन, शंका निवृत्ति रूपले अर्थात् हृदय परिवर्तनद्वारा । तिनीहरू राजा, राजकुमार, सैन्य, धनी, गरीब, कृषक, मजदूर अझ जातीले तिरस्कृत नीच कहलिएकासंग घुलमिल भए । शायद यही धर्मदूतहरूले पश्चिमोत्तर चीनसम्म यात्रा गरे ।

यसरि उल्लेख गरी राखेको छु-- चीन वंशका प्रथम सम्राट चीन शीन व्हांग (Chin Shing Huang २२०-२०७ ई.पू.) को राज्यकालमा बौद्ध उपदेश (ग्रन्थ) संगसंगै निकै भिक्षुहरू शियांग (Sienyang) मा पुगे र तिनीहरू चीनका मानिस जस्ता नहुँदा अथवा फरक पर्दा बन्दी बनाए ।

यस्तो पनि उल्लेख गरेका छन्-- हान वंश (१४०-८६ ई.पू) का सम्राट वु.टी. (Wu Ti) को राज्यकालमा जनरल हो चु पिंग (Ho Chu Ping) आफू मध्य एसियामा बसेर फर्केको बाटोबाट उनले एउटा सुनको मूर्ति ल्यायो । त्यो मूर्ति बुद्धको थियो, फेरि त्यसले त्यो मूर्ति राजालाई उपहार दियो । राजाले त्यो मूर्ति आफ्नो "रमाइलो बसन्त" (Sweet Spring) भन्ने दरबारमा स्थापना गरयो ।

ई.सं.को प्रारंभमा इन्दो साइदियनका कुशान वंशले उत्तरीय भारत जित्यो अनि त्यसलाई आफ्नो आधिपत्यमा राख्यो । कुशान राजाको सत्ता पूर्वमा चीनि तुर्कीस्तानको यार्कन्द र खोतानसम्म र पश्चिममा अफगानिस्तानसम्म व्यापक भयो । यस विराट साम्राज्य भित्र प्राचीन भारतीय परसियाको, प्राचीन ग्रीसको र रोमको संस्कृतिको संगम भयो । बुद्धधर्म प्रचारमा प्रभाव राख्नुको निमित्त सम्पूर्ण कार्यहरू फेरि निर्मितिक रूपले तिनीहरूको उद्योग हुनगयो ।

चीनमा बुद्धधर्म

भारतको उदार एवं शिष्ट बौद्धहरूले यी विभिन्न संस्कृतिसंग सम्बन्ध राखी पुराना भारतीय विचार परम्पराका सिद्धान्त, ग्रीकहरूको मूर्तिनिर्माण-कला, पर्सियनहरूको शिक्षण-पद्धति अपनायो अनि आफ्नो आध्यात्मिक विचारधारा उन्नत र विस्तृत गर्‍यो । तिनीहरूले राम्रा राम्रा उपाख्यानले शाक्यमुनि बुद्धको जीवन र उपदेशको चक्र लिएर नयाँ धर्म विज्ञानको श्रृष्टि गर्‍यो । तिनीहरूले बुद्धको नयाँ प्रतिमा निर्माण गरे । जुन प्रतिमा राम्रो ग्रीसको अनुहार र राम्रो उन्नत शरीर व्यवस्थित क्रम (Rhythmic Lines) को चीवर वस्त्रको साथै शिरमा नीलो घुघुरिएको कपालको मुकुटजस्तो गरी तयार गरियो ।

नयाँ उन्नत बौद्धहरूले सिके कि निर्वाणको अर्थ मात्र एकजना अर्हत हुने होइन, अपितु एकजना बोधिसत्व हुनु पनि हो, जसले अरुको मुक्तिको निम्ति स्वयं आफुलाई पवित्र उत्सर्ग गर्छ भने तिनीहरूले आफुले आफैलाई स्वीकार गर्‍यो कि तिनीहरू महायान बुद्धधर्म अर्थात् ठूलो रथका यात्रीका अनुयायी हो । फेरि जसले मात्र आफुलाई संयमित गरेर आफु एकलै मुक्तिको निम्ति काम गर्छ तिनलाई हीनयान बुद्धधर्म अर्थात् सानु रथका यात्रीका अनुयायी भनि भने । महायानी बौद्धहरू उत्साही प्रचारवादी हुन्, तिनीहरू आफ्नो मार्ग प्रचारार्थ सबै ठाउँमा गए । यो सम्भव छ कि प्रथम शताब्दीको आधाआधितिर तिनीहरूको उपदेश लोयांगमा पनि पुग्यो ।

चीनी परम्परागत धारणा छ, उत्तरीय हान वंशका सम्राट् मिंग ति (Ming Ti ५८-७६ ई.) ले एकदिन आफ्नो मंत्रीलाई भन्यो-- सम्राट्ले आफ्नो राजकीय कोठामा सुवर्ण भै चम्किलो ज्योति निकाली घुमीरहेको चम्किला एकजना सपनामा देखे । फेरि सम्राट्ले उनलाई यो पनि भने कि यो बुद्धको मूर्ति

हुनुपर्छ । अनि यस विषयमा बढी जान्ने इच्छाले सम्राटले बुद्धको भूमिमा यो सत्य अन्वेषण गर्न १८ जवान मानिसको एक प्रतिनिधि मण्डल समुद्रको बाटोबाट पठायो । यो प्रतिनिधिमण्डलले बुद्धको एउटा प्रतिमा, बौद्ध लेखको केही प्रति र दुइजना मध्य भारतका भिक्षुहरू साथमा लिएर ६७ ईस्वीमा लोयांगमा फर्के । सम्राटले तिनीहरूलाई भव्य समारोहका साथ स्वागत गरे । सम्राटले यी दुई भारतीय पण्डितहरूको आग्रहमा शाक्यमुनि बुद्धको जन्म र प्रारम्भिक चरित्र, भिक्षु विनयको सारांश कर्ण्डा र विनयताको सार संग्रह सम्बन्धि ४२ वटा उपदेश उपाख्यान संग्रह रचना गर्‍यो ।

लोयांगमा एकजना अर्को लोकरस भन्ने भारतीय सिधियन १४७ ई.मा आइपुग्यो । यसपछि आफ्ना राजकीय युवराज पद छाडी बौद्धभिक्षु हुने अंसिहकाओ (Ansihkao) भन्ने परसियन लोयांगमा आइपुगे । लोकरस र अंसिहकाओ दुवै साँचैको प्रतिभाशाली र विद्वान थिए । तिनीहरूले निकै बौद्धग्रन्थको अनुवाद गरे । जसमध्ये अनन्त प्रकाशका सूत्र, र अक्षय पवित्रताका सूत्र, विशेष व्यापक रूपले प्रचार भयो ।

तेश्रो शताब्दीदेखि छैठौँ शताब्दीसम्म निकै विशिष्ट श्रेणिका बौद्ध प्रचारकहरूको दल भारत र मध्य एसियाबाट चीनमा आए । फेरि तिनीहरूले आफ्नो धर्म सिद्धान्त विभिन्न दृष्टिकोणले प्रस्तुत गरे । यी प्रचारकहरूमा सबभन्दा ठूला एक प्रचारक कुमारजीव हुन् । जसलाई ४०१ ई. तिर तिब्बतियनहरूले छांगं (Changan) मा ल्याएको थियो । उनले छांगंमा भ्रण्डै ८०० चीनी भिक्षुहरू जम्मा गरे । अनि उनले तिनीहरूको महत् लिएर तीनशय जति बौद्ध कृति पुस्तकहरू पनि अनुवाद गरे । ती मध्ये पचास वटा जति अनुदित पुस्तकहरू अहिले पनि उपलब्ध हुन्छ । यी ५० सूत्रमध्ये एउटा बज्रच्छेदिका

चीनमा बुद्धधर्म

प्रज्ञापारमिता सूत्र को सारांश सूत्र “महाप्रज्ञापारमिता सूत्र” हो । यो बौद्ध बाइभ्यमा मूल्यवान् दर्शनकृति मध्यमा एउटा कृति भनि महायानले स्वीकार गरेको छ । चीनमा यो भिक्षु भिक्षुणी तथा सर्वसाधारण जनताको बीचमा निकै नै लोकप्रिय भएको थियो ।

बौद्ध परम्परा अनुसार ५२० ई.मा चान् अथवा जेन् सम्प्रदायका मान्य संस्थापक बोधिधर्म दक्षिण भारतबाट केन्टनमा आइपुगे । उनले सीधा मानिसको मन संगको सिद्धान्त प्रचार गर्‍यो । फेरि मानिसले आफुले आफ्नो स्वभावमा अवलोकन गर्ने अनि बोधित्व लाभ गर्ने प्रयत्न गर्नुमा नेतृत्व प्रदान गरे । उनको सिद्धान्त हो बुद्धको वास्तविक उपदेश कुनै एक विशेष पुस्तकमा अझ कुनै पुस्तक भित्र पनि छैन, त्यो सत्यको गहनता र महानता शब्दले लेखेर वा भनेर व्यक्त गर्न सकिदैन, अपितु त्यो सत्य मनमा छ र त्यो मौन भावना ध्यानबाट मात्र उसलाई प्राप्त गर्न सक्छ ।

बोधिधर्मको सिद्धान्तमा विश्वाशी र अभिविधि राख्नेहरूले आफ्नो अनुवादन कृति बृह रूपले आफ्ना सिद्धान्तमा मात्र अपनाएन । बौद्धकृतिको अनुवादमा कन्फुसियस र ताओ विचारसंग पनि धेरै अगाडी देखि सम्बन्ध जोडीराखेको देखिन्छ । तिनीहरूले बौद्धकृतिको अनुवादले आफ्नो विचार पोख्न धेरै नै त्यस्ता नयाँ उक्ति र शब्द वाक्य पनि बनायो, जुन चीनियाहरूको निमित्त वास्तवमा नयाँ थियो । यी अनुदित कृतिहरूमा कति कृति त धेरै नै स्वदेशीय सम्प्रदायको आधारभूत मूल रचना नै हुनगयो । यस्ता मूल रचनामा सबभन्दा जनप्रिय तिद्दन्तइ वा तेन्दइ (T'ien or Terdán) हो ।

तेन्दइ परम्पराका संस्थापक चिह काइ (Chih Kai) भयो । उनि विद्वान र शान्त प्रकृतिका प्रतिमूर्ति नै भने पनि

विश्वमा बुद्धधर्म

हुन्छ । उनले भारत र मध्य एसियाबाट आएका विभिन्न प्रचारकहरूले प्रचार गरेको बुद्धधर्मको विभिन्न स्वरूपले एकीकरण वा समीपकरण गर्ने काम पुरा गर्न खोज्यो । चिहकाइले स्पष्ट गर्‍यो कि बुद्धको शिक्षा एउटै निश्चित स्वरूपमा मात्र होइन । कारण बुद्धकहाँ आएका विभिन्न श्रोता समुदायलाई स्वयं बुद्धले विभिन्न तरिकाबाट र विभिन्न अभिव्यञ्जनबाट उपदेश दिनुभएका थिए । जसरि विशिष्ट विशिष्ट रूपले मानसिक रोग भएकालाई विशिष्ट रूपले नै औषधि दिने यथार्थ चिकित्सकको काम हो । उसले भन्यो वास्तवमा मूल तत्व मनमा हो, जसरि जैन सम्प्रदायले पनि भन्यो, तसर्थ आध्यात्मिक अध्ययन अनिवार्य छ । बिना यो ज्ञानले सम्यक ध्यान सम्भव छैन । उनले भने बुद्धको पहिलो उपदेश हो मानिसहरूको दुःख देख्न सक्नु, अनि अष्टांग मार्गको अनुशरण गर्नु जसबाट कि तिनीहरू अर्हत हुन सक्नु । फेरि अनुयायीहरूलाई उच्च सत्य प्राप्त गर्न तयार भएको देखेर तिनीहरूलाई बोधिसत्व विचार सिकाउन र अन्तमा बुद्धहृदय बुद्धस्वभाव तिनीहरूमा विद्यमान गराउन उच्चतम सत्य सर्वज्ञता बुद्धत्वको उपदेश दिनुभयो ।

चिहकाइको मृत्युको बत्तीस वर्षपछि ६२९ ई.मा तांग वंशका निकै प्रशिद्ध भिक्षु ((Hsuan Tsang) व्हेनसाङ्गले (५९६-६७५ ई.) मा गुप्तरूपले अर्थात् कसैले चाल नपाउने गरी सुटुकक निस्केर भारतको यात्रा गर्‍यो । उनले उनी फाहियानको अनुकरणीय उदाहरणको अनुगमन गर्ने इच्छा गर्‍यो, जसले पाँचौं शताब्दीको सुरु सुरुमा बुद्धभूमीको दुरुह यात्रा गर्‍यो र बौद्ध ग्रन्थहरू लिएर स्वदेश फर्के ।

व्हेनसाङ्गले पृथ्वीमार्गमा त्यो मार्ग छान्यो, जुन दक्षिणीय तिङ्ग शां पर्यटन बाटोको रूपमा थियो । त्यो निर्जन उजाड मरुभूमि पार गर्‍यो । महिनौं यात्रा गरिसकेपछि उनि अन्तमा

चीनमा बुद्धधर्म

भारत पुगे । उनले २ वर्षसम्म नालन्दा विश्वविद्यालयमा संस्कृत र बौद्ध दर्शन अध्ययन गर्‍यो । फेरि सम्पूर्ण भारतको यात्रा गर्‍यो । उनले प्राय बौद्ध विहारहरू उजाड भैरहेको देखे । फेरि यो समयमा स्वयं आफ्नो भूमिमा बुद्धधर्म पतनोन्मुखको अवस्थामा परिरहेको थियो । किनभने त्यो धर्म त्यतिबेला हिन्दू धर्ममा भिसिसकेको थियो ।

व्हेनसाङ्गले बौद्ध दर्शन र निकै संस्कृत वाङ्मयको गहन ज्ञान प्राप्त गर्‍यो । फेरि उनले सोह्र वर्ष भारतमा निवास गरिसकेपछि स्वदेश फर्के । उनलाई सम्राट् ताइत्सुंग (Tai Tsung) ले राजकीय रूपले स्वागत गरे र राजकीय तवरबाट शहरमा निमन्त्रण गरेर अनुवादको काम गर्न आग्रह गर्‍यो । आफ्ना विद्वान अनुयायीहरूको मदत लिएर केही वर्ष भित्रै दर्शन सूत्र, विष्णुसंज्ञा शिद्धि, अनुवाद गर्न व्हेनसाङ्ग सफल भयो । यो सूत्रलाई उनले बौद्ध करुणा र प्रेमसम्प्रदायको मूल रचनाको रूपमा प्रयोग पनि गर्‍यो । उनले “प्रज्ञापारमिता हृदय सूत्र” सहित प्रज्ञापारमिता सूत्रहरू चिनियाँ भाषामा प्रतिपादित र (अनुवाद) गरे, जसलाई निकै आदर पूर्वक चीन कोरिया र जापानका बौद्धहरूले आजसम्म पनि मानी रहेका छन् ।

चीनका प्रचारकहरूबाट नै चौठो शताब्दीको अन्तिर कोरियाका जनताहरूलाई बुद्धधर्म प्राप्त भयो । पछि एक ग्रूप कोरियाका श्रद्धालुहरू यो नयाँ धर्ममा साच्चै नै बृह बरिला भिक्षुहरू पनि भए । चीनका प्रचारकहरूको उदाहरणले गर्दा उत्साहित भएका कोरियन भिक्षुहरूलाई पनि जापानमा प्रचार गर्न उत्प्रेरित गर्‍यो, फेरि यो सिद्धान्त प्रचारार्थ तिनीहरू जापान गए र तिनीहरूले आफ्ना साथमा बुद्धधर्मका ग्रन्थ र बुद्धमूर्ति मात्र होइन अपितु सभ्य जीवनका विभिन्न कला पनि ल्याए ।

पाँचौं र छैठौं शदीमा निकै चीनका विद्वान र कलाकारहरू जापानमा बस्न गए । तिनीहरूले आफु बस्न गएको देशका जनताहरूमा चीनका अक्षर लेख्ने कला, माटाका भाँडाहरू बनाउने कला, रेशम बुन्ने काम, काठमा बुट्टा कुंडने कला पनि पुऱ्याई दियो, तिनीहरूले कन्फ्युसियसको उच्चतम विचार, ताओको नियम निष्ठा र बौद्ध रचनाको कृति पनि तिनीहरूलाई परिचित गराई दियो । राजकुमार शोतोकु (Shotoku ५७२-६२९ ई.) र साम्राज्ञी सुइको (Suiko, ५९३-६२८ ई.) लाई प्रभावित पाऱ्यो । बौद्ध संस्कृतको उच्च विशिष्टता र यसको आशावादी सन्देशले यिनी सम्राट् र साम्राज्ञीहरू पनि यति प्रभावित भयो कि तिनीहरूले यो सिद्धान्त स्वयं आफुले अपनायो, फेरि विभिन्न उपाय द्वारा जापानमा सबैतिर यसको व्यापक प्रचारार्थ प्रयत्न पनि गर्‍यो ।

सातौं, आठौं र नवौं शदीमा निकै नै कोरिया र जापानका भिक्षुहरू एवं विद्यार्थीहरू बुद्धधर्म अध्ययन गर्न र चीनको संस्कृति र सभ्यताका विभिन्न रूपले अध्ययन गर्न चीनमा आई नै रहयो । यिनिहरूले फर्केर गइसकेपछि आफुले संग्रहगरी ल्याएका ज्ञानले यसका अनुयायीहरूको धार्मिक र बौद्धिक जीवन उन्नत र सम्पन्न गरिदिन परिश्रम गरे ।

चीनमा दसौं शताब्दी देखि आजसम्मको बुद्धधर्म उन्नति र प्रगति भएको इतिहासको चित्रण गरिरहन यहाँ आवश्यकता छैन, यति भन्नु नै पर्याप्त छ, यहाँको बुद्धधर्ममा अनेक कमजोरी र त्रुटि भएर पनि यो आध्यात्मिक धारा र जीवन प्रवृत्ति हो । त्यो सबै आज पनि ब्यक्तिगत धर्म र जीवन दर्शनको निम्ति लोकप्रिय भएको छ । ब्यक्तिगत रूपमा यो धर्म करुणापूर्ण अतुल्य संरक्षणको सन्देश दिन्छ । जस्तो अमिताभ बुद्ध र दयामूर्ति

चीनमा बुद्धधर्म

कुआन पिन मध्ये एउटा आपत विपतमा त्राण दिने रूपमा पूज्य भने अर्को विनष्ट हुनेबाट मुक्ति दिने हो । फेरि यिनले नै चिरकालीन जीवन दिन्छन्, पापीहरूलाई क्षमा दिन्छन्, पापबाट मुक्ति, दुःखबाट त्राण दिएर सर्वोच्च आनन्दको स्वर्गानुभूति लिन आध्यात्मिक आशिर्वाद जीवन दर्शनको रूपमा यो अन्वेषकहरूलाई एक नयाँ दृष्टिकोण नभै नहुने र मुख्यवान कुरा बुझाई दिन्छ । जीवन र संसारलाई देख्न सक्छ । नयाँ दृष्टिकोण बनाउन मानिसले मानसीक संघर्ष पूरा गरिसकेपछि आध्यात्मिक अभ्यास पूरा गर्नुपर्छ, जसबाट तिनीहरूलाई बोधिज्ञानको निमित्त मार्ग दर्शन हुन्छ । यी विचार बृहत् गर्न र अभ्यास पूर्ण गर्ने पुस्तकमा "हसिंग चिन्" र "चिकान्ग" पुस्तकबाट ठूलो सहायता गर्छ ।

चीनका जनताहरूको निमित्त साधारण बुद्धधर्म कनफुसियस र ताओ धर्मसंग विरोधि धर्म होइन । तिनीहरू यी तीनै धर्म एउटै सम्झन्छन् र उसै सम्झन्छन् । यी धर्म एक अर्काको पारस्परिक पूरक र सहयोगी हो । यिनका सत्य एउटै मात्र छ, यसको अभिव्यक्तिको विभिन्न तरिका मात्र अर्को हो । पाँचौँ शताब्दीका विद्वान चांगयुगको भनाई अनुसार सत्य भनेको त्यो जंगलि राजहंस जस्तै हो, जुन उडेर हिँडने, पौडने खुट्टा भएको (जालपाद) चरा विभिन्न ठाउँमा विभिन्न नामले चिनेर पसालगाई राख्ने हुन्छ । यस्तै नै आधारभूत सत्य विभिन्न नियुक्तिबाट प्राप्त हुन्छ, जुनबेला त्यो एक देशबाट अर्को देशमा प्रसारभइ जाने छ । बुद्धधर्मको तिनताइ परम्पराको प्रस्तावित विचारधारा अनुसार मनुष्य अबस्थाको (स्वभावको) अनेकता सीमा हीन हो, दार्शनिक सिद्धान्त अत्याख हो, तपस्या पद्धतिहरू बहुगुणात्मक हो । परन्तु सबैको अन्तिम लक्ष स्वयं पाप र मारबाट मुक्ति हुने अनि सत्य र सार्थकतामा पुग्ने एउटै हो । जस्तै यो अहिले सम्म बुझेको छैन तिनीहरूले विभिन्न परम्परा र निकायमा तुलना गरी

छलफल गरि रहन्छ, जसले यो बुझी सकेको छ तिनीहरूले सबै एउटै गरी स्वीकार गर्छन् । यो सहनशक्ति र स्वीकृतीकरणको जोसमा सत्रौं शताब्दीका एक बौद्ध विद्वानले दश गाथाको एक संकलनमा सम्पूर्ण धर्म समावेश गर्‍यो । अन्तमा केही विशेष प्रकारका ती देनहरूको क्रमशः यहाँ गणना गर्न योग्य सम्झन्छु, जुन बुद्धधर्मले चीनको संस्कृति र सभ्यता विकास गर्न मद्दत गर्‍यो ।

१. बुद्धधर्मले चीनी जनतालाई व्यक्तित्वको नयाँ मुल्यांकन, जीवनको नयाँ दर्शन, धार्मिक अभ्यासको नयाँ योजना दियो, जसबाट व्यक्तिगत रूपले आध्यात्मिक शान्ति पदस्थानमा आफ्नै उद्योग बलले, आफ्नै अभ्यासले, आफ्नै सम्यक ज्ञानले पुग्न सकिन्छ ।
२. यसले चीनियाँहरूलाई नयाँ वाङ्मय, संगीत र कविताको नयाँ स्वरूप, निकै प्रभावकारी धार्मिक समारोहमा दियो, जुन शिक्षित र अशिक्षितहरूलाई उत्तिकै प्रेरणाप्रद र हचिकर भयो ।
३. यसले चिनियाँहरूको सौन्दर्य-शास्त्रको गति जगाई नवीकरण गरी तिनीहरूलाई हरेक दृष्टिकोणले राम्रो धार्मिक कलाका नयाँ स्वरूप श्रृष्टि गर्न प्रेरणा दियो ।
४. यसले कन्फुसियसवाद र ताओवादलाई जीवन प्रदान गर्‍यो अनि फेरि शान्तिप्रेमी, प्रकृतिप्रेमी र न्यायप्रेमी जस्ता विशिष्ट श्रेणीय चरित्रनायक चिनियाँहरूको आकृति निर्माण गर्न मद्दत दियो ।
५. यसले जंगल संरक्षण गर्नुमा प्रेरणा दियो । त्यसले जहाँसम्म बौद्धहरूको मन्दिर वा विहार छन् त्यहाँसम्म राम्रा राम्रा बृक्षहरू भए ।

६. यसले भातृत्व भावनाको चिनियाँ दृष्टिकोणलाई विस्तृत तुल्याइदियो । फेरि तिनीहरूको प्राणीमात्र प्रतिका सहानुभूतिलाई विकसित गरीदियो ।
७. यसले भारतीय संस्कृति चीनमा पुऱ्याउन, चीनी सभ्यता कोरिया र जापान पुऱ्याउन साधन प्रदान गर्‍यो । यसले चीनमा छपाइको विकासमा द्रुतगति ल्याइदियो ।

भिक्षुहरूको चलन थियो कि उत्साही मानिसहरूलाई आवश्यकता अनुसार पवित्र सूत्र सारीदिने । फेरि धार्मिक मानिसहरूले प्राय आफ्नो संकल्प अनुसार सर्वसाधारण जनतालाई वितरण गर्न ती ग्रन्थहरू अल्याख प्रति सारेर दियो । चीनमा प्रेशको आविष्कार र यसको पश्चिमतर्फ प्रचार (The invention of Printing in China and its spread westward) को लेखक डा.टी.एफ्. कार्टरको भनाई अनुसार संसारका सबभन्दा पहिलो प्रेशबाट छापेर निकालेको पुस्तक एउटा बौद्ध सूत्र "चिन् कांगचिंग" (The diamond sutra) हो । यो सूत्र वाङ्ग चिह (Wang Chieh) ले अत्यन्त आदरपूर्वक आफ्ना आमा बाबुप्रतिको स्मृति अमर गर्न सर्वसाधारण जनतामा निःशुल्क वितरणार्थ मे ११ तारिख ८६८ ईस्वीमा छापेको हो ।

इन्डोनेसियामा बुद्धधर्म

पाँचौं ईस्वी शताब्दी सम्ममा जावाद्वीपमा बुद्धधर्मको प्रभाव उत्तिको देखिदैन । अन्दाजी ४१४ ईस्वी तिर यहाँ घुम्न आएका तीर्थयात्री फाहियानको भनाई अनुसार त्यस समयमा यो द्वीपमा जति ब्राम्हणधर्म विशेष उन्नत अवस्थामा पुगेको थियो त्यति बुद्धधर्म पुगेको थिएन । परन्तु भारतीय विद्वान गुणबर्मनको प्रयत्नले यहाँ बुद्धधर्म प्रचार मात्र भएको होइन, फाहियान आइसकेपछि पच्चीस वर्ष भित्र यस जावा द्वीपमा बुद्धधर्म एउटा प्रमुख धर्मको रूपमा नै प्रतिष्ठित हुनगयो ।

सुमात्रा द्वीपमा भने बुद्धधर्मले पहिले नै प्रवेश गरिसकेको थियो । विशेष गरी श्री विजय अधिराज्यमा (जसलाई आज भोलि पेलेम्बंग भन्छन्) बुद्धधर्म निकै प्रचार हुन गयो । यस ठाउँमा भेट्टाइएका शीलालेख इत्यादि बाट ज्ञात भएको छ ६८३-६८४ ईस्वीतिर श्री विजय अधिराज्यको राजा एउटा बौद्ध नै थियो । सातौं शताब्दीको अन्ततिर भारत भ्रमणमा आएका चीनी यात्री इत्सिंगको भनाई अनुसार श्री विजयका राजाहरू र नजिकै का राज्यका राजाहरूले बुद्धधर्म निकै नै मनपराएका थिए । त्यति मात्र होइन दक्षिण एशियामा श्री विजय नै बुद्धधर्मको र ज्ञानको एउटा महान केन्द्र पनि हुनगएको थियो । श्री विजयमा भएका बौद्ध भिक्षुहरूको संख्या एकहजार भन्दा बढी थियो, अनि तिनीहरू सबै मध्यदेश भारतका बौद्ध भिक्षुहरू जस्तै नै अनेक विषयमा अध्ययन गर्ने गर्थ्यो । इत्सिंग बुद्धधर्म अध्ययन गर्न श्री

इन्दोनेसियामा बुद्धधर्म

विजयमा केही समयसम्म बसे पनि । वहाँले दक्षिण महासागरतर्फ पर्ने दशवटा जति देशमा बुद्धधर्मको लोकप्रियतालाई लिएर एउटा राम्रो लेख र घटना लेखेर हामीलाई छोडी गएको छ । त्यस लेखमा ती दश देशका नामावतिको साथै त्यहाँको सबै भनेजसो देशमा स्थविरवाद बुद्धधर्मको निकै प्रचार भएको र श्री विजयमा, आधुनिक मलायामा मात्र महायानी भिक्षुहरू पनि भएको कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

सातौँ शताब्दीदेखि एघारौँ शताब्दीसम्म इन्दोनेसिया बुद्धधर्मको महत्वपूर्ण केन्द्र भएर गएको कुरा अरु अरु प्रमाणबाट पनि स्पष्ट गर्छ । सातौँ शताब्दीमा नालन्दा विश्वविद्यालयको एकजना प्रसिद्ध प्राध्यापक आचार्य धर्मपालले सुवर्णभूमिको यात्रा गरेर गएको थियो । आज भोलिको इन्दोनेसिया नै त्यतिबेला सुवर्णभूमि भन्ने चलन थियो । एघारौँ शताब्दीका प्रसिद्ध भिक्षु अतीश दीपंकर जुन पछि विक्रमशीला विश्वविद्यालयका नायक हुनुभयो अनि फेरि जसले तिब्बतमा बुद्धधर्मको दोश्रो युगको उद्घाटन पनि गर्नुभयो, बुद्धधर्म अध्ययन गर्नलाई आफ्नो यौवन कालमा भिक्षु चन्द्रकीर्तिसंगै सुवर्णद्वीपमा आइपुग्नु भयो । इन्दोनेसियाको धेरैजसो ठाउँमा र मलाया द्वीपमा राज्य गरिरहेका शैलेन्द्रवंशका राजाहरूले महायान बुद्धधर्म प्रचार गर्न अनेक प्रयत्न गरेका थिए । शैलेन्द्रवंशका राजाहरू महायान बुद्धधर्मका अनन्य भक्त थिए । तिनीहरूले बुद्धधर्म प्रचार र संरक्षणको निम्ति बोरोबुदुर, कालासान र मेन्दत जस्ता धेरै नै धिरस्मरणीय चैत्यहरू जावाद्वीपमा बनाएर गए । शीलालेखबाट ज्ञात छ, शैलेन्द्रवंशका राजाहरू मध्ये एक राजाको पालामा एक गुरु गौडदेश (बंगाल) बाट आउनु भएको थियो । शैलेन्द्रकालमा बंगालका पालवंशीय राजाहरूले र दक्षिणमा चोलवंशीय राजाहरूले धार्मिक क्षेत्रमा निकै नै प्रभाव राखी आएको थियो ।

शैलेन्द्रवंशी राजाहरूले नालन्दामा र नागपत्तिनम्मा ठाउँ ठाउँमा धेरै नै विहारहरू बनाएर गए । अनि यी विहारहरू बनाउन चाहिने जमीन मात्र बंगालका पालवंशी र नागपत्तिनम्मा चोलवंशी राजाहरूले विनामूल्य दिएका थिए । यथार्थमा भन्ने हो भने शैलेन्द्रवंशी राजाहरूको संरक्षणमा धेरै समय सम्म सुमात्रा र जावाद्वीपमा बुद्धधर्म धेरै प्रचार भएको थियो । अनि जावा र सुमात्रामा जुन तान्त्रिक बुद्धधर्मको प्रचार भयो त्यसको कारण बंगालको प्रभाव नै हो भन्ने कुरामा पनि केही सन्देह छैन । हीनयान र महायान दुवै निकायका अनुयायी राजाहरूको प्रभाव वंशावली अनुसार जावा र सुमात्रा दुवै द्वीपमा प्रभाव भएको हामी पाउँछौं ।

साङ्ग हथाङ्ग का महायान मन्त्रयान र साङ्ग हथाङ्ग का महायानिकम् जस्ता दुई महत्वपूर्ण ग्रन्थ पनि त्यहिँबाट हाम्रो अगाडी आएको छ । यी ग्रन्थले हामीलाई इन्दोनेशियामा महायान बुद्धधर्मको के प्रभाव छ भन्ने कुरा राम्रो संग देखाउँछ ।

जावा र सुमात्रामा मात्र होइन, मलेसियाका अरु अरु द्वीपहरू विशेषगरी बालि र बोर्नियोतर्फ पनि बुद्धधर्म निकै प्रचार हुन गएको छ भन्ने कुराको हामीसंग प्रसस्त प्रमाण छ । हो अन्तमा ब्राम्हणधर्म उदय भएपछि फेरि बुद्धधर्मको त्यहाँ क्रमशः प्रभाव धमिलिदै गयो । तैपनि त्यहाँको संस्कृति र सभ्यतामा गजुर जस्तै भएर जुन बौद्धतत्व बौद्धविश्वास अन्तर्निहित भएको छ त्यो अहिले पनि पहिले जस्तै चम्की रहेको छ, पछि पनि चम्की रहीरहने छ ।

(आर.सी. मजुमदार द्वारा लिखित तथा प्रचार विभाग, सुचना तथा प्रसार मन्त्रालय भारत सरकार द्वारा प्रकाशित "बुद्धधर्मको पच्चिसौं वर्ष" पुस्तकबाट साभार नेपाल भाषामा अनुदित - (आशारास शाक्य) ।

अफगानिस्तानमा बुद्धधर्म

भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरको अफगानिस्तान यात्रा

लण्डन र स्वीट्जरलेण्डबाट मास्को फर्केपछि तासकन्द गए । १९७१ मई १३ तारिखको दिन तासकन्दबाट काबुल हवाई उडानमा बिहानको १० बजे पुगे ।

काबुल अफगानिस्तानको आजभोलिको राजधानी हो । अफगानिस्तान एसियाको माझमा पर्छ । यसको क्षेत्रफल २,५०,००० वर्गमील छ । जनसंख्या १ करोड ५० लाख छ । यो भूपरिवेष्टित देश हो । यसको उत्तरि सिमानामा सोभियतसंघको ताजगिस्तान, टुर्कमेनिया र किर्गिजिया पर्छ । उत्तरपूर्व सिमानामा जनवादी गणतन्त्र चीनको सिकियांग प्रान्त पर्छ । पूर्व र दक्षिणमा छितलको पख्तून र बलुचिस्तान अनि पश्चिममा इरान सीमाना पर्छ ।

अफगानिस्तानको पुरानो नाउँ अर्याना हो । ईसापूर्व १५०० वर्षमा यहाँ अर्याना अर्थात आर्यनहरूले बास गरिरहेको थियो । ईसापूर्व ६०० वर्षसम्म जोरोष्टरको आबेस्ताहरूले बास गरिरहेका थिए । अफगानिस्तान हिन्दूकूश पहाडको शृंखला र ओक्सम अनि इन्दू नदीका मध्य भागमा परीरहेको छ ।

अफगानिस्तान प्राचीनकालमा विभिन्न धर्म र संस्कृतिको चार दोबाटो जस्तो हो । अफगानिस्तानको उत्तर तर्फको मजारि शरिफको वाल्ल शहरमा जसलाई पहिलेको प्राचीन कालमा

विश्वमा बुद्धधर्म

बेक्ट्या भन्दथ्यो, जहाँ जरोष्टर जन्मेको थियो । यहाँ उनले आफ्नो धर्म स्थापना गर्नु भयो । अलेक्जेण्डरले ईसापूर्व ३३२ वर्ष अगाडी अफगानिस्तानमा हमला गर्‍यो । फेरि पछि उनकै एकजना जनरलले सत्तरमागमा ग्रेको-वेक्ट्या राजधानी बनायो । यो राजधानी दुईसय वर्षसम्म कायम पनि भयो । ईसापूर्व २५० वर्षदेखि अफगानिस्तानमा बुद्धधर्म प्रवेश भएको देखिन्छ । उत्तरपश्चिम बाटोबाट चीन जानु अगाडी ६८ ईस्वीमा बुद्धधर्मका दूत मातंगकाश्यप र धर्मरत्नले अफगानिस्तानमा पनि धर्मदूतको काम गर्‍यो भनी उल्लेख भैरहेको देखिन्छ । अनि पाँचौँ शताब्दीदेखि सातौँ शताब्दीभित्र यहाँ बुद्धधर्मको ठूलो विकास भयो । विशेषगरी वामियान भन्ने ठाउँ बुद्धधर्मको ठूलो स्थान भयो । त्यतिबेला त्यहाँ हजारौँ भिक्षुहरूले वसोवास गरीरहेको र विशेषगरी विश्वमा सबभन्दा ठूलो बुद्धमूर्ति भएको बारेमा चीनिया बौद्धयात्रीहरूले आफ्नो यात्रा वर्णनमा उल्लेख गरिराखेको छ । यी बुद्धमूर्ति वामियान उपत्यकाको उत्तर पट्टि एउटा पहाडको पत्थरमा कुण्डेको छ । १७५ फिट अग्लो उभिइरहेको बुद्धमूर्ति अनि यसको ४०० गज जति पूर्वमा ११५ फीट अग्लो उभिइरहेको बुद्धमूर्ति अहिले सम्म छन् ।

अफगानिस्तान जानुको मेरो खास उदेश्य पुरातात्विक स्थान हेर्नु हो । काबुलबाट २४० किलोमिटर उत्तरपश्चिम तर्फ यो स्थान छ । त्यहाँ जान दिनहुँ जस्तै काबुलबाट अफगानिस्तानको अन्तर हवाइ सर्बिस छ । परन्तु म कारबाट गएँ । काबुलबाट ६२ किलोमिटर उता चिरकाच भन्ने शहरसम्म राम्रो पीच भएको सार्वजनिक बाटो छ । यो शहरबाट बायाँतर्फ कच्चि बाटोबाट छिदिंखालमा भन्ने नदीका तिरैतिर गएर सियागेट, चार्दिखार्वान, नागेपछि आजारा भन्ने गाउँ आइपुग्छ । आजाराका वासिन्दाहरू चंगेजखानका वंशज हुन् । तिनीहरूको अनुहार

अफगानिस्तानमा बुढधर्म

मंसोलियनहरूको जस्तो छ, यिनीहरूको घरको शैली र अफगानिस्तानका आदीवासीहरूको घरको शैली बिल्कुल फरक छ । यी आजारावासीहरूको घरमा काठका झ्यालहरू छन् । झ्यालमा बुढटा कुँडेको र रंगरोगन गरेको देखिन्छ । आजभोली यिनीहरूले कृषिको साथै भेडा बोका पाल्ने काम गरीरहेका छन् । यिनीहरू गोरो छन् । यो गाउँ पहाडको कोणमा अवस्थित छ । पहाडको मुनि नदी छ ।

आजारा गाउँ छाडी नदीबाट टाढा हुँदा सिवारपासको पहाड चढ्नु पर्छ । बाटोमा अफगानिस्तानका आदिवासीहरू सयौं उँठ र भेडा बोका संगै दश बाइजनाको जमात तुल्याइ एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा गइरहेको भेटिन्छ । यिनीहरू काला छन् । झ्वाट्ट हेर्दा डरलाग्दा छन् । यिनीहरू व्यापार गर्न निकै सिपालु छन् भन्छन् । यिनीहरूको भाषा अफगानिस्तानको सरकारीभाषा मास्तो र डारी अर्थात् अफगान पार्शिमन्दा फरक छ । माल सामान वसार्ने काम उँठको पीठमा राखेर गर्छन् । गधाबाट पनि केही काम लिन्छन् । सिवारपासको टुप्पामा पुगेपछि फेरी तल झर्नु पर्छ । यो पर्वतको टुप्पामा पुगेर चारैतिर हेर्दाखेरी हिन्दूकुश पहाडको टुप्पा टुप्पामा हिउँ परिराखेको देखिन्छ । सबै पहाड नांगो छ । रुख बिरुवाहरू छैन । यो पहाडबाट बिस्तारै झरेपछि एउटा नदी भेटिन्छ । यसको बायाँपट्टि राटोमाटोको पहाडको टुप्पामा पुराना शहिरी-ओहाद अर्थात् रेड-सिटि देखिन्छ । त्यसपछि यस खोलालाई बायाँपारी छोडेर गएपछि वाभियान गाउँ पुगिन्छ ।

वाभियान गाउँमा एउटा सानो बजार छ । यसको दक्षिण हुंगामा आजभोलिको होटल छ । यसको अतिरिक्त यहाँ अफगानिस्तानको आफ्नो पुरानो ढंगका होटल पनि छन् । होटलको व्यवस्था राम्रै छ । डबल रुमको निम्ति २५० भए

विश्वमा बुद्धधर्म

पुग्छ । होटल डबल बेडको सामूहिक बाठरुम भएकोलाई १० डलर लिन्छ । १ डलरको अफगानिया ७५ देखि ८० रुपैया सरकारी विनियममा प्राप्त हुन्छ । होटलमा ब्रेकफाष्ट मात्र दिन्छ । अरु खानाको अलगग पैसा तिर्नु पर्छ । यो ठाउँको अगाडीको पहाडमा अभयमुद्रामा उभिनु भएको १७५ फीटको बुद्धमूर्ति राम्रैसंग देखिन्छ । दृष्य अत्यन्त राम्रो छ । यो वामियान गाउँ गोहिबाबा र हिन्दूकूश पहाडको बीचमा पर्छ ।

सातौं शताब्दीमा चीनबाट व्हेनसाङ्ग यहाँ आइपुग्दा उसले वामियान त्यसवेला राजधानी भैरहेको अनि त्यहाँ दशवटा विहारहरूमा हजारौं भिक्षुहरू बसीरहेको देखेको थियो । ती भिक्षुहरू हीनयान लोकोत्तरवादी थिए । यहाँका राजाले व्हेनसाङ्गलाई स्वागत पनि गरेका थिए । राजधानीमा महासांघिक निकायका आर्यदास र आर्यसेन महास्थविरहरू रहनु भएका थिए । यिनीहरू धर्मलक्षण समूहका थिए । व्हेनसाङ्गले लेख्नु भएको छ कि वामियान पहाडमा १५० फीट अग्लो हुंगाको बुद्धको मूर्ति छ, यसको पूर्वतिर एउटा विहार छ, यसको पूर्वपट्टि शाक्यमुनि बुद्धको उभिइरहेको ढलौटको मूर्ति छ, । यो मूर्ति १०० फीट अग्लो छ, विहार भित्र १००० फीटजति अग्लो भगवान बुद्धको निर्वाण शैयाको मूर्ति छ भन्छन् । परन्तु आजभोली यो निर्वाण शैयाको मूर्ति कहाँ छ भने कसैले भन्न सकेको छैन ।

यो होटलको पूर्वपट्टि शाहारिघोलघोला अर्थात् साइलेण्ट सिटि (मौनघर) भन्ने प्राचीन शहरको भग्नावशेष छ । अझ यसको दक्षिण पूर्वपट्टि काकराक भन्ने ठाउँमा एउटा नदीको किनारमा रहेको पहाडमा २५ फीटजति अग्लो निकै राम्रो उभिइरहेको अभयमुद्राको बुद्धमूर्ति छ । यो मूर्ति अहिले सम्म जस्ताको तस्तै छ ।

वामियानको भएजति पुराना स्मारक र ठाउँमा हिँडेर घुमेको खण्डमा पाँच छ घडी समय लाग्न सकिन्छ, मोटरबाट घुमे १० डलर दिनु पर्छ । म अफगानिस्तानको संस्कृति र पर्यटन विभागको पाहुनाको रूपमा गएको हुनाले मोटरकार र ठाउँमा घुम्नमा निकै सुबिधा भयो । विभागबाटै उपलब्ध गराइ दियो ।

१७५ फीट अग्लो उभिइरहेको बुद्धमूर्ति देख्दा मलाई निकै आश्चर्य लाग्यो। अनि पछि सारै आनन्द अनुभव पनि भयो । मनमा लाग्यो यो पहाड खोपेर यत्रो विशाल मूर्ति त्यतिबेलाका भिक्षुहरूले आफ्नो सम्पूर्ण जीवनको समय सिध्याएर पनि पूरा गर्न सकिएन होला, साच्चै भन्नु भने बिना दूरबीन यहाँको गुफाको गारोमा लेखिराखेको चित्रहरू हेर्ने संभवै थिएन मलाई एकजना सहायकले इसारा गर्‍यो । भाषा नबुझे पनि मैले उसले भनेबमोजिम उसको पछि लाग्दै गुफाबाट बाहिर आई पहाड चढे । उसले साँचो खोलेर सुरंगभित्र लगे । यो सुरंग बुद्धमूर्तिको शिरतिर पर्दछ । सुरंग अर्धचन्द्राकारको थियो । सुरंगको बाटोमा ठाउँ ठाउँमा निकै प्वालहरू छन् । ती प्वालबाट नै त्यो गुफाको भित्तामा लेखिराखेको चित्रकला राम्रोसंग हेल्नसकें । यो चित्रकला बुद्धको शिरको दायाँ बायाँतर्फको भित्तामा छ । यी चित्रहरूमा तीनवटा चित्रकला अहिलेसम्म पनि सजीब छ । धर्मचक्रमुद्राको तीनवटा चित्र हेरेर मलाई खूब आनन्द लाग्यो । अरु चित्रहरू कहिँ अनुहारमा बिग्रेको भए कहिँ हातमा बिग्रेको छ । तैपनि यी भित्तामा लेखिराखेको चित्रकलाहरू निकै नै राम्रा अनि सौम्यरसले भरियेको थियो । यसको रंगरोगन अहिलेसम्म ताजै देखिन्छ । यी चित्रका रंगरोगन र कलाले अजन्ता र श्रीलंकाको श्रीगिरि पहाडको चित्रकला संझाइ दिन्छ ।

विश्वमा बुद्धधर्म

यो पहाडमा जहाँ पनि गुफाहरू छन् । निसन्देह यी गुफाहरूमा पनि मूर्तिहरू थिए होलान् । उभिइ राखेको यो मूर्तिको दाहिने हात भाँचिएको छ । मूर्ति अभयमुद्रा हो । बायाँ हात पनि भाँचिएको छ । दुवै पाखुरा बिग्रेको छैन । अनुहार पनि लुम्बिनीको मायादेवीको मूर्ति भैं काटीराखेकोले चेप्टो परेको छ । केवल चिउँडोको भाग मात्र स्पष्ट छ । जमिनमा मूर्तिको दाय्याँ बायाँ र पछाडी तर्फ अर्ध गोलाकार पहाडमा आठवटा गुफाहरू छन् । यसको सिलिङमा अनेक प्रकारका बुट्टाहरू लेखिराखेका छन् । गुफाभित्र अँध्यारो भएको हुँदा धेरैबेर बसीसकेपछि मात्र केही आकृति देख्न सकियो । बुद्धमूर्ति ग्रीकोरोमन शैलीको हो । प्रोफेद् मोहम्मदको देहान्त भएको वर्षमा व्हेनसाङ्ग यहाँ आएको थियो । १७ औं शताब्दीको इस्लाम लेखक अब्दुल फाजीको भनाई अनुसार अफगानिस्तानमा १२००० जति गुफाहरू छन् ।

वामियानमा धेरै नै अस्तिधातु सुन चाँदिको पात्रमा भेट्टाएको कुरा र काबुलको दक्षिण पश्चिममा दुइवटा शीलास्तम्भ भेट्टाइएको कुरा पनि उल्लेख भइरहेको छ । यो शीलास्तम्भलाई मिनार चक्क भन्छन् । यो धर्मचक्र युक्त शीलास्तम्भको नै अर्को नाम हो । यसको अतिरिक्त अफगानिस्तानमा हालसम्म खुदाइगरी भेट्टाइराखेका पुराना ठाउँमा अर्को दुईवटा पुराना ठाउँ हेर्न योग्य छन् । यी हुन् जलालाबादको नगीचको हाडडा अनि बाज्नी को तपाइसर्दार ।

जलालाबाद पाकिस्तानको सीमाना तोरवाम भएर पेसावर जाने सीमानासंगै पर्छ । यो शहर काबुलबाट १४५ किलोमिटर पूर्वतिर पर्छ । बाटो पीच भएको हुँदा यहाँ आउन जान सजिलो छ । अफगानिस्थानमा रेलको बाटो कहिँ पनि छैन । खाली

अफगानिस्तानमा बुद्धधर्म

मोटरको बाटो र हवाईसेवा मात्र छ । बाटो ढुंगाको पहाडको बीच माझबाट गइराखेको छ । फेरि फराकिलो छ । पहाडमा कुतै रुख देखिदैन सबै पहाड नांगो नांगो । बाटोमा जाँदाजाँदा बीचमा एउटा ठूलो नदी भेटिन्छ । त्यहि ठूलो हाइड्रो इलेक्ट्रीक पावर स्टेसन बनाइ राखेको छ । जलालाबाद अफगानिस्तानको नामी व्यापारिक शहर हो । यहाँ काबुलमा जस्तै जाडो महिनामा हिउँ पर्दैन । यो ठाउँ समुद्री सतहबाट १७९५ फीट माथि पर्छ ।

यहाँबाट तीनकोस जति पूर्वतिर हाइडा भन्ने ठाउँ छ । यहाँ दोश्रो शताब्दीदेखि छैठौँ शताब्दीसम्मको बीचमा निर्माण भएको बौद्धस्थानहरूको खुदाइ भएको छ । यहाँ पनि बौद्धविहार र विभिन्न मूर्तिहरू सयौँ फेलापारिएका छन् । यो ठाउँलाई व्हेनसाङ्गले नगराहार भनी राखेको छन् । यहाँ व्हेनसाङ्गले सम्राट अशोकले बनाएको ३०० फीट अग्लो चैत्यको वर्णन गरीराखेका छन् । यहि शहरमा बुद्ध पाल्नु हुँदा सुमेध ऋषिले आफ्नो जटा बछ्छभाइ स्वागत गरेको हो भनीकन यहाँको एउटा बृद्ध भिक्षुले बताएको कुरा लेखिराखेको छ । उहि देशमा बुद्धको निर्धारको अस्तिघातु राखी बनाई राखेको स्तूप देखेको कुरा पनि व्हेनसाङ्गले लेखिराखेका छन् । यस ठाउँको उत्खनन फ्रेञ्चहरूले गरेको थियो, मैले देखेको भग्नावशेष ठाउँमा ससाना चैत्यहरू र मूर्तिहरू माटोको बनाई राखेको थियो । यो विहारमा ईत राखेको देखिदैन । अहिले पनि अफगानिस्तानका घरहरू सानासाना छन् । ढुंगा मिसिएको माटोले नै यी घरहरू बनाई राखेका छन् । यहाँ भेट्टाइएका बस्तुहरूमा कुनैकुनै काबुलको संग्रहालयमा सुरक्षित छन् । संग्रहालयमा हाइडामा भेट्टाइएको भगवान बुद्धको भिक्षापात्रको एउटा टुक्रा पनि देखाइ राखेको छ ।

विरवमा बुद्धधर्म

घाज्मी काबुलबाट २३० किलोमिटर दक्षिणतिर पर्छ । यो शहर प्राचीन कालमा पहिलो र दोश्रो शताब्दीमा कुशान साम्राज्यको एकभाग थियो । त्यसपछि यो देशमा सानासाना राज्यहरू भये । यहाँ पनि चीनिया यात्री आएको थियो ।

केही वर्ष अगाडीदेखि यस प्रान्तमा तपाइसर्दार भन्ने ठाउँमा इटालिएनहरूले उत्खनन गर्दा एक माटोको डिस्कामुनि एउटा विहार बाकि रहेको भेट्टायो । यो ठाउँ हेर्न सरकारी विशेष आज्ञापत्र लिनुपर्छ । यो ठाउँ पनि मैले हेरे । उत्खननको काम पूरा नभैसकेकोले गरीसकेको उत्खनन कामको सबै ठाउँमा वर्षाबाट बचाउन मान्द्रोले छोपीराखेकोछ । पालो पहरा पनि छ । छोपी राखेको मान्द्रोको प्वालबाट यताउताबाट हेर्दा एक ठाउँमा मैले विहारको सिंहासनको आकार देखे । यहाँ पनि माटोको नै धेरै प्रयोग गरीराखेको छ । एउटा विहारको सिंहासनको आधार पोखरीमा छोपीराखेको पातलो ढुंगाको जस्तो देखिन्छ । मूर्तिहरू सबै नै माटोको मात्र थियो । अहिलेसम्म यहाँको उत्खननको काम सकिएको छैन । यस प्रान्तमा सम्राट अशोकले १० वटा चैत्य बनाई राखेको छ भनी चीनी यात्रीले आफ्नो यात्रा वर्णनमा लेखी राखेको छ । पछि घाज्मीमा इस्लामी राजा सुल्तान महमूद ले शासन गर्‍यो । जुनबेला उनले घाज्मीबाट भारतमा इस्लामीहरू पठायो । कुशान कालमा एउटा ठूलोगढ भएको पहाडको माथि आजभोली एउटा मिलिटरी ट्रेनिंग सेन्ट्रल राखेको छ । यहाँ जान हुँदैन । परन्तु त्यो प्राचीनगढ शहरको अर्को भागबाट राम्रैसंग हेर्न सकिन्छ । यो शहरमा धेरैजसो छाला र चाँदिका गहना र कपडा को व्यापार हुन्छ ।

आजभोलि अफगानिस्तान इस्लामी राज्य हो । ईस्वी १९३३ मा सिंहासनमा बस्ने राजा महम्मद जाहिर शाहले राष्ट्र

अफगानिस्तानमा बुद्धधर्म

विकासको निम्ति र प्रजातान्त्रीक रूपले शासन गर्न सन् १९६३ मा बनाएको नयाँ सम्बिधान १९६५ मङ्ग १० तारिखको दिन लालमोहर लगाइ अफगानिस्तानमा प्रजातान्त्रीक शासन स्थापना गरियो ।

काबुल अफगानिस्तानको राजधानी हो । यहाँ ५ लाखजति जनसंख्या छ । यो काठमाडौंभन्दा सातौं छ । शहरको दुवैतिर पहाड छन् । हिन्दूकूश पहाडको एकातर्फ शहर छ । काबुल नदीको एकातर्फ पहाडमा प्राचीन नगरको पर्खाल पनि भग्नावशेष अबस्थामा देख्न सकिन्छ । शहरको चारैतिरको पहाडमा सबै ठाउँमा माटाका घरहरू छन् । शहरमा पक्कै घरहरू भए पनि अग्ला अग्ला घरहरू धेरै छैन । नयाँ शहरमा सबै ठाउँमा पक्कै सडक छन् । काबुलका पुराना बजारहरू गल्ली गल्ली छन् । यहाँ पानीको अभाव जस्तो छ । पानी सफा छैन । आआफ्ना चोकमा इनार छन् । पर्यटकहरूको निम्ति धेरै किसिमका होटलहरू छन् । एक दिनको डबल बेडको ९०० अफगानिस्तानी रुपैयाँ लिन्छन् । सस्तो र महंगो दुवै किसिमका होटलहरू निकै छन् । सस्तोमा १५० अफगानिस्तानका रुपैयाँसम्म जाने होटलहरू छन् ।

अहिले पनि महिलाहरू घुम्टो ओढी घुम्ने गर्छिन् । महिलाहरूको निम्ति र बालकहरूको निम्ति अलग अलग स्कूलहरू छन् । विश्वविद्यालयमा मात्र महिला र पुरुषहरू एकै ठाउँमा पढ्छन् । ७ प्रतिशत शिक्षित वर्ग छन् । फिलिमिलि पसलको बजार जुद्धसडकको तीनखण्डको एकखण्ड जतिमात्र होला । यहि यहाँको मुख्य बजार हो । यस्ता अरु पनि बजारहरू छन्, धेरैजसो सडकहरू पक्कै छन् । खाना र पेय पदार्थ इस्लामी ढंगका छन् । हरियो तरकारी धेरै छैन । च्यांग्रा

भेडा गाई र बोकाका मासु मुख्य आहारमा एक हुन् । भात पनि खान्छन् । परन्तु धेरैजसो गहुँको पिठोबाट बनेको ठूलो ठूलो रोति खाने चलन छ । फलफुलमा अंगूर खर्बुजा र तर्बुजा पनि पर्छ, यो नामी छ । टैक्सि मोटर छैन । जे चीजको पनि मोलमोलाई गर्ने यहाँको चलन छ । काबुलको होटलको दक्षिण पूर्वपत्ति राजदर्बार छ । १९ प्रतिशत इस्लामीहरू छन् । अरु हिन्दू सिक्ख र जूसहरू छन् । अफगानिस्तानका वासिन्दाहरू पहिले सबै बौद्ध थिए भन्छन् । बृहस्पतिवारका दिन आधादिन र शुक्रवारका दिन एक दिन छुट्टी छ । अफिसमा बिहान ८ बजेदेखि बेलुकि ५ बजेसम्म काम गर्नुपर्छ । १२ बजेदेखि १ बजेसम्म खाना खान फुर्सत छ । भाषाको कठिनाइ त त्यहाँ छँदैछ, तैपनि आज भोली स्कूलमा अंग्रेजी पनि पढाउँछ । मुद्रा विषयमा केही प्रतिबन्ध छैन । मानिसहरू रसिला छन् । नेपालसंग मित्रता राख्दछ । तिनीहरू नेपालसंग व्यापार वृद्धि गर्न चाहन्छन् । नेपालका श्री ५ सरकारप्रति निकै आदर भाव राख्दछन् ।

अन्तमा मई १९ तारिखका दिन विमान अरियाना अफगानिस्तानको जेटबाट लाहोर भएर दिल्ली फर्क्यौ । अफगानिस्तान बसुंज्यालसम्म संस्कृति र पर्यटन विभागका अध्यक्ष श्रीतेर्जी र निर्देशक श्रीअलि लवांगिनले मलाई निकै स्वागत सम्मान गर्नु भयो । नेपालबाट सर्वप्रथम आएका बौद्धभिक्षु भनि वहाँहरू निकै खुसी हुनुभएको छ । वहाँहरूप्रति मेरो हार्दिक धन्यवाद छ । मई २० तारिखको दिन म काठमाडौँ आइपुगें ।

बंगलादेशमा बुद्धधर्म

बुद्धको शान्ति-सन्देश राजनैतिक वा प्राकृतिक बन्धनबाट मुक्त हुनुका लागि हो । त्यसकारण कुनै देशको बुद्धधर्म भन्नु नै युगले चाल पाएको आवश्यक ठाने अनुसारको राजनैतिक वा प्राकृतिक सिमानाको परिधिमा राखेर बुद्धधर्म अध्ययनगर्ने एउटा प्रयास हो ।

बंगलादेशको बुद्धधर्मको इतिहास भन्नु नै स्वयं बुद्धधर्मको इतिहास भन्नु जस्तै हो । किनभने बंगलादेशमा बुद्धधर्म यतिबेला प्रवेश गर्‍यो भन्न नसके तापनि यति त स्पष्ट छ कि अशोकको समय भन्दा अगाडी नै बुद्धधर्म यहाँ प्रवेश भैसकेको थियो । तेश्रो शताब्दीको एउटा शीलालेख अनुसार आज भन्दा सत्र अठारशय वर्ष अगाडी नै यहाँ बंगलादेशमा बुद्धधर्मले राम्रोसंग जरा गाडी सकेको थियो । पाँचौ शताब्दी सम्ममा त यहाँ कौमिलाको चारैतिर धेरै धेरै बिहार र चैत्यहरू निर्माण भैसकेको थियो ।

सातौ शताब्दीको प्रशिद्ध चिनियाँ यात्री ह्वेनसांगले यहाँको राजधानिमा तीस वटा बिहारमा दुई हजार भन्दा बढी भिक्षुहरू भएको र बुद्धधर्मको उन्नति अभिवृद्धि भइरहेको कुरा देखेको थियो । अझ स्मरणीय र उल्लेखनीय कुरा यो हो कि त्यसबेला बंगलादेशमा पनि भारतका विभिन्न ठाउँमा जस्तै महायानी र स्थविरवादी बौद्धभिक्षुहरू संगसंगै बसेर धर्म पालन र प्रचार-प्रसारको काम गर्दथे । यसको दुई वर्षपछि अर्को चिनियाँ यात्री तैंगचीले समततको राजधानीमा चारहजार भिक्षुहरू भएको वर्णन गरी राखेको छ । खडग राजवंशको शुद्धदेखि बान्हाँ शताब्दीमा पालवंश को पतन नहोउञ्जेल यो काम उत्तरोत्तर

उन्नति भैरहेको थियो । साँचै यो समयमा त कहिकहिकै बुद्धधर्मको विकाश बन्द हुँदै गइरहेको समय हो । विशेषतः गुप्त साम्राज्यको पतनपछि मगधमा । परन्तु यो समय बंगलादेशमा बुद्धधर्मको स्वर्ण युग थियो ।

तेन्ही शताब्दीदेखि बंगलादेशमा अनेक आन्तरिक र बाह्य संघर्ष शुरु भयो । मुस्लीम, पोर्तुगीज र अंग्रेजहरूको शासन भयो । तैपनि बंगला र अरकन जातीय मानिसहरूले शहर र नगरबाट टाढा बसेर अथवा भिन्नै अलग बसेर आफुलाई बुद्धधर्म र संस्कृतिको अनुयायी नै तुल्याइराख्यो । त्यसकारण कसैकसैको धारणा अनुसार बंगलादेशमा बौद्ध परम्परा नेपालमा जस्तै पहिलेदेखि अहिलेसम्म अविच्छिन्न रूपले प्रबाहित भएर नै आइरहेको छ । जुनबेला पुनः नव जागरण आयो त्यति बेला नै सजिलोसंग बंगलादेशमा बुद्धधर्मको प्रचारसंग बौद्धभिक्षु परम्परा सरलपूर्वक सललल प्रबाहित भयो । आज कक्स बजार र अरकन सीमाको दायीं बायाँ रहेका तथा पहाडमा बसेका समेत गरी अरकन जातीय बौद्धहरूको संख्या १.३६.००० छन् । अरु बंगलादेशका बौद्ध र चकमा भन्ने ठाउँका निवासीहरू हुन् । चकमाका बौद्धहरूले आफु कपिलबस्तुका शाक्यवंशज भन्छन् । आजभोलि यिनीहरूको संख्या १.०८.००० छन् । धेरै बौद्धहरू चटगाउँका पहाडी भागमा बसोबास गरेका हुनाले बंगलादेशका खास बौद्ध जनसंख्या बढि भएको ठाउँ चटगाउँ भने पनि हुन्छ ।

बंगला देशका बंगाली बौद्धहरूको पनि आफ्नै महत्वपूर्ण इतिहास छ, यद्यपि यिनीहरूको संख्या ७२.००० मात्र छन् । चटगाउँको उत्तरपूर्वमा १५ वटा यस्ता गाउँ छन्, जहाँ चोक्खै बौद्धहरू मात्र बसोबास गरीरहेका छन् । यस ठाउँलाई बिजीखालि भन्छन् । यो बिजीखालि नाउँको विषयमा पनि रोचक प्राचीन

जनश्रुति छ । कृतिम सरोवरको छेउमा रहेको बिजीखालि वैशालीबाट आएका बिजय भन्नेले खनेर बनाएको हो भन्ने प्राचीन परम्पराको विश्वास हो । उता एउटा अर्को नदीलाई मौगदीर भन्छन् । साँचै नै नाउँ अनुसार यसको हुवै किनारामा मघहरूले बसोबास गरी रहेका छन् । ककस बजारमा रहेको बरुवाखालि पनि निकै नै अधि सार्न योग्य छ । बंगाली बौद्धहरूलाई बरुवा भन्छन् ।

बरुवाको अर्थ आर्य अथवा उच्च सैनिक कमाण्डर हो । बरुवा भन्ने बित्तिकै प्राचीन परम्परा अनुसार छोराहरू सबै एकपटक भिक्षु वा श्रामणेर हुनु पर्ने बौद्ध हुनु भनेर हामी जान्न सक्छौं । जस्तो नेपालमा शाक्य वा बज्राचार्य भनेपछि एकपटक भिक्षु भैसकेका बौद्ध भन्ने जान्न सकिन्छ ।

बरुवा बौद्धहरूको सम्पूर्ण क्रियाकर्म बौद्ध चारित्रानुसार हुन्छ । जन्मदेखि मरणसम्म बौद्ध भिक्षुहरू चाहिन्छ । विवाह कर्मसमेत शील प्रार्थना गराई शील परिपालनबाट पुरुष र महिलालाई लाभ हुने कुरा सम्झाई दिनु जति रमाइलो छ उति नै बौद्धसंस्कृति अनुसार जीवन परिस्पन्दन गर्ने हुन्छ । तिस्रा श्रीमानले अरु मारी हिँडे, अरुको चोरीगरी हिँडे, अरुसंग सम्बन्ध राखे, तिमिलाई छुक्याई छली फुक्याइ राखे, पियेर आइ तिमिलाई पिटे वा तिम्रो संसार बिगारेको तिमिलाई मनपर्छ कि भनी श्रीमती हुनेसंग सोध्यन् । फेरी यही कुरा श्रीमती हुनेबाट गन्यो भने पुरुष हुनेलाई दुःख हुने कुरा सम्झाई दिन्छ । मंगलसूत्रको पाठ गरेर जीवन मंगलमय हुने उपदेश दिन्छ । यस्तै गृहमंगल आवि हुने काम बौद्ध चारित्रानुसार हुन्छ ।

बंगाली बौद्ध वा बरुवाहरूलाई मघ पनि भन्छन् । यसरी थिनीहरूमा मघ भने अनुसार बुद्धकालीन मगघको संस्कार

भए त केही आश्चर्य छैन । एकजना अरकनी शासकले बंगलादेशमा मघसम्बत नै चलायो । यो मघसम्बत जमीनको लेनदेनमा अहिलेसम्म लेख्ने गर्छन् । यहाँ भएको मगधेश्वरी देवी चटगाउँ र यसका दायीं बायाँका मानिसहरूले अहिलेसम्म निकै मान्छन् । यो देवी मगध बाट आएका महायानीहरूले ल्यायेका हुन् भन्ने जनश्रुति छ । मगधेश्वरी एउटी महायानी देवी वा बोधिसत्वको स्थानीय प्रचलित नाउँ पनि हुन सक्छ । किनभने यहाँ अरु देवीहरू देवताहरू पनि देखिन्छन् । आजसम्म वर्षको एकपटक पाटिका चटगाउँको संगैको क्षेत्रपालको सम्मानमा मेला लाग्दछ ।

बंगलादेशले निकै बौद्ध दार्शनिक, कलाकार र धर्मदूतहरू दिएका छन् । बंगाली बौद्ध विद्वान भिक्षु शीलभद्र प्रशिद्ध बौद्ध विश्वविद्यालय नालंदाका प्रमुख आचार्य भएर गए । अनेक विषयका विभिन्न देशबाट आएका दशहजार विद्यार्थीहरूसंग केनसाङ्ग पनि यहि दार्शनिकको छत्रछायाँमा रहेर बौद्धदर्शन र संस्कृतिको अध्ययन गरे । दीपंकर श्रीज्ञानले तिब्बतमा बुद्धधर्म प्रचार गर्न आफ्नो बुढेसकालमा नै हिमालय चढेर पुगे । एकजना दानशील भन्ने दार्शनिक प्राध्यापकले तन्त्रयानका ६० वटा पुस्तक तिब्बती भाषामा अनुवाद गरे । क्षेमाकर गुप्तले बौद्धतर्कको आधारमा तर्कभाषाको पुस्तक लेखे । विभूतिचन्द्रले २३ वटा पुस्तक आफैले लेखे र १७ वटा पुस्तकको अनुवाद गरे । यस्तै नै कति अज्ञात बौद्ध बंगालीहरूले धर्मदूतको रूपमा र कलाकारको रूपमा समुद्रको यात्रा गरी जंगल र मैदान पार गरी बर्मा थाइल्याण्ड जावा सुमात्रा चीन र जापान पुगे । बंगाली जातीय संगीतमा जुन मधुरता छ, त्यो बौद्ध करुणायुक्त अनुरागको कारणले हो । कति बंगालदेशका प्राचीन बौद्धभजन भनिने नेपालको दाफा भजनजस्तै तालमा पर्छन्, कति प्राचीन

संगीत भनिने त नेवारहरूका देवदेवीको नृत्यमा ताः बजाएर खिं बजाएर गाउने गीतजस्तै छन् ।

बंगलादेशमा प्राचीन गौरब देखाउने निकै प्राचीन विहार र चैत्यहरूका अवशेषहरू पनि भेट्टाएका छन् । जयपुर हाटबाट चारकोष पर जगदक भन्ने ठाउँमा खण्डहरको एउटा संसार नै छ । यो विहारको अवशेषले पालवंशी बौद्धराजा रामपालले एघारौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धसम्मको इतिहास उघारेको छ । बोगरा र बरंदाको धेरै नै प्रसिद्ध विहार र चटगाउँका पण्डिताको विहारको अवशेष हेर्न योग्य छ । बोगराको पहारपुरको सोमपुर महाविहार, महस्तनगढको बौद्धवर्धन महाविहार, दिनाजपुरको देवीकोट विहार, विशेष उल्लेखनीय छ । पहारपुरका भग्नावशेषमा देखिएका वास्तुकलाको जोडा बर्मा र जावामा छाडी अन्त देखिँदैन । ७ फिट अग्लो ९०० फिट गोलाकार विशाल चैत्य खुलनामा भरत बहेनामा अहिलेसम्म पनि छ । चटगाउँमा अथवा चटग्राममा यत्ति असंख्य चैत्य छन् कि यस्तो चैत्य धेरै भएको ठाउँ वा गाउँ भएर नै यसको नाउँ चेतियग्राम, चैत्यग्राम, चटगाउँ भयो । कोमिला संगैको मैनमति भन्ने ठाउँमा भैरहेको पुरातात्विक उत्खननले निकै नै विहार र विहारको माफमा चैत्य भएको तथ्य प्रकाशमा ल्याएको छ । ऐतिहासिक मूल्य अनुसार निकै महत्त्वपूर्ण राजमुद्रा सहित भएको ताम्रपत्र पनि यहाँ भेट्टिएको छ ।

यो विहार एघारौँ शताब्दीको आधि जाँदा चन्द्र शासनकालमा बनेको हो । पच्चीसवर्ष अगाडी चटगाउँ बजारबाट ६ कोष दक्षिण पर भेरी भन्ने ठाउँमा एउटा ठूलो विहारकी अवशेष पनि भेट्टिएको छ । यहाँ निकै खोज गर्नु पर्छ । तैपनि यहाँ भएको अलिकति उत्खननले नै एउटा ठूलो ढलौटको बुद्धमूर्ति र साना साना धेरै नै मूर्तिहरू भेट्टाइएको छन् ।

१९५४ इस्वीमा बौगरामा एक किसानको खेतमा गोरु जोत्दाखेरि सुनको एउटा बुद्धमूर्ति भेट्टायो । १९७३ इस्वीमा चटगाउँ अस्पताल बनाउन जःग खन्दा पनि एउटा ४ फीटको शीलाको बुद्धमूर्ति भेट्टाइयो । राजशाही बसेको वरेन संग्रहालयमा र चटगाँवका चिन्तामणि संग्रहालयमा धेरै नै बौद्ध संस्कृति सम्बन्धि सामाग्रीहरू संग्रह गरीराखेका छन् ।

यसरी बंगलादेशको बुद्धधर्म अतीतका स्मरणीयको रूपमा मात्र महत्व पूर्ण होइन वर्तमान बौद्ध परम्पराको रूपमा पनि महत्वपूर्ण छ । बौद्ध परम्परा जीवित भएको र प्राचीन बौद्ध इतिहास पनि भएको दुईचार देशहरूमा बंगलादेश पनि एउटा हो । बंगलादेशमा पहिले बुद्धको विशुद्ध धर्मको प्रचार भयो । अनि अनेक युगमा युगअपेक्षित रूपले धर्मको विकास भयो । परन्तु बंगलादेशको बुद्धधर्मको एउटा विशेषता हो कि जसरि अरु ठाउँमा बज्रयान आइसकेपछि बुद्धधर्म हराएर गयो त्यस्तो हुन नपाउँदै नै फेरि यहाँ स्थबिरवाद धर्म स्वीकारको काम प्रारम्भ भयो । त्यसैले भारत पाकिस्तान अफगानिस्तानमा जस्तै अतीतको गौरव, धर्म र संस्कृतिको विकासको लहर, दर्शनको परिवर्तन, परिवर्द्धनको लहर आएर पनि जीवित परम्पराको बुद्धधर्म स्वीकार गर्ने बौद्धहरू नभएको स्थिति बंगलादेशमा आउन सकेन । यो विशेषता बंगाली बौद्धजनताले बुझेको छ । त्यसकारण नै बंगलादेशले नेपालमा स्थबिरवाद धर्मप्रचारमा बाधा आउँदा सहानभूति राख्यो । बंगलादेशका बौद्धहरूले आफुले नबुझे पनि नेपालभाषाका पुस्तक धातुभेदानुपस्सना महा जयमंगल पाठ आदी प्रकाश गर्न मद्दत गर्‍यो । बंगलादेशका बुद्धधर्मका साहित्य र संस्कृतिका इतिहास तुलनात्मक रूपले अध्ययन भए, अन्वेषण भए अति राम्रो हुनेछ । साचै नै महत्वपूर्ण उपलब्धि दिने छ ।

कोरियामा बुद्धधर्म

(नेपालस्थित कोरिया गणराज्यका कन्सल जनरल)

अनुवादक:- प्रा. गणेशबहादुर माली
शिक्षा शास्त्र संस्थान,
त्रि. वि. वि.

परिचय

शाक्यमुनिले देशना गर्नुभएका शिक्षा संकलन नै बुद्धधर्म हो । प्राचीन भारतमा प्रचलित विभिन्न विचारधारा, दर्शन तथा धर्मको अध्ययन गरेर यिनले शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व एवं पारस्परिक मेल मिलापमा आधारित एक सुनियोजित विचार पद्धति बनिएको थियो । भारतबाट बुद्धको शिक्षा चीनमा भित्रियो । प्राचीन चीन देशका सुविकसित संस्कृति र ज्ञान संगै चिनियाँ समाजको आवश्यकता सुहाउँदो रूपले त्यसमा केही परिवर्तन पनि भयो । यसरी प्रचलित भएको उनको शिक्षालाई चिनियाँ बुद्धधर्म पनि भन्न सकिन्छ ।

त्यसपछि कोरिया देशले यसलाई आफ्नो संस्कृति सुहाउँदो रूपले भित्र्यायो । यसरी कोरियाली जनजीवनमा भिजिएको उनको शिक्षालाई कोरियाली बुद्धधर्म भन्न सकिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने कोरियाली बुद्धधर्म चिनियाँ बुद्धधर्मले प्रभावित कोरियाको सांस्कृतिक उत्पादन हो । मूल बुद्धधर्म, चिनियाँ बुद्धधर्म र कोरियाली बुद्धधर्ममा समान तत्व धेरै भएपनि यी तीन विभिन्न राष्ट्रियपद्धतिहरूमा परस्पर निकै भिन्नता पनि

छ । शुरुदेखि नै कोरियाले बुद्धधर्मलाई दार्शनिक र वैज्ञानिक विचारपद्धतिसंगै तान्त्रिक तत्वहरू पनि ग्रहण गर्‍यो । त्यसकारण यो एउटा धर्म र दार्शनिक पद्धति मात्र नभएर भएभरको तंत्र, धर्म, साहित्य र कला अंगिकार गरेको कोरियाली संस्कृतिको आन्तरिक रूप पनि भइरहेको छ । यसकारणले हामीले गौतमबुद्धको शिक्षालाई कोरियाली धर्मको रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

कोरियाली बुद्धधर्मको लक्षणहरूमा के के प्रमुख हुन् त्यस विषयमा पहिले केही विचार गर्नु योग्य छ । पहिले त प्रचारात्मक भारतीय बुद्धधर्म र धेरै प्रादेशिक भैरहेको चिनियाँ बुद्धधर्म हेर्दा कोरियाली बुद्धधर्म एउटा एकसूत्रमा उन्ने माध्यम धर्म भैरहेको छ ।

दोश्रो कुरा अरु अरु देशमा भन्दा पनि कोरियामा बौद्ध साहित्यका धेरै नै पुस्तकहरू आजसम्म सुरक्षित गरी राखेका छन् । ती पुस्तकहरू मध्ये थुप्रै पुस्तकहरू अरु देशमा प्रायः अप्राप्य भैसकेका छन् । उनिचोन भन्ने भिक्षुले बौद्ध साहित्यको संग्रह गरी बौद्धग्रन्थको सूचि बनाएर गएको छ । त्रिपिटक कोरियाना र सम्बन्धित टिप्पणी पुस्तिकाहरू बनाइयो । यी अहिलेसम्म बुद्धधर्मको निम्ति ठूलो श्रोत पुस्तिकाहरू (Source Books) भइरहेका छन् । त्रिपिटक कोरियानाको प्रकाशन कोरियो कालमा भएको हो । राम्रोसंग शुरु गरेको, विषयवस्तु भएको, र काठको फलेकबाट छापी राखेको पुस्तकहरूबाट बुद्धधर्मलाई नै रक्षा गर्नुको साथै महत्वपूर्ण मुद्रणकलाको इतिहासमा पनि एक कल्पकारी घटना स्पष्ट गरेको छ ।

तेश्रो कुरा कोरियाली जीवनको प्रत्येक पक्षमा कोरियाली बुद्धधर्मले आफ्नो स्पष्ट प्रभाव राखेको तथ्य यस धर्मबाट कोरियाली चेतना उत्पादनशील बनाइएको मात्र होइन कि

कोरियामा बुद्धधर्म

यसबाट कोरियाली चाल चलन, परम्परा र सामाजिक रीतिरिवाजमा पनि ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ ।

तीनवटा राज्य कालमा र संयुक्त सिल्ल कालमा बुद्धधर्मको सिद्धान्त अध्ययन गरेर कोरियाली भिक्षुहरूले आफ्नो देशमा मात्र होइन आफ्नो देश भन्दा बाहिर पनि निक्कै बोध गर्ने तथा गहन ज्ञानको वृद्धि गर्नुमा योगदान गरे । वास्तवमा कोरियो राज्यले चीनलाई यस्तो समयमा बौद्धसाहित्य र ज्ञान दिलायो, जुन बेला चीनको केन्द्रीय राज्यमा बौद्ध उत्साह र उमंग अत्यधिक कम भइरहेको थियो । कोरियो राज्यले नै जापानमा बुद्धधर्म प्रवेश गरायो फेरि जापानी द्वीपसमूहलाई बौद्धराष्ट्रको रूप दियो ।

बुद्धधर्म प्रवेश हुनुभन्दा पहिले तीनराज्यको कालमा कोरियालीहरूले स्वर्गमा रहेका सम्राट्मा विस्वास गरिराखेका थिए । त्यसबेला मानव जीवनको परम उद्देश्य स्वर्गमा रहेका सम्राट्को निर्देशन जानेर चल्नु थियो । त्यसकारण मानिसहरूले ती सम्राट्को पूजा गरीरहेका थिए । अनि ठूला ठूला पदका मानिसहरू सबै ती सम्राट्का तर्फबाट आएका भइरहेका थिए । मानिसहरूको भएभरको प्रमुख कार्यहरू न्यायको तराजुमा राखी उनी सम्राट्ले हेर्छ भन्ने विश्वास हुँदा त्यतिबेला बलि दिएर पनि ती सम्राट्लाई कुरा बुझाईदिने प्रयास गर्दथे । छोट्करिमा भन्ने हो भने त्यतिबेला सम्पूर्ण मानव जीवन एउटा परप्राकृतिक शक्तिको वशमा परेको थियो, जुन शक्ति मानव कारोवारको न्यायकर्ता र अन्तिम निर्णायक पनि सिद्ध भएको थियो । त्यसपछि यस्तो समाजमा मानिस मानिसका बीचमा सम्बन्ध स्थापना गर्दै नैतिक विचारधारामा आधारित भैरहेको कन्फुसियानिज्मको प्रवेश भयो । कन्फुसियानिज्मको केही समय

विश्वमा बुद्धधर्म

पछि बुद्धधर्म पनि प्रवेश भयो । कोरियाली जनताले बुद्धधर्म सहृदय स्वागत गरि लियो र त्यसले छिट्टै नै समाजको प्रत्येक तह प्रभावित गर्दै लग्यो । यसबाट कोरियाली संस्कृति आफ्नो विषयवस्तु एवं क्षेत्रमा पनि निकै नै धनी हुन गयो ।

बुद्धधर्म एउटा धर्ममात्र हेइन, दार्शनिक पद्धति पनि हो । तसर्थ कोरियाली समाजमा बुद्धधर्म भित्रिदै जाँदा यसबाट कोरियाली कला, संगीत र वैज्ञानिक शिक्षा आदि हरएक क्षेत्रमा यसले प्रभावित गर्‍यो । बुद्धधर्मको सफलताको एक गोप्य रहस्य के भने यसबाट कोरियालीहरूलाई अभाव भैरहेको एउटा सुरक्षाको भावना र आशाको ज्योति ल्याइदिएको तथ्य हो । मेरो विचारमा यो कोरियाली जीवनको निम्ति एउटा ठूलो र महत्वपूर्ण देन हो ।

इतिहास

सन् ३७२ मा कोगुरिओका राजा सोसुरिनको राज्यकालमा बुद्धधर्म सर्व प्रथम कोरियामा प्रवेश गर्‍यो । शुन-ताब भन्ने प्रशिद्ध चिनियाँ भिक्षुले पश्चिम कोरियाका तीनराज्य मध्ये एउटा कोगुरिओ राज्यमा घुम्नजाँदा उसले आफु संगै एउटा बुद्धमूर्ति र निकै बौद्धग्रन्थहरू पनि लिएर गएका थिए । तीनसाल पछि सोसुरिन राजाले पियोंग-यांग मा दुईवटा विहार बनायो । त्यहाँ २० वर्षपछि त्यो संख्या ९ वटा पुगनगयो ।

सन् ३८४ मा दक्षिण चीन भएर कोरियामा आएका मारानदस भन्ने एकजना भारतीय भिक्षुले अर्को कोरियाली राज्य पायकचे भन्ने ठाउँमा बुद्धधर्मको प्रचार गरे । बुद्धधर्म चाँडै नै पायकचेको राज्यधर्म हुनगयो । सन् ५३८ मा पायकचेका भिक्षुहरूले जापानमा बुद्धधर्म प्रचार गरे । त्यसको ५० वर्षजति

कोरियामा बुद्धधर्म

पछि बुद्धधर्मको प्रवेश कोरियाको राज्यमा हुनगयो । सिल्ल भन्ने ठाउँमा अदो भन्ने भिक्षु गयो, जहाँ कि स्थानीय धर्मको प्रसस्त प्रभाव थियो । सिल्ल राज्यले बुद्धधर्म सजिलोसंग ग्रहण गरेन । पछि त्यहाँ बुद्धधर्म प्रचार गर्न प्रयत्न गरिरहेका भिक्षु सन् ५५७ मा शहीद गति प्राप्त भएपछि मात्र केही प्रभाव पर्न गयो । अनि सिल्लराज्य कोरियाली प्रायःद्वीप एकीकरण गरी केही शताब्दी पछि अभ्युदय भएको कोरियो देशमा बुद्धधर्म राज्यधर्मको रूपमा प्रतिस्थापन भयो । भिक्षुहरू राजकीय सभासद एवं सल्लाहकारको रूपमा नियुक्त हुन थाले । तिनीहरूको स्थान राज्यमन्त्री भन्दा पनि माथी पर्छ । तीनराज्यको एकीकरण भएको केही समय पछि एकजना ठूलो भिक्षु बोनहियो निस्के, जसले कि बुद्धधर्म र २४० वटा ग्रन्थहरू सम्पादित गरेर ९९ वटा पुस्तक लेखे ।

राजा मुनजोङ १०४७-१०८३ को राज्यकालमा सुङ चीनबाट फर्केर कोरियो वंशका नामी भिक्षु उनि-चों भन्नेले आफुले चीन, जापान र कोरियामा संग्रह गरिराखेको ४८५७ वटा ग्रन्थहरू सम्पादन गरी १०८५ वटा पुस्तक प्रकाशित गरे । किन्तु यी बुद्धग्रन्थहरू कोरियामा हमला गर्न आएका मंगोलहरूले विनाश गरीदियो । त्यसपछिका राजा को-जोङले ग्रन्थको पुनर्मुद्रणको निम्ति प्रयत्न गर्‍यो । उच्चकोटीका विद्वान र प्राविधिज्ञहरू नियुक्ति गरेर छापुको निम्ति सामान संग्रह गरे । १६ वर्ष मुद्रण गर्दा ६५२९ चाङ भएको ८०००० काठको पाताको पुस्तक बनाएर सिध्याये । यी काठको पुस्तकमा दुवै पट्टि कुँडेको हुँदा त्यसमा १६०००० पृष्ठ भयो । त्यसबेलादेखि बक्षिण सियांग-सांग राज्यको हीनसा मन्दिरमा यी काठका बौद्ध पुस्तकहरू सुरक्षित भइ रहेका छन् । आजभोलिको संसारमा भएका २० प्रकारका यस्ता बौद्धग्रन्थ मध्ये सबभन्दा राम्रो मानी

राखेका इनै हुन् । यी वंशको अभ्युदय भएपछि कोरियो राज्यमा कन्फुसियानिज्मको प्रचार भयो । त्यसपछि कन्फुसियन विद्वानहरूले बौद्ध भिक्षुहरूको अविनय कामको विरुद्धमा आन्दोलन गरे । यी वंशको समयमा कन्फुसियानिज्म राष्ट्रिय धर्मको रूपमा ग्रहण गर्‍यो र त्यसबेला बुद्धधर्मको केही अवरोहण हुन गयो ।

वर्तमान स्थिति

सन् १९१० मा अधिकारि वर्गले बौद्ध विहारको निम्ति विधि विधान बनाइदियो । यसरी कोरियामा सबै बौद्धमन्दिरहरूमा क्रमबद्ध तरिकाले बन्दोबस्त गर्न खोज्यो । एउटा गोश्वारा प्रधान कार्यालय, अनि जिल्ला प्रधान कार्यालय । जिल्लाका प्रधान कार्यालयमा रहेका ३१ वटा विहार र जिल्ला प्रधान कार्यालयले १२०० बौद्ध विहार र मन्दिरहरूको सुपरिवेक्षण गर्ने भयो । हरेक विहारमा एकेकजना मुख्य भिक्षु रहने भयो । गोश्वारा प्रधान कार्यालयको तीन विभागले एउटा मुख्य भिक्षुको अन्तर्गतको कामकुरा हेर्ने भयो ।

सन् १९४६ मा बौद्धहरूको एउटा साधारण सभा भयो । यसमा एउटा प्रस्ताव पासगर्‍यो । बौद्ध संगठन एउटा आत्मानुशासित समुदाय हो । जापानी राज्य कालका भएभरको विधि विधान खारेज हुनु पर्‍यो । राजधानीमा हेडक्वार्टरको कार्यालय रहनु पर्छ, प्रत्येक राज्यको आफ्नो सभाले राज्यको हेरविचार हुनु पर्छ । हेडक्वार्टरले सबै राज्य सभाको सुपरिवेक्षण हुनु पर्छ । हेडक्वार्टरसंग प्रस्ताव बनाउने र निरिक्षण गर्ने अधिकार हुनु पर्छ भन्ने नियम नीति बन्यो ।

सन् १९४६ मा यो हेडक्वार्टरबाट एउटा साधारण सभा बोलायो । यो सभाले एउटा नयाँ विधान बनायो । आजभोलि

कोरियामा बुद्धधर्म

कोरियाको बुद्धधर्म सम्बन्धि सबै कामकुरा यही विधान अन्तर्गत भइरहेको छ ।

पहिले पहिलेका सबै मन्दिरहरूसंग हजारौं रोपनि खेत र वन भएको जग्गा थियो । भूमीसुधार भइसकेपछि यी जमीन सरकारले अधिग्रहण गर्‍यो । अनि भाकलपत्र (Bonds) बनाई क्षतिपूर्तिको प्रयत्न भयो । किन्तु धेरै मात्रामा मन्दिरहरूको आर्थिक स्थिति कमजोर भएर गयो । पछि फेरि ५० एकड जति जग्गा प्रत्येक मन्दिरलाई दिने गर्‍यो । धेरै मन्दिरले नयाँ वन जग्गा सम्भाल्दै लगे ।

आज भोलि कोरियामा जम्मा १८.६०० भिक्षु भिक्षुणी र २००० भन्दा बढी मन्दिरहरू छन् । धेरै भिक्षुहरू शिक्षा, साहित्य, राजनीति, उद्योग र अरु अरु क्षेत्रमा उच्चमशील छन् । तैपनि भिक्षुहरूको प्रयासले शिक्षामा जस्तो बढी अरु क्षेत्रमा काम भएको देखिदैन । बौद्धहरूले एउटा बौद्ध विश्वविद्यालय परिचालन गरीराखेको छ । यसभित्र ४ कलेज, एउटा स्नातक स्तरको स्कूल, तीनवटा अरु कलेज, ७ वटा अरु माध्यमिक विद्यालय, १३ वटा निम्न माध्यमिक शिक्षालय, फेरि अरु उच्च नागरिक स्कूल, किंडर गार्डेन, भाषणगृह र जेन (Zen) गृह सञ्चालन भएको छ । कोरियामा जम्मा ३३ वटा बौद्ध संगठनहरू छन्, जुन शिक्षा र सामान्य संस्कृतिको उत्थानको निम्ति प्रयत्नशील भैरहेका छन् ।

यतिमात्र होइन बौद्धहरूले आमा बाबु नभएका दुहुरा बालकहरूको निम्ति संस्था, वृद्धहरूको निम्ति आवासगृह, गरीबहरूको निम्ति सित्तमै खाने ठाउँ, आदि गरी १२ वटा सामाजिक कल्याण संस्था चलाई राखेका छन् । यसलाई आवश्यक आर्थिक सहयोग १० वटा भन्दा बढी फेक्टरी खोली

विरवमा बुद्धधर्म

राखेको कारखानाबाट भैरहेको छ । जुन कारखानाहरू भूमि सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत सरकारबाट अधिग्रहण भएको जग्गाको क्षतिपूर्तिको हिसावले दिइराखेको भूमिसुधार दण्डबाट प्राप्त भएको धनबाट स्थापना भएको हो ।

कोरियाली बुद्धधर्ममा १६ प्रकारका संघ शाखा र प्रशाखाहरू छन् । कोरियामा सबभन्दा ठूलो बौद्धसंघ चो-ग्ये-जोङ्ग भन्ने चीनबाट सन् ३७२ मा भित्रियेको हो । सन् १९७२ को जन तथ्याङ्क अनुसार बौद्ध जनसंख्या ७९,८०,००० थिए । चो-ग्ये संघमा जम्मा ५०,००,००० सदस्य भएको अनुमान छ । यो संघको १५०० जति बौद्ध विहार फेरि कोरियाका १८,६०० जति बौद्ध भिक्षु भिक्षुणीहरू मध्ये १३,००० भिक्षु भिक्षुणीहरू यस संघ अन्तर्गत छन् । दोश्रो ठूलो संघ टायगे-जोङ्ग हो । यसको १७० मन्दिर २६५७ भिक्षु भिक्षुणीहरू र १४,८०,००० धर्मावलम्बिहरू छन् । तेस्रो ठूलो संघ बोप-खा-जोङ्ग हो । यसमा ४४५ विहार १३११ भिक्षु भिक्षुणीहरू र ९,५०,००० धर्मावलम्बिहरू छन् ।

लुम्बिनी विकास परियोजना

यसरी बुद्धधर्म कोरियाको एक प्रमुखधर्म र कोरियाली जीवनको बाटो हुनाले कोरियाली जनता लुम्बिनी परियोजना जस्ता भगवान बुद्धसंग सम्बन्धित परियोजनामा सदा सर्वथा उत्सुकता पूर्वक सहभागी हुन हौसला राख्ने भएको छ ।

लुम्बिनी विकास परियोजनालाई सहयोग गर्ने प्रयासमा नै नवेम्बर १९७२ को अन्तिम सप्ताहमा काठमाडौंमा कोरियान-फोक-आर्टस-ट्रुपले पनि एउटा चेरिटि शो देखाइ ४२,००० सहायता दियो । आज भोलिमा अप्रैल १५ तारेखका दिन अरु अरु बौद्ध संगठन समेत मिलीकन कोरियाली बौद्धसंगठन मध्ये

कोरियामा बुद्धधर्म

ठूलो चो-ग्ये- जोङ्ग संघले एक वर्षसम्म विकास योजनाको निम्ति चन्दा संकलनको निम्ति राष्ट्रव्यापी आन्दोलन संगठन गर्न लुम्बिनी विकासको निम्ति राष्ट्रिय समिति, बनाएको छ । फेरि चोग्ये संघले लुम्बिनीमै कोरियाली छाँटको एउटा मन्दिर पनि बनाउने इच्छा गरी राखेको छ । कोरियाली चोग्ये बौद्धसंघका सेक्रेटरी जनरल आदरणीय भिक्षु कियुगसाले सातौँ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा भागलियो । पवित्र देशमा भ्रमण गर्नुभयो । फेरि १६ फेब्रुअरी १९७३ को दिन वहाँले आफ्नो मनोभाव यसरी व्यक्त गर्नुभयो--

“भगवान बुद्ध जन्मनु भएको स्थान उपेक्षित अवस्थामा देख्दा मलाई अपशोच भयो, जहाँ कि भारतमा भने भएभरको विहार राम्रोसंग बनाई राख्यो । हामीले लुम्बिनी विकासको निम्ति राष्ट्रिय समिति श्री ५ सरकार नेपालको आग्रहलाई सहयोग गर्दछौ ।”

(LUMBINI पत्रिकाबाट अनूदित)

कम्बोडियामा बुद्धधर्म

आज भोलि स्थविरवादी बुद्धधर्म प्रचार प्रसार भइराखेको देशहरूमा कम्बोडिया पनि एउटा हो । आज कम्बोडियामा जहाँ हेरे पनि भइरहेको बौद्ध विहार र यहाँ देखिने सयौं बौद्ध भिक्षुहरूको उपस्थितिले कम्बोडियाको र बुद्धधर्मको इतिहास अनुमान गर्न नै गान्छो हुनेछ, जुन वास्तवमा कम्बोडियाको माटोमा घुलमिल भैसकेको छ । हुंगामा रेखा र चित्रको रूपमा अंकित भैसकेको छ र सांस्कृतिक सौन्दर्यमा सुगन्ध भएर रहेको छ ।

कम्बोडियालाई कम्बुज पनि भन्छन् । यो देश यहाँको जातीय भाषामा खमेर देश हो । धार्मिक सह अस्तित्वको प्रतिक तर मानव जीवनको निमित्त उपयुक्त भएपछि परिवर्तन र परिवर्धन सजिलै र सहर्ष स्वीकार गर्न सक्ने क्षमताको उदाहरण भएको देश कम्बोजको नाउँ कम्बोज राजाको नामले रहेको कसैले भन्छन् भने ९४७ ईस्वीको अभिलेखले कंबु ऋषि र अप्सरा मेराबाट कंबुज राजवंशको उत्पत्ति भएको कुरा बताउँछ । अफ स्वर्गीय राहुलज्यूको भनाई अनुसार कम्बोज नाउँ पनि चंपा जस्तै भारतीय प्रदेशको नै नाउँ हो ।

पुरातात्विक तथ्य अनुसार र चिनियाँ प्रागैतिहासिक कथन अनुसार कम्बोडियामा बुद्धधर्म आउनु अगाडि वर्णाश्रमधर्म प्रभाव रहेको देखिन्छ । यहाँ महेन्द्रवर्मा जस्ता राजाहरू सिंहासनमा बस्दा ब्रम्हवत्त र ब्रम्हसिंहजस्ता ब्राम्हणहरूले मद्यत गरेको र ब्राम्हणधर्मको प्रभाव रहेको थियो । दास, पशु, भूमी र सुवर्ण सारा संपत्ति देवसम्पत्ति भन्ने अनि त्यसमा देवताका

विरागी सेवकहरूको अधिकार भन्ने त्यतिबेलाको साधारण कुरा हो । किन्तु जुनबेला कम्बोडियामा बुद्धधर्म प्रवेश भयो, वर्णाश्रमधर्म शोषक शोषणमा निर्भर धर्म आस्थामा कमजोर हुँदै गयो । फेरि यसको निमित्त बुद्धधर्मको कम मेहेनत लागेन भन्नेकुरा यहाँको इतिहास पढे थाहा हुन्छ । अझ भनौ कति समयसम्म बुद्धधर्मले खुल्ला परिस्थितिको लागि आफु पनि संकीर्ण परिधिमा थुनिन पऱ्यो । बिहान सबैरै भिक्षाटन हुने आजको बुद्धधर्म आउनुभन्दा अगाडि यहाँका भिक्षुहरूले दतिवन, दाउरा, चामल, पान र दास दासीको सेवा, श्रम, सिरालिने परिस्थितिले यामेको बुद्धधर्मको केही समय पनि देखिन्छ ।

कम्बोडियामा सर्वप्रथम पाँचौँ शताब्दीमा बुद्धधर्म प्रवेश भएको मानेको छ । अहिलेसम्म भेट्टाइए अनुसार जयवर्मा प्रथम (६६५ ई.) को अभिलेखमा नै सबभन्दा पहिलेको बुद्धधर्मको उल्लेख भइरहेको देखिन्छ । यो अभिलेखमा लेखिएको छ, उनको राज्यमा एउटै आमाका दुइजना श्रेष्ठ पुत्रहरू भिक्षु भएका थिए । दुबै नै शील, श्रुत, दया, संयम, का निधि हुन् । तिनीहरूको नाउँ रत्नभद्र र रत्नशेन हो । यस वर्णनको आफ्नै महत्व छ । एक दृष्टिबाट यतिबेला दुई राज्याभाई पनि भिक्षु बनेको अभिलेखले पाँचौँ शताब्दीमा बुद्धधर्म कम्बोडियामा भित्रिसकेको देखाइराखेको छ भने अर्कोतिर सुन चाँदि गाउँ दास दासी संग्रह प्रवृत्तिको धर्मको प्रतिक्रिया देखाउँछ ।

यसपछि कम्बोडियामा शैलेन्द्रहरूको प्रभाव बढ्दै आयो । उनी विजयी राजाहरू जावाका बोरोबदुर जस्ता विशाल र अद्भुत बौद्धचैत्य तथा बौद्धविहारका संस्कारले परिचित थिए । यसले गर्दा जयदेव द्वितीय स्वयं जावाबाट आएर प्रशासनिक काम गर्दै स्वतन्त्र राज्य स्थापना गर्ने भएता पनि बुद्धधर्म विकास

गर्नुमा अधि सरेको थियो । जयदेव द्वितीय वायोले बौद्धविहार निर्माण गर्‍यो, जुन पछि शैव देवालयमा परिणत हुन गयो । उनले जावाबाट आउने बित्तिकै एकपटक बौद्ध विहार र बुद्धमूर्तिको निर्माणमा निकै ध्यान दिनुभयो । परन्तु पछि विस्तार विस्तार शिवालयको निर्माणमा प्रयास गर्‍यो । यसको कारण शायद त्यतिबेलाको वर्णाश्रमधर्म र शैवीधर्मको प्रभाव हो, जेहोस उहाँको पालामा कम्बोडियाको संस्कृतिको निकै उन्नति भयो । अंकोर थोमको ते प्रणाम (विहार) प्राहविषू (बिष्वापीठ) र बौद्धचोक विशेषतः वायोन यसको प्रमाण हो । वायोन एलोरा जस्तो किन्तु जोडीएको ढुंगाको वास्तुकला र स्थापत्यकलाको अब्भुत कृति हो । यहाँ प्रशस्त शिवालयहरू छन् परन्तु तेश्री पक्तिमा अवलोकितेश्वर छ, जुन कमलको फुलमा उभिएको छ । अवलोकितेश्वरको मुकुटमा अमिताभ र हातमा कमल, पुस्तक, जपमाला र एक प्रकारको ऐना (ज्वला न्हाय्क) छ । यसलाई हेरेर नै फ्रेञ्च विद्वान फिनोले यो पहिले महायानी विहार हो भनी अनुमान गर्नु भएको थियो ।

जयदेव द्वितीयबाट निर्माण भएको पुरवानपुरी राजधानीमा नै पुरानो ढाँचाको बुद्धको शिर र नागमा आसीन भगवान बुद्धको मूर्ति पाइएको छ । अर्को राजधानी अमरेन्द्रपुरमा पाइएको देव देवीहरूको मूर्तिमा मुकुटमा बुद्धको मूर्ति राखिएको छ । जयदेव द्वितीय एउटा पराक्रमी राजा थियो, त्यसैले उहाँको खड्गलाई अहिलेसम्म पवित्र खड्ग भनि सम्मान गरीरहेको छ ।

जयदेव पछि अर्को बुद्धधर्मको इतिहास अनुसार मान्नुपर्ने कम्बोडियाका राजा हुन् यशोवर्मा (८८९-९०९ ई.) उहाँको पालामा बुद्धधर्मको एउटा राम्रो रूपरेखा बन्यो । उनकी शिलालेखमा उल्लेख भएको छ कि "जस्ले स्वयं जानेर यो भव

कम्बोदियामा बुद्धधर्म

बन्धनबाट मुक्त हुने उपाय तीनैलोकलाई बताउनुभयो , जस्ले निर्वाणको बाटो प्रदान गर्नुभयो, उनि बन्धचरण, करुणहृदय बुद्धलाई नमस्कार" । अफ अर्को एउटा अभिलेखमा लेखिएको छ कि "राजाधिराज कम्बु भूमिपति राजा यशोवर्माले बौद्धहरूको हितको निम्ति यो सौगताश्रम बनाएको हो" । साथै "विद्यासम्पन्न आचार्य जस्ले बौद्ध शास्त्र र व्याकरण पढेका हुन्छन् उसको सम्मान हुनुपर्छ ।

जयवर्मा पञ्चमको दोश्रो उत्तराधिकारी सूर्यवर्मा पनि बौद्ध थियो । तैपनि स्थविरवाद र महायानी भिक्षुहरूको पुण्य बाँडेर लिने इच्छाका साथै वर्णाश्रमधर्मको रक्षक भन्न पनि मनपराउनु हुन्थ्यो । परन्तु इतिहासबाट यस्तो स्पष्ट हुन्छ यतिबेलासम्ममा वर्णाश्रमधर्मप्रति जनप्रेम भने निकै न्हास भइसकेको थियो । यतिबेलाको शिलालेखबाट स्पष्ट हुन्छ राजाश्रयको कारणबाट ब्राम्हण सामान्य भइरहनसक्यो न कि जनताको स्वेच्छाले ।

यसपछि ई.११८२ देखि १२०२ सम्मका शासक जयवर्मा सप्तम हाम्रो अगाडी आउँछ । उनलाई नै मृत्युपछि महा परमसौगत शब्दबाट सम्मान गरियो । कम्बोडिया राज्यको विस्तारमा र बुद्धधर्म प्रचारको दृष्टिले उहाँ साथै नै कम्बोडियाका सम्राट अशोक हुन् । उनले राज्यविभाग भन्ने नयाँ नगर स्थापना गरेर ठूलो राजविहार (ता प्रोंग) बनायो । अनि यो नगर मुनिन्द्रमाला (प्रज्ञापारमिता)लाई अर्पण गर्‍यो । यो विशाल विहारमा ४३९ आचार्यहरूका साथै पढ्नेहरू पनि हजारौ थिए । यो विहार ३४०० गाउँको आयबाट चल्ने गरेको थियो ।

जयवर्मा सप्तमको पालामा निकै बौद्धविहार निर्माण हुनुको साथै लोक कल्याणकारी आदर्शको प्रचार भयो । यतिबेला

७९८ विहारहरू र ११७ आरोग्यशालाहरू छन् भनी उल्लेख छ । प्रत्येक आरोग्यशालाको चारैतिर भैषज्य गुरुको मन्दिरहरू हुन्थे । यिनको निर्माणमा जयबर्मालाई शायद मात्रभक्तिले प्रेरित गरेको थियो । त्यसैले आफ्नो अभिलेखमा “यो मेरो पुण्यकार्यबाट मेरी मुमालाई भवसागरबाट मुक्तभई बुद्धपद प्राप्त होओस्” भनी उल्लेख गरी राखेको छ ।

बुद्धधर्मको यो विकास क्रममा श्रीलंकाको प्रभावले केही काम गरेको भये केही आश्चर्य मान्नु पर्दैन । कारण श्रीलंकाका राजा पराक्रमबाहुको कम्बोडियन राजा धरणीधर द्वितीय संग दरिलो मैत्री सम्बन्ध थियो । त्यतिबेला श्रीलंकामा बुद्धधर्म विकास भैरहेको थियो । जे होस बाह्रौं शताब्दी पुग्दा भिक्षुहरूबाट राजाले सल्लाह लिने र उपदेश सुन्ने हुने गर्थ्यो । यो कुरा चिनियाँ यात्री शूता-कुवानको यात्रा वर्णनबाट स्पष्ट हुन्छ ।

कम्बोडियाको अतीतको इतिहासको चर्चा अंकोरवाटको वर्णन विना अधुरो हुनेछ । अंकोरवाटको अर्थ नगर देवालय हो । धेरै वर्षसम्म निर्जन भएर लुकी राखेको यो विस्तृत व्यापक नगर अंकोरवाट १८६० मा एक फ्रेञ्च प्रकृति शास्त्री आंटीमुबोले पुनः पत्ता लगाएको हो । आंटीमुबोले यो हेर्दै आश्चर्य लाग्ने हुनियाँको एक अद्भुततम स्मारकनगर हो जुन जस्तो स्मारकनगर युनान र रोममा समेत बनेको छैन ।

अंकोरवाट कसले र कसको निमित्त बनाइएको हो यो विषयमा अहिलेसम्म स्पष्ट प्रमाण पाइएको छैन । अनुमान अनुसार सूर्यबर्मा द्वितीय र तिनका गुरु दिवाकर पण्डित ले बनाएको हो, जुन आज स्थविरवादी विहार हो । शीलालेखमा परम विष्णुलोक लेखी राखेको भए तापनि यो स्थविरवादी हो । अर्थात् बाओन विहार पछि शिवालय हुनगए जस्तै शिवालयबाट

कम्बोडियामा बुद्धधर्म

बौद्ध विहारमा विकास भएको अनुमान गरीएको छ । अंकोरवाट कलात्मक दृष्टिले अंकोरथोम भन्दा पछिको निर्माण हो । फेरि अंकोरवाटको पूर्ण निर्माण एक पुस्ताबाट भएको पनि होइन । यहाँ महाभारतको चित्रका साथै बुद्धको जीवनी पनि हुंगामा कुडी राखेको छ । यहाँको मूर्तिकला निकै नै उत्कृष्ट छ । मुख्य स्मारक २१३ फीट अग्लो छ । परन्तु यस केन्द्रगर्भ भित्र मूर्ति नै छैन । भित्तामा फूलको बुत्ता र देवकन्याहरू शूक्ष्म रूपमा राम्रो संग कुडिएका छन् ।

अंकोरवाट सातशय फीट चौडाइ भएको नदीको पर्खालबाट घेरिएको छ । त्यसको पूल नै ३८ फीट चौडाइको छ । पर्खाल एक माइल जतिको र उत्तर दक्षिण आघा माइलको छ । मुख्य प्रवेश द्वार पश्चिम तिर पर्छ । ढोकामा दुवैतिर दुईवटा पुस्तकालयहरू छन् ।

कम्बोडियामा आज भोलि शयमा ९९ प्रतिशत बौद्ध छन् । बाकि मुस्लीम र क्रिश्चियन हुन् । चारशय वर्ष अगाडि आएका मलेहरू र चामहरूले इस्लामधर्म भित्रघाइएको थियो । केही शताब्दी अघि आएका हजार पश्चिमी मानिसहरूले क्रिश्चियनधर्म मानेका छन् । तैपनि मसजीद, चर्च र बौद्धविहार संगसंगै सजिलैसंग रहेका छन् । कम्बोडियामा ४५,००,००० खेमेर, ३,५०,००० भियतनामी, २,००,००० चिनियाँ, १,००,००० चाम र मले, २०,००० लाओस, २,००० बर्मी र अलिकति युरोपी फ्रेञ्चजातीका मानिसहरू छन् ।

कम्बोडियामा स्थविरवादका महानिकाय र धम्मयुत्तिय निकाय भन्ने दुई शाखाहरू छन् । यहाँ जम्मा २००० विहार र ८२,००० भिक्षु श्रामणेरहरू छन् । विहार र भिक्षु श्रामणेरहरू सबै राजकीय संरक्षणमा सुसंगथित भएका छन् । नोमपेन्हमा

१९१४ मा पालीको हाईस्कूल खोल्‍यो । अनि प्रेमसुरमरित बौद्ध महाविद्यालय स्थापना गर्‍यो । १९२५ ईस्वीमा सुसंगठित गरिएको राजकीय पुस्तकालयले बुद्धधर्मका पुस्तकहरू राम्रोसंग सुरक्षित गर्‍यो । १९३० मा बौद्ध अध्ययन संस्थान बनाई केही वर्षपछि त्रिपिटक बोर्ड निर्माण गर्‍यो । फेरि यो बोर्डले ११० वटा अमुल्य पुस्तकहरू सम्पादित गर्दै ५५ वटा प्रकाशित पनि गर्‍यो । हेर्दाहेर्दै १९३० सम्ममा अर्थात् छब्बीस सत्ताइस वर्षमा ४०० वटा स्कूलहरू खुलेका छन् । अनि प्रिंस सिंहपुराजाको स्मृतिमा १९५५ मा बौद्ध विश्वविद्यालय पनि स्थापना भयो ।

कम्बोडिया एउटा बुद्धधर्मको जीवित परम्परा भएको देश हो । यहाँको थितिरिति आज सम्पूर्ण बौद्ध परम्परा अनुसार भइसक्यो । तसर्थ यहाँको सात प्रमुख उत्सव चाडको उल्लेख गर्न उचित सम्झन्छु ।

१. बुलामुनि चैतिय उत्सव । अप्रैलको १३, १४ र १५ तारिखको दिन तीनदिन लगातार यहाँ एउटा ठूलो उत्सव हुन्छ, यसलाई बुलामुनि चैतिय (बुला-मुनि-चैतिय) उत्सव भन्छन् । सिद्धार्थ कुमारले जुन कपाल अनोमानदीको तीरमा काट्नु भएको थियो त्यो कपाल भएको चैत्यको उत्सवले हामीलाई सिद्धार्थको महाभिनिष्क्रमणको पूर्णत्वको सम्मान भएको कुरा बोध हुन्छ । यो दिन सबै उपासक उपासिकाहरू सुगन्ध धूप लिएर विहारमा आउँछन् र बुद्धपूजा गर्छन् ।

२. बुद्धजयन्ती । बुद्धजयन्ती यहाँको दोश्रो किन्तु महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय पर्व हो । सिद्धार्थको जन्म, सम्बोधि लाभ, महापरिवर्माण भएको । यो बुद्धजयन्ती अनेक यात्रा उत्सव पूजादि द्वारा धुमधामसंग मनाउँछन् ।

३. राजकीय कृषिकर्म दिवस । कम्बोडियाको तेश्रो उत्सव राजकीय कृषिकर्म उत्सव हो । शुद्धोदन महाराजले खेति गरेको र सिद्धार्थको एकलै त्यसबेला रुखमुनि ध्यान गरेको स्मृतिमा खेति काम शुरु गर्ने यो उत्सवको लक्ष हो । फण्डे नेपालको आषाढ १५ गतेको खेति जस्तै यो उत्सव कम्बोडियामा बैशाख कृष्णपक्ष चौथीको दिन मान्छन् ।
४. प्रव्रज्या उत्सव । कम्बोडियाका प्रत्येक बौद्ध पुरुषहरूको निमित्त जीवनमा एक पटक प्रव्रज्या हुनु अनिवार्य छ । यो प्रव्रज्या नेपालको चूडाकर्म जस्तै भनेपनि हुन्छ । प्रव्रज्या हुनु अगाडी भिक्षुहरू घरमा निम्त्याई पालीसूत्र पाठ गराउँछन् । अनि प्रव्रज्या हुने अधिल्लो दिन विहारमा गएर त्यो व्यक्ति, नाग, हुन्छन् । यो प्रव्रज्या संस्कार हुनु अगाडी विहारमा जाँदा धुमधामसाथ सांस्कृतिक बाजागाजा सहित प्रव्रज्या हुने व्यक्ति घोडामा चढेर जान्छन् । उनको वस्त्र पनि राजकीय वस्त्र हुन्छ । यस प्रथाबाट सिद्धार्थले गृहत्याग गरेको स्मरण गराउँछ, साथै जस्तै सम्पन्न व्यक्ति पनि भिक्षुबन्न योग्य भनि देखाएको हुन्छ । अरुअरु प्रव्रज्या हुँदा एकाध महिना आफुखुसि हुन्छन् । परन्तु वर्षावासको बीचमा छोडनुपर्ने किसिमले हुँदैन । राजपरिवारका प्रव्रज्या हुने बेलामा भने बान्ह दिन हुन्छ । तिनीहरू पनि यस्तै यात्रा सहित विहारमा जान्छन् । नेपालमा चूडाकर्म गरीसकेपछि प्रदर्शन गरी देशान्तर घुमाउने भन्दा यो केहि अर्थपूर्ण पनि छ ।
५. वर्षावास । भिक्षुहरूको वर्षावास बस्ने उत्सवमा भागलिने कम्बोडियाका बौद्धहरूको एक अनिवार्य रीतिथिति हो । पुष्प धूप लिएर विषेशतः मैनबत्ति लिएर आआफ्नो श्रद्धाभएको विहारमा जान्छन् । फेरि वर्षावासको निमित्त उत्सव गर्छन् ।

विश्वमा बुद्धधर्म

यो वर्षावास बस्ने दिनमा राजदरबारबाट पनि राजाले वा राजप्रतिनिधिले मैनबत्ति बाल्न जान पर्छ । यसरी बाल्नजान पर्ने मैनबत्ति १९ वटा हुन्छन् । त्यसमध्ये सिलभर पगोडामा एउटा, बुद्धको अगाडी एउटा, राजपरिवारको अवशेष राखिएको ठाउँमा एउटा र पवित्र तलवारमा एउटा बाल्नुपर्ने कुरा विशेष उल्लेखनीय छ । यो उत्सवलाई त्यसकारण मैनबत्ति उत्सव पनि भन्छन् । यस उत्सवमा साटकवस्त्र नुहाउने वस्त्र लगेर भिक्षुहरूलाई दान दिन्छन् ।

६. शान्ति कामना दिवस । सेप्टेम्बरको कृष्णपक्षको औसिको दिन देशकोनिम्ति युद्ध क्षेत्रमा मर्ने शहीदहरूको नाउँमा विशेष पूजा र दान गरी गर्ने उत्सव नै शान्ति कामना दिवस हो । यशोवर्मको अभिलेख अनुसार यो पहिले देखिनै एक परम्परागत शान्ति दिवस भएको देखिन्छ ।

यसको अतिरिक्त वर्षावास समाप्तिको दिन कथिन उत्सव आदि पनि कम्बोडियामा राम्रोसंग मनाउँछन् । देशका ९९ प्रतिशत जनता बौद्ध हुनाले यहाँको जुनसुकै बौद्धचारित्रिक उत्सवमा राष्ट्रियता आउनु स्वाभाविक कुरा नै हो । यसको राम्रो उदाहरण १९५४ अक्टुबर महिनाको भगवान बुद्ध, सारिपुत्र र मौद्गल्यायनको पवित्र अस्तिघातको अद्भुत र भव्यतम यात्रा हो ।

आज कम्बोडियामा बिहान सबेरै जहाँ तहिँ पहेंलो चीवर वस्त्र मात्र देखि रहन्छ । कम्बोडियाको प्रत्येक टोलमा र गाउँमा बौद्ध विहारको गजुर देखी रहन्छ । प्रत्येक व्यक्तिको मुखबाट बुद्ध शरणं गच्छामि भनेको सुन्न पाइ रहन्छ । विशेषतः यी सबै बौद्ध अस्तित्वले, बौद्ध संस्कृतिले, बौद्ध हृदयको हुकहुकिले आज कम्बोडियामा शान्तिको माँग गर्दैछ, आन्तरिक संघर्षको

कम्बोशिवामा बुद्धधर्म

अन्तको आशा गरीरहेको छ ।

(यो रचना बौद्ध संस्कृति 2500 Buddha Jayanti Souvenir,
2500 th. Years of Buddhism, र धर्मबुतको आधारमा रचित र
सम्पादित हो ।)

मंगोलियामा बुद्धधर्म

सेतासेता हिउँका पहाड, हरियो हरियो पर्वत, पहाडको फेद फेदमा खुल्ला मैदान, ठूला ठूला मरुभूमि; बाक्ला रुखका फाँट, यस्तो प्रकृति भित्र यताउति सरेर मंगोलियाले ठूला ठूला परिवर्तन खपीसक्यो, ल्याइसक्यो । त्यसकारण आज मंगोलियामा बुद्धधर्म भन्दा राजनैतिक भूमि सीमा वा सार्वभौमिक सत्ताको पृष्ठभूमिको घेरा भित्र बसेर लेख्नु सम्भव छैन, असजिलो छ नभने पनि कठिन अवश्य भन्न सकिन्छ । त्यसकारण मंगोलियन जातिको अतीत कृति र आजको मंगोलियन बौद्धहरूको अलिकति परिचय दिने प्रयास मात्र यहाँ हुन्छ ।

इतिहासकारहरू भन्छन् “तरिम उपत्यकामा बस्नेहरूले सबभन्दा पहिले ईशाको प्रथम शताब्दीमा तुंगहरूको बीचमा बुद्धधर्म भित्रघाई दियो । चीनमा पनि बुद्धधर्म अपनाएको कारणले गर्दा अनि अवार तुर्कहरूको बीचमा पनि बुद्धधर्मको प्रचार भयो । यही तुर्कहरूको संगतिले र तिनीहरूको सम्बन्धी घुमन्तु उइगुरहरूको बीचमा पनि मानिक (त्यसबेलाको उइगुरहरूको राष्ट्रिय धर्म), नेस्तोरीय र जर्तुस्तीको साथै बुद्धधर्म पुग्नगयो । यसरी तिब्बतको बुद्धधर्म र साहित्य पुग्न अगाडि नै मंगोलियामा बुद्धधर्म प्रवेश भइसकेको थियो ।

मंगोलियामा बुद्धधर्मको विकास भने खानहरूको शासनकालमा भयो । कुबलाईखानको प्रभावमा पर्दा बुद्धधर्म प्रज्वलित भयो । पागसपाले कुबलाईखानलाई यति बुद्धधर्मबाट

मंगोलियामा बुद्धधर्म

प्रभावित पायो कि खानले उनलाई राजगुरु घोषित गर्‍यो । स्मरणीय छ यही पागसपाको निम्ति मन्दिर र विहार बनाउन नेपालका ८० जना वास्तुकलाविद्हरू अरनिकोको नेतृत्वमा तिब्बत चीन गएका थिए । यो समय उता पागसपाका गुरु महा परिद्धत आनन्दध्वज १२४८ ले मंगोलियामा धर्म प्रचार गरिरहेको समय हो ।

यसरी गुरुको पनि गुरुले धर्मप्रचारको काम गरिरहेको बेलामा कुबलाईखानका सहायता र सहयोगले अनेक प्रकारको मदत र समर्थन अनेक रूपले हुन जानु स्वाभाविक नै हो । शायद यो सहयोगमा स्वयं पागसपा पनि सम्मिलित भयो । किनभने पागसपाले मंगोल भाषा सिकाउन एउटा लिपि पनि आविष्कार गर्‍यो भन्ने उल्लेख छ । पागसपाको प्रयासमा तरिम उपत्यकाबाट तिब्बतमा तिब्बतको लिपिमा प्रभावित भएको यसको उदाहरण हो । तरिमको दक्षिणमा रहेको प्राचीन नगर खोतन र खोतनको बौद्ध संस्कृतिले संघाराम र यहाँका हजारौं भिक्षुहरूको कृपाकलापको आदर्श तिब्बत अनि मंगोलिया प्रभावित हुनु स्वाभाविक हो । शारांशतः यति निश्चय पनि हो, तिब्बतको लिपिदेखि साहित्यको विकास र संस्कृतिको अभ्युदय समेत बुद्धधर्मको कारणले बुद्धधर्मको नै विषय भयो । मंगोलियाको भाषाबाट धर्मप्रचारको विशेष उल्लेखनीय प्रगति भने कुबलाईखानको सहयोगबाट भयो । यस भाषाको प्राचीन अनुवादहरूमा आचार्य शान्तिदेवको सुमधुर ग्रन्थ बोधिचर्यावतार पनि एउटा हो ।

मंगोलियाका प्राय खानहरू बुद्धधर्मका अनुरागी र अनुयायी हुन् । पहिले यिनीहरू बलिकर्मका पक्षपाती थिए । स्वयं खिसोग खानले पनि आफ्नो प्रतिज्ञा अनुसार नीलनभन देवलाई अल्पो सेतो घोडा बलि दिएका थिए । परन्तु दार्याबायाँ बुद्धधर्म

फैलिई रहेको र राज्यविस्तारमा विजित ठाउँ बुद्धधर्मको विकास भइरहेको हुँदा सम्पूर्ण मंगोलियामा बुद्धधर्म विकास हुने नै भयो । छिंसीग हुँदै (१२०६-२७) ओगोताइ (१२२९-४६) कुयुक (१२४६-५१) मगू (१२५१-६०)को शासनकालमा मंगोलियामा बुद्धधर्मको प्रचार तिब्रगतिले भयो । तेन्चौं शताब्दीको मध्य भागमा मंगोलियामा विभिन्न धर्मको छलफल, तर्क वितर्क र शास्त्रार्थ भएको देखिन्छ । १२५८ ईस्वीमा भएको धर्म सम्मेलनमा ३००० बौद्ध भिक्षुहरू, २०० तावीहरू र २०० कन्फुसिसहरूले भाग लिए । यस सम्मेलनबाट बौद्धहरूको कीर्ति पताका फहरियो । बौद्धहरूको २३७ विहारको प्रतिष्ठा पुनः हुन गयो । यसरी यस युगलाई मंगोलियाको धर्ममन्थन युग भने पनि हुन्छ । अझ यो धर्ममन्थनमा इसाई र इस्लाम धर्मकाहरूले पनि भाग लिएको देखिन्छ । यसरी बुद्धधर्मको श्रेष्ठत्व सिद्ध भएर प्रचार प्रसार भएर आएको धर्म खानवंशीय शासन सत्ताका केन्द्रियशक्ति हीन नहोउञ्जेल प्रचार भएरै गयो । पछि जुनबेला मंगोलियाको केन्द्रीयशक्ति न्हास भयो, विस्तार विस्तार बुद्धधर्म मंगोल चीनिया जातीमा सीमित भएर बलियो हुँदै गयो । अरु खानहरूले भने इस्लामधर्म स्वीकार गरे ।

मंगोलियाका प्रचार प्रसार भएको बौद्ध वाडमय अर्थात् त्रिपिटक त तिब्बतीय त्रिपिटक नै हो । धेरै संस्कृत बौद्ध साहित्य मंगोलियन भाषामा अनुवाद भए पनि तरिम उपत्यका तथा खोतानमा सर्वास्तिवादीहरूको विनय प्रचलन भएर पनि मंगोलियामा स्थविरवाद दर्शनको अनुवाद नदेखिनुको कारण भन्ने अज्ञातै छ भने पनि हुन्छ ।

तिब्बति त्रिपिटकलाई कन्जुर भनिन्छ । यो बुद्धवचनको १०३ वटा पुस्तक भएको संग्रह हो । फेरि प्रत्येक पुस्तकमा आठहजार नौहजार श्लोक वा गाथाहरू छन् । यो ग्रन्थ

मंगोलियामा बुद्धधर्म

समुदायको मंगोलिया भाषामा अनुवाद कार्य चहारको कागान-लेग्-दन-उ-नुक्त १६०३-३४ को शासनकालमा भयो । फेरि यतिका ग्रन्थ समुदायको अनुवाद कार्य १६२३ ईस्वी सम्बतमा एक वर्षमै गरियो । यसबाट एकातिर मंगोलियन बौद्धहरूको ठूलो प्रयास देखायो अर्कोतिर मंगोलियामा त्यतिबेला भएका ती अज्ञात विद्वान समुदायलाई पनि देखाउँछ, जस्को श्रमले यत्रो काम सम्भव भयो । वास्तवमा यो महान कार्य पूर्ण गर्न पण्डित कुन्-गा-ओद-जेर (आनन्दप्रभ) को अधीनतामा सयौं उभयभाषीहरूले अनुवादको काम गरेका थिए । अझ तंजुर अनुवाद गर्नभन्दा अगाडि एकपटक फेरि मंगोलियाका विद्वानहरूले मंगोलियन भाषामा परिमार्जन ल्याएको देखिन्छ । रोल-पह-दो-जे र दलो-बजड-व्सतन्-पह-त्रिमाले पहिले तिब्बती-मंगोल कोश बनाई ठूलो व्याकरण बनाए । अनि १७४० मा सयौं विद्वानहरू तंजुरको अनुवाद कार्यमा लागे । तंजुर दर्शन, तर्क र मूल बुद्धवचनको टीका साहित्यका पुस्तकहरू हुन् । यी २३५ वटा पुस्तकहरूमा छन् । यो महान अनुवादकार्य पनि एकै वर्षमा पुरा गरिएको थियो । यसबाट यस्तो विदित हुन्छ कि जुनबेला दक्षिणतर्फ बुद्धधर्म कमजोर हुँदै गयो त्यतिबेला मंगोलियामा सुदृढ हुँदै गयो । त्यसकारण शायद दक्षिणबाट आएका विद्वानहरूको प्रतक्ष वा अप्रतक्ष रूपमा बुद्धधर्मको प्रसारण कार्यमा मदत भएको भए केही आश्चर्य होइन । किनभने नेपालमा र तिब्बतमा भागेर आएका बौद्ध विद्वानहरू मंगोलियामा नपुग्ने कुनै कारण छैन ।

मंगोलियाको भाषामा कंजुर तंजुरको अतिरिक्त अश्वघोषको बुद्धचरित अनि नागार्जुन, असंग, बसुबन्धु, दिग्नाग, धर्मकीर्ति, प्रज्ञाकरगुप्त र शान्तरक्षित आदिका दर्शन ग्रन्थहरू र अष्टांग हृदयको आयुर्वेदिय ग्रन्थ अनुदित भए । मंगोलियाका विद्वानहरू तिब्बति साहित्यका अनुकरण मात्रले सन्तुष्ट भएन,

त्यसकारण नै कतिपय ग्रन्थ चिनिया भाषा र उद्दगुर भाषाबाट पनि मंगोलियन भाषामा ल्याउने काम भयो । यसका उद्घाहरण चिनिया भाषाबाट अनुवाद गरेको मातंगकाश्यपको द्विचत्वारिंशत सूत्र उद्दगुर भाषाबाट अनुदित गरेको पंचतन्त्र र सिंहासन बत्तिसी हुन् ।

मंगोलियाका मानिसहरू जति विद्यानुरागी थिए उति नै तीक्ष्ण बुद्धिका पनि थिए । त्यसबेला आज जस्तै राजनीतिक दृष्टिले एक देशबाट अर्को देशमा जान मान्छो कुरा थिएन । प्राकृतिक कारणले र यातायातको कारणले एक देशबाट अर्को देशमा जान यात्रीहरूसंग हुनुपर्ने शक्ति सामर्थ्य र धैर्य भने बौद्धहरूमा नैसर्गिक रूपमा नै थियो । त्यसकारण प्रचारमा मंगोलियाका भिक्षुहरू जति कुद्न सके उति नै विज्ञा अध्ययन गर्न जहाँ पनि पुग्न सके । तिब्बतको बौद्ध महाविद्यालयमा अध्ययन गर्न जाने भनेको त साधारण कुरा नै भयो । सेरा, घेपुंग, गनदल, टशिल्हुनूपो मा मंगोलियन भिक्षुहरू कहिल्यै खालि भएन । शयौं हजारौं भिक्षुहरूले यी ठाउँहरूमा बौद्धदर्शनको र संस्कृतको अध्ययन गरिरहन्छन् । अफ यी विद्यालयमा सबभन्दा मेधावी छात्र र उच्चस्तरका पण्डितहरू निस्कनेमा मंगोलियनहरू नै बढी हुन्थे । त्यसैबेला एक प्रकारले मंगोलियन र चीनिहरू कतिको आपसमा नजिक छ भनेर साध्य छैन । धर्मप्रचारमा किं बा देशरक्षामा पनि यिनीहरू निकै चर्को थिए । तेश्रो दलाईलामाले मंगोलमा हिंसा बन्द गरायो । चौथो दलाईलामाको जन्म मंगोलमा नै भयो । पाँचौं दलाईलामाको समयमा चोखपाका अनुयायीहरूले दुःख विंदा भिक्षुहरूलाई सास्ना गर्दा खेरि त भन मंगोलियाका युवकहरू गएर संघर्ष गरेर मात्र चोखपाहरूलाई दमन गर्न सक्यो । आज भोलिको शब्दमा भन्ने हो भने मंगोल सैनिकहरूले चोखपाहरूलाई दमन गरेर पाँचौं दलाईलामालाई

मंगोलियामा बुद्धधर्म

शासनसत्तामा फेरि फर्कायो । भनिन्छ यतिबेलादेखि तिब्बतमा धर्माचार्य नै देशको प्रमुख शासक हुनगयो ।

मंगोलियाको वर्तमान स्थिति जान्न संसारको गहनतम सरोवर बैकालको छेउको बुर्यातियाको बुद्धधर्मको केही परिचय दिन योग्य सम्भन्छु । इभोल्गाको बौद्ध विहारमा प्रमुख र पवित्र बिनमा आज जुन प्रार्थना गर्छ, त्यसबाट हामीलाई पालि मैत्री सूत्रको स्मरण हुन्छ । इल्भोगाका विहारमा नयाँ वर्षमा प्रार्थना गर्छ, “देखिएका प्राणी वा नदेखिएका प्राणीहरू चाहे तिनीहरू नजिकको होस् वा टाढाको होस् सुखि होऊन्, निदुःखि होऊन् । अरुलाई दुःख हुने काम नहोउन् । अरुको नराश्रो चिताउनु हुँदैन । जसरी एउटी आमाले आफ्ना सन्तानलाई आफ्नो प्राण समर्पण गरेर पनि त्यसलाई बचाउँछिन्, त्यसरी नै सम्पूर्ण सत्त्वप्रति प्रेमभाव राख ।”

१७४० ईस्वीमा बुर्यातिको पहिलो बौद्धविहार निर्माण भयो । त्यसबेलादेखि आजसम्म पनि बुद्धधर्मको परम्परा प्रवाहित हुँदै बुर्यातियाबाट मंगोलियामा बुद्धधर्मको जीवित परम्परा कायम गरेको छ, यो गौरवको कुरा हो । अतीतको बौद्ध परम्पराको अनुकरण गर्ने घरहरू बुर्यातियाको विहारमा तीसवटा जति छन् । माफमा सेतो लिपेको बुद्ध चैत्यले तिब्बतको चैत्य र नेपालको नाम्चे बजार स्थित चैत्यलाई फल्योसस सम्झाइदिन्छ । यहाँ बिहान हुनासाथ बुद्धधर्म प्रति श्रद्धा राख्ने मानिसहरू भेला हुन आउँछन् । अहिले सम्म पनि यो ठाउँमा चन्द्र पञ्चाङ्ग अनुसार अर्थात् तिथि अनुसार उत्सव गरिरहेका छन् । बौद्ध स्तोत्र पाठ गर्ने काम बिहानदेखि बेलुकासम्म भईरहन्छ । यहाँ तीसजना जति भिक्षुहरू जहिले पनि धर्म प्रचार र शान्ति संगठनमा व्यस्त भइ रहेका छन् । मंगोलियाका बौद्ध संगठनको अध्यक्ष तथा

विश्वमा बुद्धधर्म

प्रमुखतम मंगोलियाका लामा हम्बोलामा समाजित गम्भोजाभको अध्यक्षतामा गठन भइरहेको एशियाका बौद्धहरूको विश्वशान्तिका सम्बर्धन समिति (ABCPP) आजभोलि विश्वशान्तिको निम्ति सक्रिय भइरहेको छ ।

यहाँ एउटा ठूलो पुस्तकालय भवन पनि छ । बुद्धधर्म पढ्ने बुर्गीतियहरूलाई मात्र होइन, बौद्ध अन्वेषकहरूलाई समेत यस पुस्तकालयबाट ठूलो महत्त गर्छ । किनभने यहाँ तिब्बत, भारत र चीनमा दुर्लभ भइसकेका हस्तलिखित र काठको ब्लकले छापेका निकै पुस्तकहरू छन् । कंजुर र तंजुर देखि पाँचौ वलाईलामाको २१ वटा खण्ड भएको कृति र पहेंलो टोपी सम्प्रदायका संस्थापक त्सांगस्वम्पाको कृतिहरू यहाँ संरक्षित भइरहेको छ ।

यहाँको मुख्य प्रार्थना भवनमा जाँदा बौद्धको अथवा उत्तरतर्फको विहारहरूको सम्झना आउँछ । यहाँ बुद्ध त्सांगस्वम्पा र बौद्धहरूको साथै निकै तस्वीरहरू र मूर्तिहरू प्रदर्शन गरी राखेका छन् । ससारेन-खुई अर्थात् जीवनचक्र आज पनि हाञ्चो गुम्बामा विहारमा जस्तै प्रदर्शन गरिराखेका छन् । यी वस्तुहरू देख्दा अनि यहाँका बौद्धहरूले प्रार्थना गरी राखेको सुन्धा हामीहरू जति ताढाबाट गएका भएतापनि अथवा यहाँका लामा र बौद्धहरू यहाँ आउँदा हाञ्चा यस्ता गुम्बा र सिंगार देखेपछि भाषा जतिसुकै फरक परे पनि ठाउँ बास जतिसुकै फरक परे पनि वास्तवमा बुद्धको संसारमा बुद्धले स्थापना गर्नु भएको शान्तिको संसारमा हामीहरू एउटै ठाउँ एउटै बासका एउटै संसारका बाज्यूभाइ हौं भनि मनले भन्छ ।

(बौद्ध संस्कृति विसाख पुर्णिमा २५१४, Buddhist & Buddhism in USSR पुस्तकबाट सम्पादित)

अमेरिकामा बुद्धधर्म

अमेरिकामा बुद्धधर्म विषयमा विचार गर्दा बुई अध्यायमा विभाजित गर्न निकै उपयोगी सम्भन्धु । पहिलो अध्यायबाट हामीलाई अन्वेषणात्मक तथ्यको ज्ञान दिन्छ । पछिको अध्यायबाट आधुनिक समयमा अमेरिकामा मानिसहरूको हृदयमा भएको बुद्धधर्मप्रतिको आदर र प्रेमभावको कुरा बुझाई दिन्छ ।

अमेरिकामा बुद्धधर्मको इतिहासको आफ्नै विशेषता छ । यहाँको बुद्धधर्मको इतिहास बुद्धको समयदेखि बुद्धधर्म प्रचार भएर अहिले सम्म बीचमा खण्डित नभैकन जीवित धर्म परम्परा प्रवाहित भएको नेपालको बुद्धधर्मको इतिहास जस्तो होइन, नत अशोकको धर्म दूत पठाउने काम अथवा त्यसको केही सदी केही वर्षपछि त्यस्तै धर्मदूत पठाउने कामले धर्म प्रचार भएदेखि अहिलेसम्म जीवित बौद्ध परम्परा प्रवाहित भएको बर्मा, श्रीलंका र थाइलैण्डको बुद्धधर्मको इतिहास जस्तो नै हो । अझ कुनै समयमा बौद्ध दर्शन र बौद्ध संस्कृतिको टुकुटि जस्तो भएर पनि आज प्राय बौद्ध पद्धति र बौद्ध संस्कृतिको परम्परा केही पनि नभएको भन्न सकिने अफगानिस्तानको बुद्धधर्मको इतिहास जस्तो पनि होइन, नत कुनै समयमा प्रचुर मात्रामा र प्रसस्त मात्रामा बौद्ध संस्कृतिको प्रभाव भएर पनि आज मात्र स्थिरवादको केहि प्रचार प्रसार पुनः भैरहेको इन्डोनेसियाको बुद्धधर्मको इतिहास जस्तो नै हो । प्राचीन कालमा नै बुद्धधर्म एक पटक पुगेर पनि बीचको समयमा बुद्धधर्मको चर्चा नै नभएको आज सम्पूर्ण प्राय बौद्धनिकायको स्वतन्त्र र स्वच्छन्द रूपले विकास भैरहेको अमेरिकाको बुद्धधर्मको इतिहास रमाइलो र घटलाग्दो छ ।

अमेरिकाको बुद्धधर्मको इतिहास त्यसै आश गर्नु नै मुस्किल पर्ने किसिमबाट पुरानो छ । १४९२ ईस्वीमा कोलम्बसको प्रयत्नले मात्र पत्ता लागेको सम्झनेहरूका लागि यो आश्चर्य लाग्दो कुरा पनि हो । स्व. आचार्य महावीरप्रसाद द्विवेदी जस्ता अन्वेषकहरूले भन्नु भयो ईसाको पाँचौं शताब्दी तिर नै एशिया माइनरजस्तो देशमा बुद्धधर्म प्रचारगर्दै काबुल, चीन र जापानका बौद्धहरूले मैक्सिको राज्यमा गएर बुद्धधर्मको प्रचार गरेका थिए । बौद्धहरू उत्तरी चीनको बाटोबाट गएर अलास्का पुगेर त्यहाँदेखि समुद्रको तिरै तिर अघि बढेर तिनीहरू मैक्सिको पुग्नगये । तिनीहरूको यस अतीत इतिहासको कतिपय प्रमाणहरू स्पेनिशहरूले नष्ट गर्दा पनि ती समुद्रको किनार किनारमा रहेका प्रदेशमा सबैतिर बाँकि रहेको सभ्यताले त्यो इतिहास खोतली रहेकै छन् । अझ सबभन्दा पहिले अमेरिका पत्तालगाउने वास्तवमा बौद्धहरू नै हुन् । यसको निमित्त मैक्सिकोमा भेट्टाइएको बौद्धयुगको शीलामय मूर्ति कला र भवन निर्माणकला यसको विश्वस्त प्रमाण हो ।

यहाँ बौद्धमन्दिर, दीर्घपरिच्छद धारी बौद्ध पुरोहित र नानाप्रकारका बुद्धमूर्ति कम प्राप्त भएका छैनन् । ग्वाटेमाला नै वास्तवमा गौतमालयको अपभ्रंश हो । मैक्सिकोको पाव भन्ने ठाउँमा भेट्टाइएको बुद्धमूर्तिलाई शाकोमल भनि लेखिराखेको छ । यो शाक्यमानिको नै अर्को रूप हो । अनि त्यहाँ पाइएको शिलालेखले पनि मैक्सिको निवासीहरू बुद्धधर्मावलम्बी हुन् भनि जान्न सकिन्छ । अहिले सम्म मैक्सिकोवासीहरूले आफ्नो पुरोहितलाई देशाकका अथवा शाककापुरुष भनि रहेका छन् । यो बौद्धभिक्षुहरूको संस्कार संग सम्बन्धित शब्द शाक्यपुरुषको रूपान्तर मात्र हो । यहाँको एकजना पुरोहितको नाम कोकरसाकका भन्छन् । यो पनि गौतम शाक्यको विग्रोको शब्दरूप

हुनु पर्छ । चिनियाँ भाषामा पाइएको वृतान्त अनुसार पाँचजना भिक्षुहरूले फुसांग देशमा गएर धर्म प्रचार गर्‍यो । स्वयं भिक्षु हुइसेन (इयसेन) ४९९ ई.मा फुसांगबाट चीन पुगे । फुसांग देश चीनबाट २०००० ली अर्थात् ६५०० मील टाढा पर्छ । यो समुद्रले घेरिएको दशहजार ली चौडाई भएको देश हो । वास्तवमा रुखको नाउँले नै हुइसेनले देशको परिचय दिएको थियो । रुखको वर्णनको साम्यभावले फुसांग त्यहि त्यहि रुख भनि भन्छन् जसलाई मैक्सिकोवासीहरूले आज भोसि आनेवी भन्छन् । हुइसेनले यहाँ जुन जुन चाँदि र तामाको वर्णन गर्‍यो त्यो कोलम्बसले स्पेनमा सग्यो । यसको अतिरिक्त प्राचीन कालमा एक श्वेतकाय दीर्घ परिच्छेदधारी महापुरुष मैक्सिकोमा आएको कुरा मैक्सिकोवासीहरूले स्वयं स्वीकार गरेको छ । उनी महापुरुष हुइशापे हुन् । हुइशापे वास्तवमा हुइसेन नै हुनुपर्छ । पाँचजना भिक्षुहरू फुसांगमा गएर धर्मप्रचार गरेको बाटोको बारेमा कसैले रुसको उत्तरिभाग कामाटकास्का भएर पैसिफिक महासागर नाघेर अलास्का बाट मैक्सिको पुग्नु गएको भन्छन् । जे होस मैक्सिकोमा पुगेको त्यो बौद्धसंस्कृति र सभ्यता कहाँ कसरि गएर बीचमा टुक्रियो (रोकियो) आजसम्म अन्वेषणको नै विषय छ, यद्यपि अमेरिकाजस्तो वैज्ञानिक प्रक्रिया भएको देशले यस विषयमा प्रयत्न गरेको खण्डमा पुरागर्न नसकिने काम होइन ।

अब दोश्रो अध्यायमा विचार गरौं । वर्तमान युगमा पनि अमेरिकाका मानिसहरूको बुद्धधर्मप्रति आदर र प्रेमभाव जागरण भएको शय वर्ष नाघिसकेको छ । येल विश्वविद्यालयबाट १८५४ ईस्वीदेखि बुद्धधर्मको विषयमा अध्ययन अध्यापनको व्यवस्था गरिसकेको देखिन्छ । उन्नाइसौं शताब्दीको समयमा हेनरि क्लाकले वारेन जस्ता बचपन देखि नै शारीरिक वेदनाले दुखि

विश्वमा बुद्धधर्म

भएकाहरूलाई बुद्धधर्मबाट शान्ति सान्त्वना दियो । वारेन बचपन देखि नै पिठरुमा घाउ भएको नामी उच्चकुलको एक व्यक्ति थियो । उसले संस्कृत र पालीग्रन्थको गहन अध्ययन गरेर बुद्धधर्ममा अधिकार प्राप्त गर्नु भयो । निकै नै पालीग्रन्थ अंग्रेजिमा अनुवाद गरी दियो । अमेरिकी जनताले मूल ग्रन्थको ज्ञान लिन सक्थे । यिनले नै हार्वर्ड विश्वविद्यालयमा ओरियण्टल सिरिज (हार्वर्ड पूर्वीय श्रृंखला) को कार्य प्रारम्भ गर्नु भयो । यो सिरिज भित्र बुद्धधर्म सम्बन्धि निकै ग्रन्थ निस्के । अनि बुद्धधर्म अध्ययन गर्ने ठूलो काम पनि यही विभाग बाट सम्भव भयो ।

१८५५ ईस्वीमा अमेरिकाका एक प्रसिद्ध लेखक हेनरि दाविद थोरेडलाई इंग्लैण्डका आफ्ना साथीहरूको तर्फबाट प्राप्त भएको प्राचीन साहित्यका ग्रन्थहरूको साथै बरनफ (BURNOUF) लिखित बुद्धधर्मका पुस्तक एउटा (LOTUS DELABONNE LOI) हातमा पर्दा वहाँ यति खुसि हुनु भयो, मानो एक अमूल्य निधि नै वहाँको हात पयो । यसबाट पनि स्पष्ट गर्छ, उन्नाइसौं शताब्दीको आधिपछि सम्म अमेरिकामा बौद्धसाहित्य राम्रैसंग सुलभ भएको थिएन भनेर ।

अमेरिकी जनतालाई पहिले पहिले त बुद्धप्रति श्रद्धालु वा बुद्धधर्म परिपालन गर्नेहरूको हातबाट निर्माण गरीराखेको शान्ति र प्रेमभावले ओत प्रोत भएको उच्चस्तरको कलात्मक विशिष्टताले नै बुद्धधर्मप्रति आकर्षित गरेको थियो । १८७८ ईस्वीमा बोष्टनका एक शिक्षक फेतोलासाले जापानमा गएर त्यहाँको बौद्धकलाको अध्ययन गर्थे फेरि स्वयंले बौद्धजीवन पनि बितायो ।

यसपछि चाँडै नै अमेरिकामा आध्यात्मिक चिन्तन मननतिर अभिरुचि बढ्नथाल्यो । १८९३ ईस्वीमा शिकागोमा अन्तर्राष्ट्रिय

अमेरिकामा बुद्धधर्म

धर्म सम्मेलन भयो । यो सम्मेलनमा धेरै नै देशका अनेक धर्मालम्बीहरूले भाग लिए । एसिया, यूरोप र अमेरिकादि विश्वका अनेक देशहरू धर्मको माध्यमबाट एउटै मञ्चमा उभिएर शान्ति र प्रगतिको निम्ति विचार आदान प्रदान गर्न, आवश्यक समान हितपूर्ण आफ्नो क्षेत्रबाट महत्त गर्न यो सम्मेलनले एउटा सजिलो बाटो देखायो, मार्ग दर्शन गर्‍यो ।

यो सम्मेलनमा "गोसपेल अफ् द बुद्ध" पुस्तकका लेखक डा. पौलकरस र सर एडविन अरनोल को "द टेलोग्राफ" पत्रिकामा प्रकाशित बुद्धगया सम्बन्धि रचनाले उत्तेजित भएर आफुलाई बुद्धधर्ममा समर्पित गरी निस्केका एक सिंहली युवक धर्मपालले पनि भाग लिएको थियो । यो सम्मेलनले यी दुई व्यक्तिलाई मिलाउने (भेट्टाउने) जुन काम भयो त्यसबाट एशिया र अमेरिका बीच बलियो एउटा मित्रता नै गाँसी दियो भने पनि हुन्छ । डा. पौलकरसको निमन्त्रणमा दोश्रो पटक अमेरिकाको यात्रा गरेर अनागारिक धर्मपालले फण्डे एक वर्ष जति बुद्धधर्मको विषयमा प्रवचन दियो । यतिबेला नै अमेरिकामा अमेरिकन महाबोधि सोसाइटी को स्थापना पनि भयो । अनि धेरै नै अमेरिकनहरू बुद्धधर्ममा विक्षित भए । यसपछि १९०२ ईस्वीको यात्रामा अनागारिक धर्मपाललाई होनोलुलुको मिसेज मेरि इ. फोष्टरले जुन आर्थिक मदत गर्नुभयो, त्यसबाट भारतीय महाबोधि सोसाइटीको त्यो शिलान्यास गरीदियो, जसको आधारशीलामा आजसम्म यो सोसाइटी खडा भै बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारमा संलग्न छ ।

अमेरिकि कांग्रेसले कुनै एक अनुष्ठान वा धर्मको सम्मान अथवा धार्मिक स्वतन्त्रताको विरुद्धमा कुनै कानून बनाउँदैन भन्ने संवैधानिक ग्यारेण्टमा अमेरिकामा भएका २५० वटा विभिन्न धार्मिक संगठनमा दर्जनौं बौद्धसंगठन पनि छन् । यिनमा

(१७०)

वासिंगटनस्थित बुद्धिष्ट सेन्टर अफ द यू.एस.ए., शिकागोस्थित अमेरिकन बुद्धिष्ट एसोसियशन, क्यालिफोर्नियास्थित युनिभर्सल बुद्धिष्ट फेलोशिप, हिगासी होंगोजी मिशन, होम अफ द धम्म, बुद्धिष्ट चर्च अफ अमेरिका, वर्कलेप बुद्धिष्ट चर्च सडीसेन्ट, नेओ धम्म र जेन बुद्धिष्ट स्टडि ग्रुप, भर्जिनियास्थित वासिंगटन फ्रेण्डस अफ बुद्धिष्ट, हवाईस्थित डाइमोन संघ, न्यूजर्सीस्थित बुद्धिष्ट वै र लामाइष्ट बुद्धिष्ट मोनस्टरि, मिसौजरीस्थित बुद्धिष्ट फेलोशिप, पेनसिल भानियास्थित द गोल्डेन लट्स, न्यूयार्कस्थित द फस्ट जेन इन्टिच्युट र अमेरिकन बुद्धिष्ट एकेडेमि, आरिजोन (कोलोरोडो)स्थित बुद्धिष्ट सोसाइति अफ देनभर, टेक्सास् (हुस्टन्) स्थित बुद्धिष्ट स्टडी ग्रुप, क्याम्ब्रिजस्थित क्याम्ब्रिज बुद्धिष्ट सोसाइटि विशेष उल्लेखनीय छ । यी सबै बौद्ध संस्थाहरूमा विभिन्न निकायको उन्नति र प्रगति भैरहेको छ । फेरि अमेरिकन बुद्धिष्ट एकेडेमि जस्ता धेरैवटा संगठनले कुनै यानसाई स्वीकार नगरीकन एक यान भन्ने मार्गमा लागिरहेका छन् । फेरि यी सबै संस्थाका सक्रिय सदस्यहरूको गणना गर्ने हो भने यिनीहरू एकसाझ भन्दा बढी छन् । यसको अतिरिक्त जापानी बौद्धधर्मको सिंग, होगानजी, जेन, दोदो, निचिरेन आदि १० भन्दा बढी बौद्धसंगठन वा विहारको धर्मपालन र प्रचार प्रसार अलग्गै छन् ।

वासिंगटन फ्रेण्डस अफ बुद्धिष्ट भन्ने संगठनले बुद्धधर्मको विषयमा बरोबर सम्मेलन गर्छन् । धेरैले यो संगठनभित्र रहेर उच्च नैतिकता प्राप्त गर्न अष्टांगिक मार्गको अनुकरण गर्न बल प्राप्त गरेका छन् । सान्प्रान्तिस्कोका मानिसहरूको श्रद्धा बलले युनिभर्सल चर्च भन्ने राम्रो विहारको निर्माण भयो । १९८३ मा विधिवत् उद्घाटन भएको यस विहारको युनिभर्सल बौद्ध संगठन आज भोलि निकै सक्रिय छन् ।

अमेरिकामा बुद्धधर्म

श्रीफ्रिफ्टोनले १९५३ ईस्वीमा बनाएको संगठनबाट निस्केको गोल्डेन् लट्स पत्रिकाले बुद्धधर्मको प्रचारमा ठूलो भूमिका खेलीरहेको छ । विशोप शाक्य कांयो र निचिरेन बौद्ध विहारले तिब्बती बौद्धशरणार्थीहरूलाई निकै महत्त गऱ्यो । एकजना स्वयं शरणार्थी भिक्षु घिसे वांगेल्ले उपदेश मात्र दिएर धन संग्रह गर्दै एउटा बौद्ध स्तूप नै बनाइदियो ।

आज अमेरिकामा १,७०,००० भन्दा बढी बौद्धहरू छन् । संसारका सम्पूर्ण जनताका ज्ञान र धर्मको विचारले परिचित हुन आवश्यक छ भन्ने सिद्धान्तमा प्रबुद्ध समाज सम्बन्धी अमेरिकि परिषदले बुद्धधर्मको अध्ययनमा प्रगति ल्याउन निकै अमेरिकि र क्यानाडियन विश्वविद्यालयलाई अनुदान दिएको छ । अमेरिकामा ४०० भन्दा बढी कलेज र विश्वविद्यालयमा बौद्ध विषय आफ्नो पाठ्यक्रममा भित्र्याएको छ । फेरि यी पाठ्यक्रम सिकाउन विद्वान प्राध्यापकहरू पनि प्रसस्त छन् । जुन ठुला ठुला विश्वविद्यालयमा बुद्धधर्म र दर्शन विषय मात्र होइन संस्कृत र पालीभाषा त्यस्तै बौद्धकला र इतिहास विषयमा पनि शिक्षादिने व्यवस्था भैरहेको छ । १९६१ ईस्वीमा विसकोसिनको विश्वविद्यालयले बौद्ध विषयमा पि. एच्. डी. को व्यवस्था गऱ्यो । वासिंगटन डी.सी.स्थित स्थविरवादी बौद्ध विहारले पनि राम्रोसंग बुद्धधर्म प्रचार गरिरहेको छ ।

धन सम्पत्तिले सम्पन्न, विज्ञानको विकासले सबभन्दा पहिले चन्द्र धरातलमा पाईला टेक्ने देश अमेरिकाले आफ्नो ग्वाटेमालाकालीन बुद्धधर्मको गौरवमय परम्परामा सम्बन्ध राखेर बुद्धधर्मको सम्यक अनुकरण गर्ने प्रयत्न गरेको खण्डमा निसन्देह परमाण्विक शक्तिले संसार विनष्ट हुनुबाट बच्ने वा बचाउन सक्ने मात्र होईन विपुल धनराशी अनावश्यक ठाउँमा खर्च हुनुबाट बचेर मानवमात्रको भोक, प्यास, अशिक्षा, अज्ञान, रोग,

विश्वमा बुद्धधर्म

दुःख निवारण गर्न पनि खर्च गर्न सकिने छ । वास्तवमा आज समस्त धर्मले आवश्यक धानेको पनि संसारबाट आणविक युद्ध कहिल्यै हुन नदिने अनि संसारका सबै प्राणीहरू भौतिक दृष्टि र आध्यात्मिक दृष्टिबाट सुखि र समृद्ध गर्नु नै हो ।

(प्रस्तुत रचना स्व. आचार्य हजारिप्रसाद द्विवेदी द्वारा लिखित "बौद्धीद्वारा अमेरिकाका अन्वेषण" धर्मदुत १३७ अथवा "बौद्धिनिपात्रे अमेरिकाया अन्वेषण" वैज्ञान्य पुर्णिमा १५११ बुद्धजयन्ती, "विश्वव्यापी बुद्धधर्म" धर्मदुत १४१२, सहायक अमेरिकी राजदुत भीष्मधारीबर्न्स द्वारा लिखित "अमेरिकामा बौद्धधर्मको ज्ञान" वैज्ञान्य पुर्णिमा २५११ बुद्धजयन्ति, अमेरिकी राजदुत क्यारोल सी सेस मे दिनुभएको २५१३ बुद्धजयन्ती र २५१४ बुद्धजयन्तीको भाषण, 2500 Years of Buddhism, Delhi, /W F B को News bulletin, 2507 र 2509 धीकृष्णामास मानसवरने मेरुनुभएको "Buddhism in America, The Motherland" 27 May 1964, अमेरिकन बुद्धिष्ट एकेडेमि, महाबोधि ७७३३ को आचारमा अनुदित र सम्पादित गरिएको हो । सम्पादक)

जर्मनमा बुद्धधर्म

विश्वयुद्धको समयमा जर्मन जुन रूपमा देखिने हो ठीक त्यसको विपरीत रूपमा जर्मनको बुद्धधर्म पढेपछि बुद्धधर्मको पृष्ठभूमिमा जर्मनलाई देख्न सकिन्छ । राज्य विस्तार र युद्ध पिपाशामा जर्मन कति कुन समयमा अधि बढ्यो उति नै जर्मन शान्ति र भातृत्वप्रेमी जनता भएको देश पनि हो । महान विचारक सोपानहार (Arthur Schopenhauer) ले पश्चिमि जगतमा १८१८ ईस्वीमा नै बुद्धको शान्ति सन्देश भित्रघाई दिएको थियो । “इच्छा र विचार अनुसार अनुसारको संसार” Die: Welt Als Wille Und Vorstellung पुस्तकबाट १८८० ईस्वीमा जर्मनमा धम्मपदको अनुवाद अलवर्ट वेबर बाट भयो । हरमन ओल्डेनवर्ग पहिलो त्यो जर्मनी विद्वान हो, जसले बुद्धको जीवनी र उनको उपदेश तथा अनुशासन सम्बन्धी पुस्तकमा बुद्धलाई एउटा कल्पित आदर्श पुरुष धारण गरिराखेको भ्रमधारणा पश्चिम बौद्धिक जगतबाट मेटाएर बुद्ध एउटा ऐतिहासिक मानव हामी जस्तै धरतिमा टेकेर तथा हिंडेर विचरण गर्ने महापुरुष हुनुहुन्छ भन्ने बुझाई दियो । उनको यो पुस्तकको चौधौं संस्करण भयो । साथै उहाँले विद्वानहरूको ध्यान पालिभाषामा भएको अमुल्य निधितर्फ आकर्षित गरिदिए । वहाँको अनुवाद दीपवंश १८७८ र विनयपिटकको पाँचभाग (१८७९-८३) यहाँ उल्लेखनीय छ । वहाँको पुस्तकबाट प्रोफेसर टि. डब्ल्यू. रीस डाबिडस (Prof. T. W. Rhys Davids) लाई लंडनमा पालि टेक्स सोसाइटी जस्ता संस्था स्थापित गर्न प्रेरित गर्‍यो । १८६९ मा नै तारानाथको बुद्धधर्मको इतिहास “हिस्टोरि अफ् बुद्धिज्म” ए. सीपकर बाट अनुदित भयो ।

विश्वमा बुद्धधर्म

यसरी बौद्धिक जागरण रूपमा जर्मनमा बुद्धधर्मको इतिहास एघारौँ शताब्दीमा शुरु भए पनि धेरै विद्वानहरूको सहमति बीसौँ शताब्दीदेखि जर्मनमा बुद्धधर्मको इतिहास शुरु भयो भन्ने पक्षमा छन् । शायद् यसको कारण चर्चा पालन अनुसार अथवा विनय विहित संस्कार अनुसार जर्मनमा बौद्धहरू बीसौँ शताब्दीदेखि शुरु भएकोले हुनु पर्दछ । १९०० ईस्वीमा बुद्धधर्मको विकासमा र बुद्धधर्मको परिपालनमा आफुलाई समर्पित गर्ने डा. हाल्के श्रीलंकामा पुगेर हिकडुवे श्री सुमङ्गल नायक थेरसंग बुद्धधर्म सिकेर बसेका थिए । उनले बलाने धर्मानन्द नायक थेरसंग पनि पालि र धर्म पढ्नुभयो । १९०३ ईस्वीमा जर्मनका आचार्य बुद्धघोष हुने अण्टोनगीठले बाजजबडेनवाट आएर श्रीलंकामा प्रब्रज्या संस्कार ग्रहण गरे । फेरि १९०४ मा भिक्षु ज्ञाणातिलोक हुनभयो । उता १९०३ ईस्वीमा नै कार्ल सेदनलुचेर बाट जर्मनभूमिमा विधिवत् पहिलो बौद्धसंगठन (Deutscher Buddhistischey Mission Verein) स्थापना भयो । यसपछि विभिन्न ठाउँमा विभिन्न विद्वान र साधकहरूबाट शान्ति दिने श्रोतको रूपमा बुद्धधर्मको अन्वेषण गरियो । पुस्तकहरूको प्रचार भयो । शीलको विशेषतः भावनाको जर्मन भूमिमा पालन गर्ने भयो । दि बुद्धिष्ट मासिक पत्रिका र दि जर्मन पालि सोसाइटी १९०९ मा स्थापित भयो । यो प्रवाह विश्वयुद्धको प्रवाह नआउञ्जेल सम्ममा विद्वानहरूको बीचमा र सर्व साधारण मानिसहरूको बीचमा प्रवाहित हुँदैगयो । यथार्थमा भन्ने हो भने विश्वयुद्धको संस्कार र गतिविधि नआएको भए आज जर्मनमा बुद्धधर्मको इतिहास नै अर्को किसिमको हुन्थ्यो । त्यस्कारण जर्मनमा बुद्धधर्मको यो इतिहास पढ्नु अघि व्यक्ति विशेष र संस्था विशेषको प्रयास खोजी गर्नु उचित सम्भन्धु ।

जर्मनमा बुद्धधर्म

पहिले डा.डाल्के लाई नै सम्झौ । डाक्टरि कामबाट प्रशस्त धन जम्मा गरिसके पछि संसार घुम्न जाने डा.डाल्केले श्रीलंकामा बौद्ध उपासक भएर पछि भिक्षु बन्ने इच्छा गरे । परन्तु स्वास्थ्यले गर्दा उनको प्रब्रजित हुने इच्छा पूर्ण हुन सकेन । अन्यथा जर्मनको पहिलो भिक्षु ज्ञानातिलोक नभई उनी नै हुनेथियो । आफ्नो देशमा फर्केपछि आफु भिक्षु बन्न नपाए पनि उनले बर्लिन फोनडको आफ्नो घरलाई १९२४ मा बौद्ध गृह (Buddhistisches Haus) बनाई दिनुभयो । यो बौद्धगृह सम्पूर्ण बौद्धहरूको महिनाको दुई पटक भेलाहुने ठाउँ मात्र होइन बाहिरबाट आएका सम्पूर्ण अतिथिहरू विहार वा धर्मशाला जस्तै बास बस्ने ठाउँ पनि हो । बौद्धगृह साँच्चैको कलात्मक रूपमा बनाएको ७५ एकड भूमि भित्रको ढोकावेखि भरेडसम्म पनि प्रतिकारत्मक बौद्ध संस्कृति अनुरूपको घर थियो । घरको आठ खुडकिलोले अष्टांग मार्ग, बान्ह खुडकिलोले द्वादशांग प्रतित्यसमुत्पाद मात्र सम्झाइदिने होइन बालुवाको कृतिम पहाडमा भित्रको राना साना कोठाले समय भावना गर्नेलाई पनि बोलाई रहन्छ । अनि माफको ठूलो कोठाले बुद्धको दर्शन दिन्छ । डा.डाल्केले स्वयं आफुलाई बौद्ध उपासक त तुल्याएकै छ, साथै बौद्ध आचरण पालन गर्ने पनि तुल्याई राखेको छ । उता उनले १.बौद्ध प्रबन्ध संग्रह, २.बुद्धधर्म र विज्ञान, बुद्धधर्म विज्ञान र नैतिक दर्शन, ३.मानव जीवनको मानसिक शान्तिको निमित्त बुद्धधर्म जस्ता मौलिक पुस्तकहरू लेखी फेरि मञ्जिमनिकाय, दीघनिकाय, धम्मपद, जातक, सुत्तपिटकका सारांश, बुद्धजीवनीको अनुवाद गरी बौद्धिक क्षेत्रमा पनि बुद्धधर्मबाट हलचल ल्याई दियो । बुद्धजयन्ती मनाइयो । डा.डाल्केको यो पुण्य प्रयास जीवन भर १९२८ सम्म कायम रहयो । यसरी डा.डाल्के धिन्तन र मननमा शोपानहार अनि कार्यक्षेत्र मा जर्मनका

अनागारिक धर्मपाल थिए ।

जर्मनमा बुद्धधर्मको स्वयं एक पृष्ठ जस्ता अर्को व्यक्ति हुन् पहिलो जर्मन भिक्षु ज्ञानातिलोक महास्थविर । १९०३ ईस्वीमा प्रब्रजित, १९०४ मा उपसम्पन्न हुनुभएका उनी महास्थविरले तीनवर्ष भित्रैमा बुद्धधर्मको अध्ययनमा आफ्नो विशिष्ट प्रतिभा देखाउनु भएको थियो । १९०६ ईस्वीमा त्रिपिटककै शब्द छानी छानी माला उनेर एउटा त्यस्तो पुस्तक वहाँले निर्माण गर्नुभयो त्यो त्रिपिटकमा कुनै विशेष नामबाट समाविष्ट पुस्तक नभैकन पनि त्रिपिटककै शब्द मात्र समावेश भएको पुस्तक भएर त्रिपिटककै एक अंश जस्तै बौद्ध जगतले मनपरायो । त्यो पुस्तक हो बुद्धवचन । मात्र मूल त्रिपिटककै शब्दबाट आर्यसत्य र आर्य अष्टांगमार्गको विश्लेषण गरिएको यो पुस्तक १९०७ ईस्वीमा अंग्रेजी भाषामा पनि प्रकाशित भयो । यसको तुरुन्त नै एक पछि अर्को संस्करण भए । आज सम्ममा दशौं संस्करण यो पुस्तकको भैसकेका छन् । यो पुस्तक फ्रेञ्च, चेक, फिनिस, जापानी, हिन्दि र बंगालीमा अनुवाद भैसकेको छ । नेपालमा नेपालीमा पनि अनुदित भएर निस्क्यो । यस पुस्तकको सिर्फ पालिमात्र संग्रह "सच्च संग्रहो" नामले सिंहलि लिपि र देवनागरि लिपिमा प्रकाशित भएको छ । उनको जर्मन भाषामा अनुदित मिलिन्दप्रश्न (१९२४) र विशुद्धिमार्ग (१९३८) अंगुत्तर निकायले जर्मनमा ठूलो लोकप्रियता पनि प्राप्त गर्‍यो । उहाँले पालि बुद्धधर्मको अध्ययन अध्यापन गर्नेलाई महत् पुऱ्याउन पालि शब्दकोष र जर्मन पालि व्याकरण पनि लेख्नुभयो । दक्षिण लंकामा वहाँले संस्थापना गर्नु भएको पोलगासडुवामा पन्ध्रभन्दा बढी जर्मन भिक्षुहरूलाई शिक्षा दिक्षा र धर्मप्रचारको प्रशिक्षण प्राप्त भैसकेका छन् । यि भिक्षुहरूमा सतिपट्ठान र ध्यान पद्धतिको अनुवाद तथा लेखक भिक्षु ज्ञानपुर्णिक विशेष

जर्मनमा बुद्धधर्म

उल्लेखनीय छ । श्रीलंकालाई आफ्नो आध्यात्मिक कर्म भूमि तुल्याई पचास वर्षदेखि श्रीलंकामा बस्नु भएका भिक्षु जाणातिलोक महास्थविरले ठीक भन्नुभयो- "मैले आफ्नो देशवासीहरूलाई धर्मको शान्तिसदेश दिएर सेवा गरीरहेको छु ।" निसन्देह वहाँको यो सेवा जर्मनमा बुद्धधर्मको इतिहासको अभिन्न अंग भसकेको छ । साथै धेरै भाषामा वहाँको कृति अनुदित भएको हुँदा वहाँले अरु अरु देशको निम्ति पनि ठूलो देन दिनु भएको छ ।

जर्मनी विद्वानहरूको शान्ति र सदाचार प्रेमले पालि र संस्कृत बौद्धग्रन्थ निर्माण र अनुवादमा फन फन प्रगति ल्यायो । यस्ता विद्वानहरूमा प्रो.जिंजर (Prof. Geiger), लूडर (Luders), वोन ग्लासेप (Von Glasenapp), एफ.वेलर (F. Weller), एफ.ओटो सरोदर (F. Otto Schroder), नोबेल (Nober), वालसर (Wallser), (Waldschmidt), K. E. Neumann), सेइडेन स्टुकर (Seiden Stucker), इ.ओ.फ्रंकी (E.O.Francke), जर्मन भिक्षु ज्ञानपुर्णिक र कर्ट स्मिट (Kurt Schmidt)को नाम उल्लेखनीय छ । साथै बीघनिकाय, मञ्जिमनिकाय, सुत्तनिपात, थेरगाथा, धेरीगाथा, र धम्मपदका जर्मनी अनुवादक डा.कार्ल युगन (Dr. Karl Eugen) लाई पनि बिर्सन सकिदैन । बौद्धग्रन्थको पठन पाठनबाट जर्मन विश्वविद्यालयमा पनि ठूलो प्रभाव पारेको छ । दर्जनौं विश्वविद्यालयमा बुद्धधर्म पढ्ने पढाउने काम भयो । हजारौं ग्राहक भएको बुद्धधर्म सम्बन्धि पत्रिकाहरू (जस्तै Indische Welt) प्रकाशित भयो । विहार बनाएर, चैत्य बनाएर, स्तोत्र पाठ गर्ने वा पाठ गर्नेको रूपमा बौद्धहरू नभए पनि आफ्नो दैनिक आचार विचारमा बौद्धत्व ल्याउने बुद्धधर्मको काम कुरामा अधिसर्न मानिसहरू हजारौं भए । समस्यामूलक जीवः संगै व्यावहारिक सम्बन्ध भएर स्थविरवाद बुद्धधर्म जर्मनमा तीनखण्डको दुईखण्ड विकास भयो । त्यसो भनेर महायान

बुद्धधर्म मात्र यहाँ आफ्नो तरिकाले विकास नभएको होइन । यसको मूल प्रतिनिधित्व जर्मन लामा ए.गोबिन्दले गरी रहेको छ ।

जर्मनको बुद्धधर्ममा आइरहेको यो उत्साहलाई युद्धको रक्तपिपाशु योजनाले चूर्ण विचूर्ण पाऱ्यो । १९४१ ईस्वीमा बौद्ध प्रकाशन र बौद्ध संगठनलाई समेत सरकारले निरोध गर्‍यो । शान्तिको प्रयास र आकांक्षालाई दबाएर नाजी सरकारले मानिसको हृदयमा युद्धको उत्तेजनाको आगो दन्काई दियो । डा. ढाल्केको सचिव कुर्ट फिसर (Kurt Fischer) लाई गेस्टापो (Gestapo) को सनम आयो । फेरि कुर्ट फिसरले यो संसारनै छोडी गयो । ढाल्केको बौद्धगृहमा समेत शस्त्रास्त्र राख्न लगायो । भ्रण्डै आधी शताब्दीसम्म शान्तिको आशाले हुकदै गएको धर्मको वृक्ष पात र हाँगाबिंगा समेत नरहने गरी हिटलर सरकारले ढाली दियो । पुस्तकहरू जलाइदियो । परन्तु यो सबैलाई विदित छ, कसैले कसैलाई मारु वा मराउन सक्दैन, हृदयमा रहेको कुनै कुरा बल जफटि निकाल्न सकिदैन । यो युद्धको उत्तेजनामा पनि कठोर नियन्त्रण र समसामयिक रूपको रक्तपिपाशुले भरिएको प्रचार प्रसारमा पनि कति मानिसहरूले आफ्नो शान्ति प्रेम हराउन दिएन, पुस्तक लुकाउने काममा तिनीहरूलाई कसैले छेक्न सकिएन । शान्तिप्रेमी मानिसहरू कुनै न कुनै तरिकाबाट बाँचीरहे, जुटीरहे ।

१९४६ मा दोश्रो विश्वयुद्धको समाप्तिमा हमवर्ग, डा. हेमल्ट पामीको अध्यक्षतामा फेरि बौद्धसंगठन पुनर्गठन भयो । तुरुन्तै भिक्षु जाणातिलोकको बुद्धबचन र विशुद्धिमार्ग प्रकाशित भयो । पछि भिक्षु ज्ञानपुर्णिकको सतिपट्ठान र अरु अरु पुस्तकहरू पनि प्रकाशित भयो ।

जर्मनमा बुद्धधर्म

युद्ध पश्चात् जर्मन स्वयं दुईटुका भयो । तैपनि जर्मनको दुवै भागमा शान्तिको आकांक्षा युद्धपीडित हृदयमा पुनः हरियालि छाउँदछ । पूर्वि जर्मनमा विश्वविद्यालयमा बौद्धदर्शनको पुनः अध्ययन अध्यापन भयो । हियर परसिनको नेतृत्वमा १९२२ मा बौद्ध नेताहरूको भेला भयो । पश्चिम जर्मनमा हमवर्ग बौद्धसंघमा शायी बौद्धहरू भेला भएर धर्मको चर्चा गरे । युद्धको कटु अनुभवबाट प्रभावित भएका यस संगठनका अध्यक्ष डा.पामीले ज्ञान र चरित्र (Wissen und Wandel) पत्रिकाको सम्पादन गरिदिनुभयो । यो संगठनसंग बुद्धधर्मको प्रचार र प्रसार गर्न आफ्नै प्रेश छ । वहाँको बुद्धधर्म सम्बन्धी रक्षिपूर्ण व्याख्यानले विश्वविद्यालयका छात्र छात्राहरूलाई निकै प्रभावित गर्‍यो । डा.वोन मँगको नेतृत्वमा संगठित म्युनिकको बौद्धसंगठनले (Buddhistscher Gemeinde Deutschland) पनि एउटा बौद्धपत्रिका निकालेर दुईहजार भन्दा बढी पाठकहरूलाई बुद्धधर्म सम्बन्धी ज्ञान दिइ राखेको छ । बौद्धसंगठनको सदस्यहरू पनि दुईहजार जति छन् । बर्लिनमा विभिन्न बौद्धसंगठनहरू छन् । फेरि सबै संगठन मिलेर बर्लिन बौद्धसमुदायको केन्द्रिय परिषद् गठन गर्‍यो । बर्लिन बौद्धहरूको साथी समूहसंग श्रीलंकाको धर्मदूत सोसाइटिको घनिष्ट धर्मदूत भिक्षुहरू पठाउने र प्रचारमा मद्दत गर्ने सम्बन्ध छ । वोसवर्गमा १९६२ मा ध्यानागार (Hausderstille)मा शान्ति चाहनेलाई जहिले पनि ठोका खोलीयो । माइकेल मिडेनवर्ग को शब्दमा यो जर्मन बौद्धहरूको विकासको केन्द्रबिन्दु स्थान हो । स्टलगर्त को बौद्धसमुदाय का एक व्यक्ति श्रीअंकन ब्राण्डको घरमा रहेको बौद्धपुस्तकहरूको संकलन एउटा राम्रो बौद्ध पुस्तकालय हो । ब्रमेन (Bremen)को सेभरलो मोर (Severloh Mohr) घर एउटा स्वयं विहार जस्तो छ भने वहाँको शील स्वभाव निकै नै शान्त दान्त छ । आफ्नो घरमा वहाँले बुद्धधर्मको क्लास लिईरहनु भएको छ । जर्मनमा एक एक

व्यक्तिको प्रयास धेरै धेरै जनाको प्रयास बराबर गरी कामगर्ने श्रद्धालुहरू कम छैन । वोन विश्वविद्यालयको अवकाश प्राप्त प्राध्यापक डा. वारनर शमनको बौद्ध कलाकृतिको संग्रहले जर्मनको कलाकृतिको संग्रहालय बनाउन सक्ने अधिकार लिएको छ । त्यसैले आज जर्मनमा पालि त्रिपिटकको जर्मन भाषामा पुरा अनुवाद भयो । अझ कुनै पिटकको कुनै पुस्तकको त धेरै धेरै प्रकारका अनुवादहरू छन् । आज जर्मनमा भएको २२ वटा भन्दा बढी बौद्ध संगठन र विहारमा गरी अन्दाजी २०,००० बौद्धहरू छन् । यो बीसहजार बौद्धको संख्या जर्मनमा बुद्धधर्मका निम्ति कम देखिन सक्छ परन्तु जर्मनका जनता लगनशील र प्रतिभावान भएको र एकेक व्यक्ति नै धेरैजना बराबर भएको हुनाले अझ विशेषतः बौद्ध भनेपछि बुद्धधर्म र संस्कृति प्रति केही गर्नुपर्छ भन्ने जागरुक हुने हुनाले यो बीसहजार बौद्धहरू पनि कम होइन । वास्तवमा कयाशील बौद्धहरूको प्रयासले नै युद्धको प्रज्वलित हुन सकिने आगो शान्त हुन सक्ने भये बौद्ध जगतको सुगतको शान्ति सन्देशको शीतल छायाँ मानवतालाई दिने प्रयत्नमा जर्मनी बौद्धहरूको प्रयासको मुल्य पनि कुनै प्रकारबाट कम होइन । नेपालमा सम्पन्न भएकी चौठो विश्व बौद्ध सम्मेलनमा भिक्षु अनिरुद्धको नेतृत्वमा तीनजना जर्मन प्रतिनिधिले भाग लिएका थिए । सम्पूर्ण जर्मन बौद्ध श्वासले जर्मन बौद्ध संगठनका सचिव उपासक डब्लू. परसियन (W. Persian)को यो शब्दमा श्वास लिइराखेका छन्- "धर्मबन्धु हो । हामी सबै मिलेर संसारको सुख र शान्तिको निम्ति संघर्ष गरौं । सिंगै संसार प्रेमको भावले अभिभूत गरौं । समस्त प्राणीहरूलाई शान्ति हवोस ।"

(Buddhism in Germany by Dr. H. Ruete .Mahabodhi
54\11-12 र 71\7 Buddhism in Germany by Asoka Weeraratna

जर्मनमा बुद्धधर्म

WFB News bulletin 2\1 र 3\1. Report of the third Conference of WFB . Rangoon Buddhism in the Western World -Piyadassi Thero . फेरि भदन्त आनन्द कौशलन्यायन द्वारा लिखित "बुद्ध भीर उनके अनुचर" पुस्तकको आधारमा सम्पादित) ।

(१८२)

पूर्वी युरोपमा बुद्धधर्म

बुद्धधर्म प्रचारको इतिहास पल्लाउडा पूर्वी युरोपमा बाल्टिक संयुक्तराज्यको तीनवटा देश हागो अगाडी आउछ । लाटभिया (Latvia) लिथुअनिय (Lithuania) र एस्टोनिया (Estonia) ।

लाटभियनहरू लिथुअनियनहरू ५००० वर्ष अगाडीदेखि बाल्टिक सागरको पूर्वी किनारमा बस्ने आर्य जातीका हुन् । एस्टोनियनहरू मात्र मंगोल जातीका फिटो बुद्धिक हुन् । लाटभियनहरू, लिथुअनियनहरू र एस्टोनियनहरू पहिलेदेखि नै बुद्धधर्म मानी आएका थिए । लाटभियनहरू र लिथुअनियनहरूले प्राय जोल्ने भाषा संस्कृत भए पनि वैदिक संस्कृत धेरै व्यावहारिक भएको देखिन्छ । जुन शास्त्रीय संस्कृत भन्दा पनि धनी छन् र व्यापक छन् मेडितरानियनको सभ्य संसार र पूर्वको स्काइभियन समैसियन जस्ता धनी संसारको माफमा व्यापारको मुख्य अखाडा भइ गतिशील भैरहेको बाटो द्धिना (दउभाना) नदी किनारमा पर्छ । अनि दक्षिणको छिमेकि देश सँग व्यापारिक सम्बन्ध भएकोले लाटभियन, लिथुअनियन र एस्टोनियनहरू निकै विकसित छ । पूर्वी बाल्टिकबाट प्राप्तहुने अम्बरको व्यापारले गर्दा यी देशहरू निकै धनी छन् । अम्बरको व्यापारले गर्दा नै पुराना पुराना ग्रन्थमा लाटभियालाई "अम्बरको देश" पनि भनेका हुन् ।

लाटभियन, लिथुअनियन र एस्टोनियनहरूको देशमा रामबास भन्ने देवस्वसहरू धेरै छन् । यहाँ अग्ला अग्ला देवदार

पूर्वी युरोपमा बुद्धधर्म

बुद्धहरू पनि बोधिबुद्ध नै मानिन्छन् । एस्टोनियन, लाट्भियन र लिथुअनियनहरूको लोकगीत र लोककथामा कर्मको उल्लेख भएको देखिन्छ । तिनीहरूले जीवनको सुख दुःख पुनर्जन्म कर्मकै विपाक हो भनी विश्वास गर्छन् ।

लीलवर्ड वंशका लाकप्लेसिस (राजकुमार), उनीसंग कालेब र निन्दाको छोरा वीर कालेबी योगको बारेमा लेखिराखेको एस्टोनियाका राष्ट्रीय ग्रन्थमा बुद्धधर्मको राम्रोसंग उल्लेख भैराखेको देखिन्छ । लाकप्लेसिस भनेको लाट्भियन ग्रन्थको तेश्रो श्रेणीमा वर्णन गरिराखेको उत्तरी लाट्भियाको वर्तनिक दरबारमा संकलन भएको सूत्रहरूले बुद्ध तथागतहरूको धर्मको ठोस व्याख्याको प्रतिनिधित्व गर्छ ।

त्यहाँ एउटा सानो विश्वास के भने भारतका सम्राट अशोकले प्यालेस्टाइन, मिश्र, माक्दोनिया तर्फ बुद्धशासनको धर्मवृत्तहरू (बौद्ध मिसन) करीब २५० ईस्वी सम्बत अगाडी प्रचार गर्न पठाउँदा तिनीहरू लाट्भियाको बाल्टिक सागरको किनारामा पनि पुगे । फेरि दोश्रो पटक चंगेजखाँ, ओघाताइ र कुबलाइखाँहरूको नेतृत्वमा स्थापना भएको मंगोल बौद्धसंघ लाट्भियामा पुग्यो । अनि बुद्धधर्म मंगोलियामा मात्र नभई कार्पेथियन र बाल्टिक सागर भएर उत्तरी बर्मासम्म पनि प्रचार भयो । ईस्वीको तेन्नाँ शताब्दीमा वैकाल तालको दक्षिण बगी रहेको ओखनि नदी किनारामा रहेको काराकोरम राजधानीमा बसेर शासन चलाई रहेका मंगोल बादशाहहरू निकै शक्तिशाली बौद्ध शासक भए पनि तिनीहरूले बुद्धधर्म व्यापक रूपमा प्रचार गर्न कहिल्यै शक्ति प्रयोग गरेको कहिँ सुन्न पाइएको छैन । त्यसकारण मंगोल बादशाहहरूले हसमा शासन चलाईरहेको बेलामा कहिल्यै जनताहरूलाई बुद्धधर्म नै राष्ट्रधर्म हो, यही धर्म सबैजनाले मान्नु पर्छ भनि करकाप अर्थात् तानाशाही आदेश

विएन । जनताले आफ्नो इच्छानुसार धर्मको अनुकरण गर्न पाउँथे । रुसमा प्रचलित एउटा भनाई छ, मंगोल वंशले शासन चलाएको समयमा मास्कोजस्तो सानो सहरमा (त्यसबेला शायबर्ष भएको शहर) पनि सोरोक-रोरोकोभ् (चालीस चालीसले गुप्त गरिराखेको) चर्चहरू छन् । धर्मको काम कुरामा मंगोलहरूले पनि अशोकले चलाएको नीति नै अपनाएको देखिन्छ । यो नीतिको दर्शन अनुसार सबै धर्मलाई आआफ्नो धर्मको विकास गर्ने अधिकार छ । अफ्र बौद्ध विहारहरूबाट अर्को धर्मका मठलाई सबैको मद्दत पनि गरेको छ ।

ईस्वीको तेन्ही शताब्दीमा लाट्भिया र एस्टोनियालाई क्राइष्ट अनुयायी जर्मनहरूको सैनिक टुकडीले नराश्रीसंग हमला गर्‍यो । लाट्भिया र एस्टोनियामा सैनिक हमला गरिसकेपछि त्यहाँका सम्पूर्ण जनताहरू जबरजस्ती क्रिश्चियन धर्ममा परिवर्तन गरिदियो । लाट्भियन र एस्टोनियनहरूले शत्रुको दमनबाट आफ्नो देश बचाउने निश्चय गरे । तिनीहरूले बृहसंकल्प गर्‍यो कि बौद्ध नै भएर संघर्ष गरी मर्नु परे पनि तयार परन्तु आफ्नो इच्छा विरुद्ध क्रिश्चियन भएर बाँच्न । क्रिश्चियनहरू र लाट्भियन र एस्टोनियनहरूको बीच यसबाट भयंकर युद्ध भयो । भएका पुराना हथियारको बलमा पनि तिनीहरू क्रिश्चियनहरूसँग डटेर युद्ध गरे । क्रिश्चियनहरूसँग भने नयाँ नयाँ हथियार प्रसस्त थिए । त्यसकारण कठिन संघर्ष गरी सकेपछि लाट्भियन र एस्टोनियनहरू पराजित भए । यो घृणित युद्धमा लाट्भियनहरूलाई निकै अत्याचार गरी मारेको कुरा ठाउँ ठाउँमा उल्लेख गरिराखेको छ । युद्ध सिद्धिएपछि पाँच करोड लाट्भियनहरू मध्ये दुई करोड मात्र बाँकि भयो भन्छन् । त्यसमा पनि बुढा बुढी बालक र घाइतेहरू मात्र । बाँकि रहेका मानिसहरूलाई जर्मन सैनिकहरूले इच्छा विरुद्ध क्रिश्चियन धर्ममा

पूर्वी युरोपमा बुद्धधर्म

परिवर्तन गरि दियो । त्यति गर्दा पनि नपुगेर ती सबैमाथी दासको व्यवहार सम्म गरे । पवित्र रामवास सबै जलाई दिए । पवित्र देबदार बृक्षहरू जरासमेत उखेलि दिए । बुद्धधर्मको नाउँसम्म पनि नरहोस भन्ने अभिप्रायले गर्नसम्म दमन गर्‍यो । यतिसम्म कि लाट्भियाको राष्ट्रिय लिपि अक्षर लेख्नसम्म पनि नपाउने भयो । भएभरका बुद्धमूर्तिहरू बिगारी दिए । लाट्भियाको इतिहासमा बत्ति भै बलेको बुद्धधर्म निमित्त्यान्न गरी मेट्न खोज्यो । लाट्भिया र एस्टोनियाका नाउँ समेत फेरेर St. Mary's Land अथवा The Lands of the Blessed Virgin भन्ने गर्‍यो ।

परन्तु फाँसीको सजाय दिने त्रास समेत रतिभर वास्ता नगरीकन लाट्भियन र एस्टोनियनहरूले अझ पनि बौद्धविश्वास छोडेन । आफ्नो मातृ देशमा रहेर बुद्धधर्म अनुसार जीवन यापन गर्न नपाउँदा रुसको सिमाना पूर्वतिर बचा राख्ने छिमेकि मानिसहरूको शरणमा गए । रुसीहरूले तिनिहरूलाई चाहिँदो सहयोग गरे । नेग्रोरोड् र कीभूको राजकुमार जुन् कि त्यतिबेलाको न्यायी शासक थिए, उनले दमित बौद्धहरूलाई शरण दिएको इतिहासले बताउँछ । यो घटना सातशय वर्ष पुरानो भैसक्यो

ईस्वीको तेन्तौँ चौधौँ शताब्दीमा लिथुअनिया निकै शक्तिशाली भएकोले क्रिश्चियनहरूले लिथुअनियनहरूसंग ठूलो संघर्ष गर्न पर्थ्यो । तसर्थ लाट्भिया र एस्टोनिया हराइसकेपछि दुईशय वर्षसम्म लिथुअनिया स्वतन्त्र भइरह्यो । परन्तु पाँचशय वर्ष अगाडीतिर लिथुअनिया पनि क्रिश्चियनहरूले आफ्नो गरी लिए ।

जेसुकै होस् बौद्ध विश्वासमा जीवनसम्म अर्पण गर्ने लाट्भियन लिथुअनियन र एस्टोनियनहरूको उपासना कसैले निर्मूल गरी मान्न सकेन । बौद्धहरू आज पनि एस्टोनिया, लाट्भिया र

विश्वमा बुद्धधर्म

लिथुअनियामा साना साना समूहमा बाँचीरहेका छन् । आज यी तीन बाल्टिक राज्यका देशमा बौद्धहरूको संख्या निकै कम छ, परन्तु तिनीहरूको संकल्पको मूल्य संख्याको मूल्यभन्दा यति बढी छ कि यसबाट नै आजसम्म तिनीहरूले आफ्नो पहिलेको इतिहास बचाई राख्न सकेको छ । संस्कृति अहिलेसम्म उभ्याई राख्न सकेको छ ।

आज भोसि एस्टोनियामा फेडेरिच् र यू. फस्टींग (U. Fusting) लाटभियामा भिक्षु कालिस ए. ए. टेनिसन् निकै क्रियाशील छ । लाटभियाको भिक्षु जुगा ड्यारी भएको भएर चौठो विश्व बौद्धसम्मेलनमा लाटभियाको प्रतिनिधि टेनिशान सबैको आकर्षणको केन्द्र भएको हामीलाई राम्रै सम्झना छ ।

(Ren. Karlis A.M. Tennisons अथवा Vagindra Mantramitya द्वारा लिखित The Mahabodhi-634 मा प्रकाशित Buddhism in Eastern Europe, रचनामा आधारित अनुवाद)

नेपालभाषामा अनुवादक ,

केसव शाक्य,

Dhamma.Digital

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म

बुद्धधर्मको महत्त्व स्वीकार गरेर धर्मग्रन्थ प्रकाशनमा ल्याएको तथ्य अनुसार भन्ने हो भने अथवा अध्ययन र संगतज्ञान लिएर आफुखुसि आफ्ना आफ्ना आचरण बौद्ध आचरणमा ल्याएको अनुसार लेख्यो भने तेन्ही शताब्दीको आधि नजर्दि देखि बृटेनमा बुद्धधर्म प्रवेश गरीसक्यो । अफ दिद्वानहरूको विचार अनुसार एलेक्जेण्डर संगै भारतमा आएर फर्केका ग्रीकहरूले नै बुद्धधर्मको प्रभाव ईस्वीको तेस्रो शताब्दी अगाडी नै यूरोपमा केही न केही पुऱ्याई सकेका थिए । यसपछि सोऱ्हौ शताब्दीको इशाई धर्म प्रचारकहरूले बुद्धधर्मको प्रभाव आफुलाई अनुकूल रूपमा लिएर यूरोपमा पुऱ्यायो । जे होस यथार्थमा जर्ज टरनर (George Turnour) को पालि साहित्य भण्डारको महत्त्व देखाउने १८३७ ईस्वीमा निस्केको महावंशको अनुवादले र बी.एच्.हगसन (B. H. Hodgson) को नेपालमा १८२१ देखि १८४३ भित्र संकलन भएको बौद्ध वाङमयको प्रचार प्रसारबाट नै यूरोपमा राम्रोसंग स्पष्ट रूपमा बौद्ध जागरण आयो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । यसपछि १८५५ ईस्वीमा डेनिस विद्वान फुबोल (Fouboll) ले लाटिन भाषाले धम्मपदको अनुवाद निकाल्नु भयो, शायद यही नै पहिलो यूरोपीय भाषाले मूलपालि त्रिपिटकको अनुवाद हो । अनि माएक्स मुलर (Max Muller) ले आफैले अनुदित गरेर १८७९ देखि योजनाबद्ध रूपले पूर्विय पवित्र पुस्तक (The Sacred books of the East) प्रकाशनको काम थालनि गर्नु भयो । यो प्रकाशन क्रममा अहिले सम्ममा पचास भन्दा बढी गहकिला पुस्तकहरू प्रकाश भैसकेका छन् ।

विश्वमा बुद्धधर्म

ठीक यही सालमा सर इडविन आर्नल्ड (Sir. Edwin Arnold) को लाइट अफ् एसिया (Light of Asia) जस्ता काव्यात्मक बुद्धजीवनी निस्कयो । यो पुस्तक पढेर नै एक अठार वर्षिय अंग्रेज केटाले बुद्धधर्ममा प्रवेश हुन प्रेरणा लियो । जुन कि पछि भिक्षु आनन्द मेत्तेय नामको पहिलो ब्रिटिस भिक्षु भयो । अझ उनकै दि टेलिग्राफ (The Telegraph) पत्रिकामा निस्केको बुद्धगया सम्बन्धी रचनाले श्रीलंकाको सम्पन्न परिवारको एक युवकलाई घरबाट निष्क्रमण गरायो र उनी युवक पछि अनागारिक धर्मपाल नामले प्रसिद्ध भयो ।

यही समयमा एउटा अर्को युवक लण्डनमा पालि भाषाको मूल त्रिपिटकको अध्ययन अन्वेषणमा तल्लीन भैरहेको थियो । दुईवर्ष पछि अर्थात् १८०१ ईस्वीमा उनि युवक अर्थात् प्रोफेसर टी.डब्लू.रीस डायबिडस् ले बुद्धधर्मको मूलपालि त्रिपिटक अनुवाद र प्रकाशनमा अग्रगण्य संस्था पालि टेक्स सोसाइटी जस्तो संस्था स्थापना भयो । यसैको प्रेरणा स्वरूप कलकत्तामा पनि मूल बौद्धग्रन्थ प्रकाशन संस्था बुद्धिष्ट टेक्स सोसाइटी स्थापित भयो । फेरि नेपालमा जम्मा गरेर लगेको पुस्तकको क्याटलाग र राजेन्द्रलाल मिश्र तथा हरिप्रसाद शास्त्री द्वारा रचित नेपाली बौद्धसाहित्य, नेपालीज् बुद्धिष्ट लिटरेचर १८८२ मा प्रकाशित भयो । १९०६ ईस्वीमा आर.जे.जाएक्सन र आइ.आर.पिन को नेतृत्वमा इंग्लैण्ड बौद्ध संगठन (बुद्धिष्ट सोसाइटी अफ् इंग्ल्याण्ड) संगठित भयो । यसको एक वर्ष पछि अर्थात् १९०७ ईस्वीमा ब्रिटेनको बुद्धधर्ममा साच्चै नै महत्वपूर्ण एउटा घटना घट्यो । अझ शासनिक रूपमा भन्ने हो भने विधिवत् रूपले ग्रेटब्रिटेन वा संयुक्त अधिराज्यमा बुद्धधर्म प्रवेश भएको साल नै यहि भन्नुपर्छ । यस वर्ष बर्मामा बसी रहेका दुई युवक भिक्षुहरू आलेन बेनेट (Allen Bennet) र

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म

जे.एच्.माएक्चिन् (J. H. M. Kechine) मा बेनेटले पहिलो वस्त्र लगाई भिक्षु मेत्तेय भएर १९०८ ईस्वीमा स्वदेशमा फर्कनु भयो । जस्तो माथी भनिसकेँ उनी लाइट अफ एसिया पुस्तकबाट अठार वर्षको उमेरमा प्रभावित हुने युवक हो । १८७२ ईस्वीमा जन्मेका बेनेटले विज्ञानका शिक्षा लिइसकेपछि १९०० ईस्वीमा श्रीलंकामा भिक्षु रेवत स्थविरसंग पालि अध्ययन गरी १९०१ मा आफ्नो जन्म दिनको दिन अक्याबमा श्रामणेर शिक्षा लियो । उनले २१ मङ्ग १९०२ को बुद्धजयन्तीको दिन ऊ.स्वे ब्या सयादोको उपाध्यायत्वमा उपसम्पदा लिएर रंगूनमा अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध संघ स्थापना गरी बुद्धधर्म (Buddhism) पत्रिका सम्पादन गर्नुभयो । फेरि वहाँले बर्माबाट फर्केर श्रीलंकामा यति प्रभावशाली उपदेश दिनुभो कि त्यो व्याख्यान भएको ठाउँ नै मेत्तेय हल नामले प्रख्यात भयो । त्यसकारण बीसौं शताब्दीको ग्रेटब्रिटेनको निम्ति वहाँ तीन शताब्दी ईस्वी अगाडीको महेन्द्र महास्थविर जस्तै हुन् । फेरि उनकै सहयोगमा एक वर्ष अगाडी गठन भैरहेको बुद्धिष्ट सोसाइटी अफ इंग्लैण्ड, दि बुद्धिष्ट सोसाइटी अफ ग्रेटब्रिटेन एण्ड आयर्लैण्ड को रूपमा पुनर्गठन भयो । फेरि यो सोसाइटी १९२४ ईस्वीमा बुद्धिष्ट सोसाइटी संगठित नहोउञ्जेल सक्रिय नै भईरह्यो ।

भिक्षु आनन्द मेत्तेय ब्रिटेनमा बौद्ध आदर्शको नमुना जस्तै मुल्यवान हुनु हुन्छ । आफ्नो सभ्य जीवनको गर्व भावले पूर्ण भएका एउटा अंग्रेज भिक्षु अंग्रेजहरूले पहिलोबार भेट्यो । ऋण्डै आधी शताब्दी उतावेखि बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारले बौद्ध विचार र संस्कार लिईराखेका मानिसहरूको निम्ति वहाँ जीवित मूर्ति बन्ने काम भयो । वहाँको यस आगमनले बौद्धजीवन परम्परा सललल बग्नुलाई शुरुवात भयो । पुस्तकको आधारमा निर्माण भैरहेको बौद्ध संस्कार प्रस्फुरित भए जस्तै भयो । यो यहाँको निम्ति कम

महत्त्वपूर्ण होइन । किनभने पूर्वमा त एउटा बौद्धले एउटा बौद्धलाई सजिलैसित जन्माउँछ, अनि उसको जीवनमा धर्मको केही न केही रूपले जानी वा नजानीकन प्रभाव छोड्छ । परन्तु त्यसको चारैतिरको वायु घाम समेत अबौद्ध वातावरण जस्तै भइरहन्छ । त्यसकारण पश्चिममा कुनै बौद्ध भयोभने त्यो धर्मको अर्थ र उपयोगितामा समेत परीक्षा गरिसकेका हुन्छन् । यो अर्थमा भन्ने हो भने पश्चिमको एक बौद्ध पनि जन्मजात धेरैजना बौद्ध समान गहकिला हुन्छन् । किनभने स्वयं जन्मजात बौद्धले बुद्धधर्म बुझ्न त्यति ध्यान दिदैन, जति पश्चिमी बौद्धले ध्यान दिन्छ । पश्चिमी देशमा कुनैले आफुलाई बौद्ध भनेपछि उसंग आफ्ना साथीहरूले सोध्छन् यस्तो भनेको के ? बचपनमा शिक्षाको साथै बौद्ध विषयमा ज्ञान नदिएको हुनाले कहिँ पसलमा वा संग्रहालयमा बुद्धमूर्ति देखिराखेको भए पनि त्यो हिन्दुस्तानको देवताको रूपमा मात्र जानी राखेको हुँदा त्यसरी सोध्ने स्वाभाविक पनि हो । परन्तु जुनबेला बुद्धको महाभिनिष्क्रमण देखिको त्याग र साधनाको कथा सुन्छ तिनीहरूमा धेरैजसो प्रभावित नै हुन्छन् । अनि कहिल्यै “सम्पूर्ण पाप नगर्ने, असल काम कुरा सम्पादन गर्ने, आफ्नो चित्त शुद्धगर्ने बुद्धहरूको उपदेश हो” भन्ने कुरा सुन्छन्, तिनीहरूले सजिलैसंग भन्छन् यो त हामी पनि स्वीकार गर्छौं । साँचै भन्ने हो भने यही नैतिक शिक्षाले गर्दा बुद्धधर्म ब्रिटेनमा सजिलैसंग ग्राह्य हुन सक्यो ।

भिक्षु आनन्द मेत्तेय फेरि बर्मामा जानु भयो । परन्तु केही गर्न नपाउँदै पेटमा रोग (Gall Stone) भएर मनले चिताएको कर्तव्य र उद्देश्य त्यसै छाडी क्यालिफोर्नियामा स्वास्थ्योपचार गर्नुको निमित्त फर्कनु भयो । वहाँलाई अलिकति स्वास्थ्यलाभ के भयो विश्वयुद्ध भैहाल्यो । तैपनि पत्र पत्रिका निकाल्ने प्रयत्न गर्दै रहनु भएको थियो । वहाँको मुख्य कृति

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म

बर्मी बुद्धधर्म The Religion of Burma पुस्तक हो । फेरि वहाँ परलोक हुनु केहि समय अगाडीको वहाँको कृति हो The Wisdom of the Aryas रचना । ५० वर्षको उमेरमा वहाँ परलोक हुनुभयो ।

ब्रिटेनको बुद्धधर्मको ठूलो दुर्भाग्य हो भिक्षु आनन्द मेत्तेयको निधन । ग्रेटब्रिटेनमा बुद्धशासनको भिक्षु परम्परा गाल्न सकिएन । नत्र भने फ्रान्सिसि प्रो.मायक्स मूलर (Prof. Max Muller) र डा.डायविड्स (Dr. Davids) जस्ताको प्रयत्नबाट अंग्रेजि भाषामा धर्मग्रन्थको भण्डार भरे जस्तै बलियो संघ परम्परा पनि ब्रिटेनमा राम्रोसंग जरा लिने थियो । हो स्वदेशको निमित्त स्वदेशी भिक्षुको प्रयत्नले बुद्धशासनको विस्तार हुनेमा ब्रिटीश पछि परे पनि बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारमा रतिभर पनि पछि परेन । अफ हजारौं भिक्षुहरू भएको देश भन्दा पनि मूल पालि र संस्कृतको ग्रन्थ प्रकाशनमा, यी साहित्यको अनुवादमा र अन्वेषण गवेषणमा ब्रिटेन अधि पर्छ ।

भिक्षु आनन्द मेत्तेयको मृत्यु पछि श्रीलंकाबाट भिक्षु परम्परा चलाउने प्रयत्न भयो । पश्चिमी लण्डन Regal s, Park मा एउटा घर किनेर श्रीलंकाबाट तीनजना भिक्षु निम्त्याइयो । परन्तु लण्डन जस्तो शहरमा यो ठीक ठाउँमा नपरेको हुँदा जतिसुकै ठूलो उदेश्यको घर भएर पनि त्यो एउटा घर खरानीको थुप्रोमा तील राखे जस्तै भयो । यो घर एउटा क्लब र सानो पुस्तकालय जस्तो मात्र भयो । त्यस्कारण अनागारिक धर्मपालले त्यो घर बिक्री गरेर उत्तर पश्चिम लण्डन Secludad Street मा एउटा घर किन्नु भयो । यो घरमा ठूलो बगैँचा छ । विहारलाई सुहाउँदो छ । तैपनि यो घर विहार भन्दा बढी एसियन विद्यार्थी छात्रावास Asiatic Students Hostel हुनगयो ।

विश्वमा बुद्धधर्म

प्रत्येक अदित्यवार बेलुका मिटिङ्ग हुन्छ । एकजना नैवासिक भिक्षुले शील प्रदान गर्छ । अनि एकजना व्यक्ति विशेषको भाषण हुन्छ, सभापतिको भाषणले सभा विसर्जन हुन्छ । अनि चिया पान हुन्छ । यो प्रचारको क्रम युद्ध हुनु भन्दा अगाडीसम्म चली रह्यो । फलतः लिभरपूल (Liverpool) र क्याम्ब्रीज (Cambridge) मा पनि बौद्ध संगठन बन्यो । परन्तु विश्वयुद्धले विहारको सभामा तीनजना मात्र मानिस श्रोता गरिदियो भने अर्को दुईवटा संगठन त म्हासिएर नै गयो ।

प्रथम विश्वयुद्धले बुद्धधर्मको प्रचार र प्रसारमा ल्याएको शिथिलता फेरि युद्धोपरान्त प्रचार प्रसार भएको कुरा चर्चा गर्नुभन्दा अगाडी बुद्धधर्म सम्बन्धी बौद्धिक आचरण चर्चा गर्नु यहाँ उचित सम्भन्छु । यहाँ पहिले मूल पालिको प्रकाशन र अनुवादमा नेतृत्व गर्ने डा.टी.डब्लू.रीस डायबिडस् को अनि संस्कृत बौद्ध वाङ्मयले हलचल ल्याउने हगसन (Hogson) को विषयमा विचार गरौं ।

डा.डायबिडस् (१८४३.१९२२) एक सिविल कर्मचारीको रूपमा १८६४ ईस्वीमा श्रीलंका गयो । त्यहाँको बौद्ध वातावरणबाट प्रभावित भएर आठ वर्ष श्रीलंकामा बस्दा विद्योदय परिवेणका भिक्षु सुमङ्गल स्थविरसंग डायबिडस्ले पालि पढ्नु भयो । १८७२ ईस्वीमा इंगलैण्डबाट फर्केर उनले रबर्ट सीजर चिल्डर्स (Robert Caesar Childers) भी फोस्टल (V. Faustoll) र ओलेनबर्ग (Oldenburg) जस्ता लेखकहरूसंग सक्रिय हुनुभयो, अझ वहाँ आफ्ना साथीहरू भन्दा अगाडी पुग्नु भयो । चिल्डर्स, डायबिडस् जस्तै अझ १८७२ ईस्वीमा नै श्रीलंकामा सिविल कर्मचारी भएर जानु भएको थियो । वहाँ पालि भाषा शब्दकोष The Dictiondry of the Pali Language ईस्वी १८७२ र १८७५ मा

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म

गरी दुईभागमा सम्पादित गर्ने विद्वान थियो । फोसवल ले ईस्वी १८७७-१८९७ भित्र अथक प्रयास गरेर जातकलाई सात भागमा निकाल्नु भयो । १८७८ ईस्वीमा वल्डेनवर्म को दीपवंश अनुवाद निस्क्यो । १८७९-१८८३ ईस्वी भित्र वल्डेनवर्म संग मिली निकालेको विनयपिटक (पाँचभाग) डायविडको अर्को उल्लेखनीय पुस्तक हो । परन्तु यी विद्वानहरूको रूपमा डायविडको कति आलस्य नटासेको ४१ वर्षको विद्वतापूर्ण प्रयासले वहाँलाई अग्रगण्य ठाउँ प्राप्त भयो । बुद्धधर्म सम्बन्धी विवादमा वहाँको निर्णयलाई मान्यताको दृष्टिले हेर्ने भयो । यो प्रसंगमा बुद्धधर्म (Buddhism) १८७८ को निर्वाण सम्बन्धी विवेचना र निदान कथाको अनुवाद तथा समालोचना (१८७९) स्मरणीय छ । १८८१ मा वहाँलाई अमेरिकामा बुद्धधर्म सम्बन्धी भाषण दिन निमन्त्रित गर्‍यो । यही वहाँले पालि टेक्स सोसाइटी (Pali Text Society) संस्थापित भएको घोषणा गर्नुभयो । वहाँको शब्दमा पवित्र धर्म ग्रन्थको प्रकाशन गर्ने काम विश्वधर्मको इतिहासमा एक महत्त्वपूर्ण काम हो । फेरि यो काम गर्ने भार आफुलाई नै छाडी राखेको थान्नु भै वहाँले प्रयास गर्नु भयो । अनि फेरि वहाँको जीवन पालि टेक्स सोसाइटी कै जीवन भयो । निरन्तर ४१ वर्षसम्म पालि टेक्स सोसाइटीको काममा आफुलाई समर्पित गरी मूल पालि त्रिपिटक र अट्ठकथाको सम्पादन, एक दर्जन जति मूल ग्रन्थको अनुवाद, दर्जनौ बुद्धधर्म सम्बन्धी मौखिक रचनाको काम पूरा गर्नु भै १९२२ ईस्वीमा वहाँले यो संसार छाडी जानुभयो । परन्तु वहाँ ब्रिटेनमा बुद्धधर्मको इतिहासमा मात्र होइन विश्व बौद्ध साहित्यको इतिहासमा नै बिसर्न नसकिने विद्वान र भक्त हुनुभयो । वहाँको कृति मध्ये दीघनिकाय (१८८९-१९०३-१९१०), अभिधम्मट्ठसङ्ग्रहो (१८८४), दाठावंश (१८८४) को सम्पादन, मिलिन्दप्रश्न (१८९०) को र दीघनिकाय (१८८९-१९१०-१९१२) अनुवाद, बुद्धधर्म (१८९६) र बुद्धिष्ट

(१९४)

विश्वमा बुद्धधर्म

इन्दिया (१९०३) अनुसन्धानात्मक ग्रन्थ उल्लेखनीय छ । वहाँको सबभन्दा ठूलो देन पालि अंग्रेजी शब्दकोष (Pali English Dictionary) हो । १९०२ ईस्वीमा प्रकाशन शुरू भएको यो शब्दकोष विश्वयुद्धले गर्दा रोकिनु परेकोले तीनभाग निस्केको सम्म वहाँले देख्नु भयो । अनि पुरा नभएको काम विश्वयुद्ध समाप्त भएपछि वहाँकै सहकर्मी डा.विलियम स्टेड (Dr. William Stede) ले १९२५ मा पुरा गरिदियो । यो महान शब्दकोष कत्तिको लोकप्रिय छ भन्ने कुरा १९६६ सम्ममा पाँचौं संस्करण भएकोले नै स्पष्ट छ ।

डा.डायविडस्को यस प्रयासमा जब वहाँलाई श्रीमती कोरोलिन फोली रिस डायविडस् (Mrs. Coroline Foly Rhys Davids) समेत धेरै विद्वानहरूको सहयोग प्राप्त भयो तब धेरै नै विद्वानहरू पनि जुटाई दियो । महावग्ग (१८०८-१९०९), सगाथावग्ग (संयुक्तिकाय), विभंग (१९०४), पट्ठान (१९२१), यमक (१९१२), विशुद्धिमग्गो (२ भाग) (१९२०-१९२१) को सम्पादन, धम्मसंगिनीको अनुवाद (Buddhist Manual of Psychological Ethics 1923) अभिधर्मको अनुवाद (Compendium of Philosophy 1910), लाइट अफ् एसिया पुस्तकले पछिको रसमय काव्यात्मक बौद्धग्रन्थको रूपमा, धेरगाथाको अनुवाद (Psalms of the Brethren 1913), थेरीगाथाको अनुवाद (Psalms of the Sisters 1909), महायान बुद्धधर्म र अनात्मवाद, शाक्य अर बुद्धिष्ट ओरिजिन्स (Sakya or Buddhist Origins 1931), मुक्तिगामी हरूको वचन(?) (Wayfare,s Words 1942) तीन भाग, श्रीमती डायविडको अधिसार्न योग्य कृति हो ।

पालि टेक्स सोसाइटीले डेनिस विद्वान भी.ट्रेन्कर (V. Trencker), आर.चाम्स (R. Chalmers), लि अन् फीर (Le on

शिटोनया बुद्धधर्म

Feer), एफ्. एल्. वूडवर्ड (F. L. Woodward), ई.हार्डी (E. Hardy) जस्ता निकै विद्वानहरू निकाले । श्री.ट्रेड्जर को र आर.चाम्स को प्रयत्नले आठ भागमा मञ्जिमनिकाय (१८८५-१९२५) सम्पादित भयो । ट्रेड्जर ज्यूको तर्फबाट मिलिन्दपञ्चो (१८८०) पनि सम्पादित भयो । लि.अन्.फीर ले १८८४ देखि १९०४ भित्र संयुक्तनिकाय ६ भागमा सम्पादन गर्नु भयो । त्यस्तै नै वूडवर्ड को तर्फबाट धेरैगाथा अट्ठकथा (१९४०-१९५२), संयुक्तनिकाय अट्ठकथा (१९२१-१९३७), धर्मपाल रचित तीनैभाग उदान अट्ठकथा (१९२६) सम्पादन भयो । पालि टेक्स सोसाइटीबाट अरु अरु सम्पादनहो ई.हार्डी (E.Hardy) को विमानवत्थु अट्ठकथा (१९०१) र पेतवत्थु अट्ठकथा (१८९४) । ई.मुलर (E. Muller) को धेरीगाथा अट्ठकथा (१८८२) र धम्मसंगिनी अट्ठकथा (१८८५) । हरमन स्मीथ (Herman Smith) को खुव्दकपाठ अट्ठकथा (१९१५), सुत्तनिपात (१८१३) र तीनैभाग सुत्तनिपात अट्ठकथा (१९१६-१९१८) । आर.मोरिस (R. Morris) ई.हार्डी (E. Hardy) र मावेल हण्ट (Mabel Hunt) को अंगुत्तरनिकाय (१८८५-१९१०), मायक्स वाल्सर (Max Waleser) र हरमन कोप (Herman Kopp) को चारभागको अंगुत्तर निकाय अट्ठकथा (१९२०-१९४०) । डायविडस् संगै बसेर जे.इस्टलेन (J. Estlen) कार्पेटर (Carpeter) को दीघनिकाय (१८८९-१९११) र यसैको तीन भागमा निस्केको अट्ठकथा (१८८६-१९३२) । एच्.सी.हरमन (H. C. Harman) को पाँचभागमा निस्केको धम्मपद अट्ठकथा (१९०६-१९१५) । डब्लू.गाइजर (W. Geiger) को चुल्लुवंश (१९२५-१९२७), जे.एच्.वूडस् (J. H. Woods), डि.कौसाम्बी (D. Kaushambi), आई.बी.हरमन (I. B. Harman) र अरनोल्ड (Arnold) को दुई भागको कथावत्थु (१८९४-१८९७) यी नमुना रूपमा प्रस्तुत गरेको पुस्तकको सम्पादक विद्वानहरू र पुस्तकको प्रकाशनबाट

हाम्रो हृदयमा राम्रैसंग होस आउँछ, ब्रिटेनमा धर्मको अध्ययन र मनन तर्फ कस्तो जागरण आयो ? साँचै नै पाउल चरस (Paul Carus) को १९१० ईस्वीको देवनागरी “कल्याण धम्मो” भनिकन बुद्धं सरणं गच्छामि, धम्मं सरणं गच्छामि, संघं सरणं गच्छामि, भनिकन कभरमा रातो अक्षरले छापि राखेको “गोस्पेल अफ् बुद्ध” (Gospel of Buddha) देखा खेरी आज पनि हाम्रो मनमा भित्रसम्म छुन जान्छ । यसरी प्रतीकको रूपमा कति मनपर्दो किसिमले आफ्नो आफ्नो पुस्तकमा यस्तो राखेका होलान् भन्ने कुरा हाम्रो हृदयमा मन्थन गराउँछ ।

पालि बौद्ध वाङ्मय तर्फ जस्तो क्रान्ति आयो त्यस्तै संस्कृत बौद्ध वाङ्मय तर्फ पनि आयो । विशुद्ध संस्कृत र गाथा संस्कृतको बौद्धसाहित्य अध्ययन तर्फ बी.एच्.हगसन (B. H. Hodgson) ले नेतृत्व गर्नु भयो । वहाँ १८२१ देखि १८४३ सम्म नेपालमा बस्नु भएका ब्रिटिस रेजिमेण्ट हुनुहुन्छ । वहाँले संग्रह गर्नु भएको विशाल र मुल्यवान संस्कृत र गाथा संस्कृतको हस्तलिखित बौद्ध ग्रन्थहरू कलकत्ता, लण्डन र पेरिसको विद्वानहरूको निमित्त निधि नै भयो । वहाँको एसियाटिक रिसर्च (Asiatic Research) तेह्र भाग (१८२८) मा र रोयल एसियाटिक सोसाइटी अफ् लण्डन (Royal Asiatic Society of London) तीन भाग (१८२८) मा प्रकाशित रचनाले यस कुराको पुष्टि गर्छ । उता पश्चिमी बौद्ध अध्ययनको जनक मायक्स मूलर (Max Muller) ले सुखावति व्यूह (१८८३) र वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता सम्पादित गर्नु भयो । सुखावतिव्यूहको अंग्रेजी अनुवाद भने फरमर (Furmur) ले १८९४ मा गर्नु भएको देखिन्छ । कार्न (Karn) र बी.नाजिओ (B. Nazio) को प्रयासबाट १८८४ मा सद्वर्मपुण्डरिक प्रकाशित भयो । अनि ई.बी.कोबेल (E. B. Cowell) ले दिव्यावदान (१८८६) र बुद्धचरित (१८९४) निकाल्नु भयो भने

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म.

ई.एच्.जोहनसन (E. H. Johnson) ले सुन्दरानन्द (१९३२),
जे.जे.जोन्स (J. J. Jones) ले महावस्तु (१९४५-४२) निकाल्नु
भयो ।

संस्कृत वाङ्मयको आधारमा महायान बुद्धधर्म प्रचार भए
जस्तै तिब्बती भाषाको आधारमा पनि पहिले देखि नै यूरोपमा
धर्मको अन्वेषण भएको थियो । हंगेरियन विद्वान अलेक्जेंडर
क्सोम (Alexander Csoma) र दे कोरोस (De Koros) १८१८
देखि १८२३ सम्म लद्दाखमा लामाहरूसँग तिब्बती भाषा पढ्न
व्यस्त भयो । अनि १८३४ मा वहाँहरूले तिब्बती व्याकरण र
तिब्बती शब्दकोश बनाई दियो । एसियाटिक रिसेर्चस् भाग २०
मा कंजूरको समिक्षा (Analysis of the Conjure) र
डब्लू.डब्लू.रोकविल (W. W. Rockwill) बाट तिब्बती कवितामय
उदान वर्ग अंग्रेजी अनुवाद भयो ।

यसरी पालि, संस्कृति र तिब्बती भाषाको बौद्ध
साहित्यको प्रकाशनले अनि त्यसको अध्ययन मननले बुद्धधर्ममा
जागरण आए भैं ब्रिटेनमा बौद्ध संगठन र प्रवचनले पनि
बुद्धधर्म बलियो भईरह्यो । ग्रेटब्रिटेन आयर्लेण्डको बौद्ध संगठन
तथा बौद्ध पत्रिका (Buddhist Review) प्रथम विश्वयुद्धले शिथिल
गरे पनि विश्वयुद्ध सिद्धिपछि बाँकि रहेका बौद्धहरू फ्रान्सिस
पेन (Francis Payne) ले जम्मा गर्‍यो । ग्रेटब्रिटेन र आयर्लेण्डको
बौद्धसंघ थेओ सोफिकल सोसाइटीको शाखाको रूपमा बुद्धिष्ट
सज (Buddhist Lodge) गठन भयो । वहाँले स्वयं सण्डन
बौद्धसंघ स्थापित हुँदासम्ममा छत्तीस भाषण गर्नुभयो । यो बुद्धिष्ट
सजको उद्देश्य बटुवा मानिसहरूलाई बौद्ध गर्ने होइन, बल्कि
सुम्नो बौद्धग्रन्थ प्रकाशन गर्ने र बौद्धसंगठन बनाउने हो ।
यसैको प्रयासमा १९२६ मा ए.सी.मार्च (A. C. March) को

विश्वमा बुद्धधर्म

अध्यक्षतामा ईंग्लैण्डमा बुद्धधर्म (Buddhism in England) प्रकाशित भयो । वहाँले अंग्रेजीमा भएको दुईहजार पुस्तक वा रचनाको सम्बन्धमा १९३५ मा बौद्ध बाबियोग्राफी (A. Buddhist Bibliography) निकाल्नु भयो ।

उता माथी उल्लेख गरे भ्रैं क्रिसमस हम्फ्रे (Christmas Humphrs) को अध्यक्षतामा १९ नवेम्बर १९२४ का दिन लण्डन बौद्धसंघ (Buddhist Society of London) गठन भयो । साँचै भनौ भने यही सोसाइटी अहिलेसम्म गतिशील र अग्रगण्य बौद्ध संगठन भई रहेको छ । यसले अनागारिक धर्मपाललाई स्वागत गर्ने, श्रीलंकाबाट आउने भिक्षु वजिरानन्द र बर्माका ऊ.थितिललाई मदत गर्ने, अनि आज भन्दा तीस चालीस वर्ष अगाडी भिक्षु नारद महास्थविरबाट विद्यार्थीहरूलाई बुद्धधर्म बुझाउन दिने, १९२७ देखि नै चाइनिज र जापानी बौद्धहरू पनि आमन्त्रण गरी प्रचार गर्न दिने, १९३६ मा श्रद्धालुहरूको एउटा सभा (World Congress of Faiths) गर्ने गयो । यो सोसाइटीले प्रवचनको आयोजनाको साथै धर्म साकच्छाको व्यवस्था र अष्टांगमार्गको अनुकरण गर्नेहरूलाई मदत गर्थ्यो । यो सोसाइटीको पुस्तकालयको आफ्नो रजतवर्ष सम्ममा २,५०० पुस्तक संकलित भयो । विश्वयुद्धको बीचमा (१९४३) सोसाइटीले ब्रिटीस म्यूजियम संगै बुद्धधर्म सम्बन्धी एउटा पुस्तक दुकान पनि राख्यो । बौद्धिक स्वतन्त्रताको संगै मुक्तिको आशा लिई राखेका मात्र साँचैको सदस्य हुन सक्ने हुँदा यो सोसाइटीको सदस्यहरू पनि संख्यात्मक रूपमा कम हुन सक्छ परन्तु गुणात्मक रूपमा साँचै महत्वपूर्ण छ । यो सोसाइटीको विहानको डाँक (Morning Mail) को काम पुरा गर्न दुई घण्टासम्म समय चाहिने भयो । यही कारणले अरु अरु बौद्धसंगठन सभाको अगाडी लण्डन बौद्ध सोसाइटी सबल भयो, राष्ट्रियस्तर कायम गर्न सक्ने भयो,

(१९९)

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म

लण्डनस्थित बौद्धदेशको ब्रूतावासले मान्यता दिइयो, स्वयं संयुक्त अधिराज्यको परराष्ट्र अफिसबाट मान्यता लिन सक्ने भयो । नेपालमा भएको चतुर्थ विश्व बौद्ध सम्मेलनमा पनि यहि सोसाइटीले ब्रिटेनको बौद्धहरूको प्रतिनिधित्व गर्‍यो । यो सोसाइटी यति बलियो र अधि बढ्न सक्नुको एउटा कारण संस्थापन अवस्थादेखि अहिलेसम्म अध्यक्ष भई रहनु भएका किसिमस हम्फ्रेको व्यक्तित्व र श्रम पनि हो । दोश्रो विश्वयुद्धमा जापानसंगको भगडामा आफुलाई हकेलेर पठाउँदा सम्म पनि हम्फ्रेज्यूले आफ्नो सोसाइटीको भलाई गर्ने बिर्सनन् । त्यहाँ पनि उनि बर्मी बौद्धहरूको तर्फबाट सोसाइटीलाई सहयोग जुटाउन सक्रिय हुनु भयो । आफ्नै घरमा सोसाइटीको अफिस आफ्नो काम नै सोसाइटीको अध्यक्ष पद सम्भाली रहेका हम्फ्रेको नेतृत्वमा पत्थार गरेर नै अनागारिक धर्मपालले २७ सेप्टेम्बर १९२५ मा लण्डन आएर स्थापित गरेको ब्रिटिस महाबोधि सोसाइटीको अस्तित्व पनि यो सोसाइटीमा जोडी दिएको हो । १९५४ ईस्वीमा श्रीलंकाको सहयोगमा एउटा बौद्धविहारको निर्माण भयो । १९५१ सम्ममा ब्रिटेनका एक प्रकाशकले (Penguin Books Ltd) बुद्धधर्म (Buddhism) ४०,००० चालीस हजार प्रति छाप्यो । लण्डन बुद्धिष्ट सोसाइटीको सदस्य र उक्त प्रकाशनका संस्थाका डाइरेक्टर ए.एस.बी.ग्लोवर (A. S. B. Glover) ले लेख्नु भएको यो पुस्तक २,५०,००० भन्दा बढी बिक्री भैसकेकोले स्पष्ट गर्छ कि ब्रिटेनमा बुद्धधर्म पढ्नुमा मानिसहरू कति अगाडी बढ्यो । अहिले ब्रिटेनमा बुद्धधर्म सम्बन्धी रचना कहीं प्रकाशनार्थ पठाउँदा फिर्ता आउला भन्ने छैन । बल्कि त्यसरी फेरि फेरि पठाउन आग्रह मात्र आउँछ ।

यसको अतिरिक्त इङ्लैण्डमा बौद्ध विहार संघले (The Buddhist Vihar Society in England) लण्डन भित्र वा लण्डन

नजिक भिक्षुहरू बस्न हुने र प्रचारको काम पनि हुने बौद्धविहार बनाउन १९४७ देखि दृढ प्रयाश गरी त्यो काम पुरा गयो । यो संघले बी.बी.सी. (B.B.C.) बाट पनि प्रचार कार्य गर्छ । हामीले बिसर्न हुँदैन, यही संघले नेपाल अधिराज्यमा बुद्धजयन्तीको सार्वजनिक छुट्टि हुँदा नेपाल सरकारलाई धन्यवाद दिएको थियो । बुद्धगयामा बौद्धहरूको नियन्त्रणको निम्ति समर्थन गर्दै आएको छ ।

तीनै निकाय (यान) जान्ने बुझ्ने भिक्षु संघरक्षित कालिम्पोङबाट बीसवर्ष पछि स्वदेशमा आउनु भयो । उहाँले स्कूलका बालकहरूलाई धर्मको अध्यापन गरी रहनु भएको छ । थाईलैण्डबाट भिक्षु राजसिद्धिमुनि र भिक्षु महाविघित ब्रिटेनमा धर्म प्रचारार्थ आउनु भयो । आज भोलि ब्रिटेनमा अक्सफोर्ड र क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालयको बुद्धधर्म सम्बन्धी निकाय समेत गरी सत्र अठार बौद्धसंघ संस्थाहरू छन् । मिहिन्तले श्रीलंकामा राखेको बुद्धको अस्तिघातु परम्परानुसार ठूलो यात्रा गरी चीसवीक (Chiswick) नगर सभागृहमा सभागरी नयाँ बौद्धकेन्द्रमा स्थापना गयो । श्रीलंकाका प्रधान मन्त्री श्रीमती बन्दारनायिकाले १३ अक्टुबर १९६४ मा प्रदान गर्नु भएको यो अस्तिघातु नै एशियाबाट बाहिर उपहार स्वरूप गएको बुद्धको पहिलो पवित्र अस्तिघातु हो । अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध प्रतिष्ठा प्राप्त वर्ल्ड बुद्धिष्ट (World Buddhist 20 Oct 1964) को शब्दमा यो श्रीलंकाका बौद्धहरूको तर्फबाट तीस हजार (३०,०००) ब्रिटेनको बौद्धहरूको निम्ति प्रदान गरिएको अमूल्य निधि हो । यो पवित्र अस्तिघातु स्तूप निर्माण नहोउञ्जेलको निम्ति लण्डन बौद्ध विहार (5. Heath Field Gardens, Chiswick, London, W. - 4) मा स्थापना भयो । लण्डनमा एउटा थाई विहार निर्माणाधीन भैराखेको छ । लण्डन बौद्धकोष र लण्डन विश्व विद्यालयको सम्भौता अनुसार

ब्रिटेनमा बुद्धधर्म

बौद्ध अध्ययनको निम्ति १९६६ मा एउटा अन्वेषण केन्द्र पनि स्थापना भएको थियो ।

आज ब्रिटेनका धेरै मानिसहरू चर्च र निरस भौतिकवाद्दले बाक्क भएर बसेका छन् । आज संयुक्त अधिराज्य ब्रिटेनलाई आध्यात्मिक विकासले र ध्यानले दिने लाभ निकै मनपर्छ । अझ बौद्धिक र आध्यात्मिक उन्नतिको बलियो पद्धति विशालतम र प्राचीनतम विश्वमा नै अंगाली रहेको मानवताका निम्ति बुद्धधर्म कति मनपर्ला भविष्यले बताउँछ, भन्ने ब्रिटेनले धारणा राखेको छ । किनभने यहाँ भएको आजकै भाषाको विशाल बौद्ध साहित्यले व्याख्या गर्न सक्छ, बुद्धको सन्देश शान्तिको निम्ति महान र अनुपम श्रोत हो । यहाँ दुःख छ, यहाँ दुःखबाट मुक्त शान्ति छ, सुख छ, अझ अज्ञानबाट पूर्ण विमुक्त निर्वाण छ ।

(World Fellowship of Buddhist News Bulletin 1/6.3/1
World Buddhism 4/5, 2500 Years of Buddhist, Report of the 4
th WFB Conference .Mahabodhi 11-12/5/4-5 15t, 10/57
Buddhim in the Western World by ven.Pryadassi Thero.

A Guide To Buddhism I B E L .Japan को आधारमा
सम्पादित र अनुदित)

फ्रान्समा बुद्धधर्म

भगवानको स्वयं जीवमान कालमा नै बुद्ध रं वहाँका शिष्यहरू नपुगेका विभिन्न ठाउँहरूबाट आएर भिक्षुत्व ग्रहण गर्न आएको कुरा पालि वाङ्मय पढ्दा थाहा हुन्छ । त्यस्तै सम्राट अशोकका धर्मदूतहरू पठाउने कामले गर्दा बुद्धधर्मको सन्देश भन् टाढा टाढा को देशमा पुग्यो । राज्य विस्तार रं धन प्राप्तिको निम्ति पहाड पर्वत तथा समुद्रबाट यात्रा गरेका अज्ञात मानिसहरूको तर्फबाट पनि बुद्धधर्मको सन्देश र संस्कार टाढा टाढाको देशमा पनि केही न केही पुग्यायो । यस अर्थबाट भन्ने हो भने फ्रान्समा बुद्धधर्म कहिले पुग्यायो भन्ने कुरा सप्रमाण भन्नु सजिलो छैन । एशियाको शान्ति सन्देश पश्चिमी जगतमा प्रसार भएको बेलामा नै फ्रान्समा पनि प्रचार भएको देखिन्छ । तैपनि अध्ययन र अन्वेषणको नयाँ जाग्रत प्रवृत्ति आएको अनुसार भन्ने हो भने १८२१-४१ ईस्वी भित्र हड्सन (Hodgson) ले नेपालमा पत्ता लगाएको संस्कृत बौद्धग्रन्थको पाण्डुलिपि युरोपको ठाउँ ठाउँमा पुग्याइसकेपछि मात्र जानिंदो किसिमसंग युरोपमा संस्कृत भाषाले हुर्काइ राखेको बुद्धधर्मको प्रवेश भयो भन्नु बढी युक्तियुक्त हुन्छ । त्यस्तै नै १८२६ ईस्वीमा ई.बर्नफ् (E. Burnouf) र क्रिश्चियन लासन (Christian Lassen) हरूले फ्रेञ्चभाषाले पालिभाषा विषयमा निबन्ध लेखी प्रकाश गरिसकेपछि फ्रान्समा पालिभाषाको माध्यमबाट हुर्केको बुद्धधर्मको अध्ययन प्रारम्भ भयो । हजसनले लगेको पाण्डुलिपि र सोमा डे.कोरोस (Csoma De Karos), आर.सी. चाइल्डर्स (R. C. Childers) हरूले लगेको तिब्बती र पालि बौद्ध साहित्यको हाँकले (आव्हानले)

युगेन बर्नफले फ्रेञ्चमा सर्वप्रथम बुद्धधर्मको इतिहास निस्क्यो । “इन्टोडक्सन् ए” ले “हिस्टोरि डु बुद्धिमे इण्डिन” (Introduction a l Historie Du Buddhisme Indien) पुस्तकले फ्रान्सका धेरै नै विद्वानहरूको आँखा बुद्धधर्मको अध्ययन तर्फ तानियो । यो पुस्तकले बौद्ध साहित्य र पालि संस्कृतको बीचमा रहेको सम्बन्ध पनि राम्रोसंग स्पष्टगरी देखाइ दियो । दिव्यावदान, कारण्डव्यूह, र वज्रसूचिका अनुवाद, प्रज्ञापारमिता, लंकावतार सूत्र र अह अह दुर्लभ साहित्य सम्बन्धी टिप्पणी यही पुस्तकको माध्यमबाट भएको हो । बर्नफले सद्धर्मपुण्डरिकको फ्रेञ्च अनुवाद लोटस् डे ला बोन्ने लो (Lotus Be la bonne loi (१८५२) नामले निकालेर फ्रान्समा विस्तारै परिचित भएको बौद्ध साहित्यको क्षेत्रमा एक तह बढी प्रगति ल्याइदियो ।

गाबेत र हक (Gabet and Hut) ले काश्यप मातङ्गको सूत्र मंगोल भाषाबाट फ्रेञ्च भाषामा १८४८ मा अनुदित गर्‍यो, अवदानको तीनभाग चीनिया भाषाबाट फ्रेञ्चमा (१८५९) मा स्लनिसास जुलिन (Stanistas Julien) ले अनुवाद गर्‍यो । १८८४-१८९२ तिर पी.ई. फकक्स (P. E. Foucaux) माट ललितविस्तरलाई दुई भागमा तिब्बती र फ्रेञ्चमा अनुदित भयो । कारासको एनालाइसिस अफ् द केञ्जुर १८८१ (Ananysis of the Kunjur) लिअन फीर (Leon Feer) ले अनुवाद गर्‍यो । १८९१ ईस्वीमा लिअन् फीर र जे.एस् स्पेन्सरको अंग्रेजीमा सम्पादन गरीराखेको अवदानशतक फ्रेञ्चमा अनुवाद भए पछि बौद्ध कलात्मक परिचय फ्रेञ्च जनतालाई उपलब्ध भयो ।

यसरी बर्नफले फ्रान्सलाई बुद्धधर्मसंग परिचय गराएपछि धेरै विद्वानहरू पुर्वि देशको ज्ञान भण्डार तर्फ आकर्षित भए । परन्तु फ्रान्समा बुद्धधर्म अध्ययनको काम सिलभान लेभि (Silvain Levi) आएपछि मात्र राम्रोसंग शुरुभयो । सिलभान लेभि

विश्वमा बुद्धधर्म

संस्कृत, चीनिया, तिब्बती र कूचको भाषाविद् भएको हुनाले बुद्धधर्मको त्यसरी अध्ययन राम्रोसंग गर्न सकेको हो । साँचै भन्ने हो भने सिलभान लेभिकै प्रयासबाट महायान बुद्धधर्म फ्रान्समा राम्रोसंग प्रवेश भयो । १८९२ मा फ्रेञ्च भाषामा सबभन्दा पहिले बुद्धचरितको पहिलो अध्याय वहाँले छाप्नुभयो । सोही वर्ष फेरि मिलिन्दप्रश्न पनि चिनियाँ भाषाबाट फ्रेञ्च भाषामा अनुवाद भयो । १९०५ मा लेभि नेपालमा आउनु भयो । नेपालमा आएपछि फेरि एक पटक हलचल हुने गरी नेपालको पुस्तकालयमा पुराना पुराना ग्रन्थहरू अध्ययन गरी नेपालको धर्म र संस्कृतिको इतिहास युरोपमा पुऱ्याई दियो । नेपालमा आएर लेखेको लेभिको प्रख्यात पुस्तक ले नेपाल (Le Nepal) हो । दिव्यावदानको आलोचनात्मक अध्ययनहरू पुस्तकको रूपमा फ्रेञ्चमा १९०७ मा देखाई दियो । वहाँले १९११ मा कूच भाषाको बौद्धग्रन्थ पनि अनुवाद गरी निकाल्नु भयो । धम्मपदको फ्रेञ्च अनुवाद १९१२ मा निकालेर फ्रेञ्चमा बौद्ध साहित्यको क्षेत्र फराकिलो गरिदियो । सोही बेला शतपञ्चशतिका स्तोत्र छापेर वहाँले (१९१२) मा नै टोखारिया भाषामा लेखिएको कारणपुण्डरिकको पुराण पत्ता लगाई दियो । स्त्चरबात्स्की (Th. Stcherbatsky) संग यसोमित्रको स्फुटार्थको पहिलो कोषस्थान (१९१८) वहाँले निकाल्यो । सोही वर्ष नैरात्म्य-परिप्रश्न पत्ता लगाएर मज्झिमनिकायको संस्कृतमा लेखिराखेको चुल्लकम्मविभङ्ग सूत्र, महाकम्म विभङ्ग पत्ता लगाई १९३२ तिर चिनियाँ भाषा पनि राखी प्रकाशनमा ल्याउनुको श्रेय वहाँलाई छ । १९२९-३१ भित्र लेभिले प्रो.जे.टाकाकुसुसंग मिलेर चिनियाँ बौद्धधर्मको इनसाइक्लोपेडिया शब्दकोष निकाल्ने प्रयास गर्नु भएको भने निकै महत्वपूर्ण भएर पनि दोश्रो विश्वयुद्ध शुरु भएको हुँदा त्यो काम पुरा हुन सकेन ।

फ्रान्समा बुद्धधर्म

सिलभान लेभिको सबभन्दा प्रशंसनीय अन्वेषण बुद्धधर्मको विज्ञानवादको संस्कृत ग्रन्थ पत्ता लगाएकोमा छ । महायान अध्ययन तर्फ त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण अन्वेषण महायान सूत्रालंकार पत्ता लगाएकोमा भयो । अनि मात्र विज्ञानवादको फ्रेञ्च प्रकाशन १९०७ मा हुन सक्यो । अरु अरु धेरै ग्रन्थहरू पत्ता लगाएकोमा मुख्य मुख्य दुई ग्रन्थ विमंशटीका र त्रिमंशटीका हुन् । यी ग्रन्थहरू १९२५ मा छापियो । १९३४ मा एस.यामागुची (S. Yamaguchi) संग मिलेर मध्यान्त विभंग टीका निकाल्नु भयो । सिलभान लेभिको कहिल्यै बिर्सन नसकिने यत्तिका महत्त्वपूर्ण कामले बुद्धधर्म फ्रान्समा मात्र प्रचार भएको होइन पूर्व देशमा एक किसिमले सुकेर गईरहेको धर्मग्रन्थको फेरि एक पटक पुनर्स्थान गरी बुद्ध धर्म संघ मिलिदै गएको इतिहासलाई प्रकाशमान गरिदियो भनेपनि अत्युक्ति नहोला । अझ लेभिकै प्रयासले पुसेन (Poussin), स्चरबास्की (Stcherbatsky) जस्ता विद्वानहरूले बुद्धधर्म अन्वेषण गर्ने तर्फ मन लगाई दियो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

लेभिकै युगका एक विद्वान सीडेनका प्रो.एच्.कर्न (H. Kern) पनि हो । कर्नको हिस्टोरि डू बुद्धिज्मे डान्स ए इन्डे (Historie du Bouddhisme Dans l. Inde) दुई अध्याय गरि (१९१०-१९०३)मा छापिए । यस पुस्तकले बुद्धको जीवनी, धर्म र संघको विवरण राम्रोसंग दियो । बुद्धधर्मको इतिहासमा संघशासन महायान र हीनयान दुई निकाय भएको कुरा फ्रेञ्चमा सर्व प्रथम उल्लेख गर्ने वास्तवमा कर्न नै हुन् ।

यसपछि सिलभान लेभि र एच्.कर्नका शिष्य प्रो. लुइस डे ना भ्याली पुसेन (Prof. Louis de la Vallee Poussin) को युग आयो । लुभेने भाषाको अध्ययन पुरागरी पुसेनले १८९१ ईस्वीमा

लेभिको शिष्य बनेर सखोन मा प्राचीन संस्कृतिको अध्ययन गरेको थियो । सोही समयमा लीडेनमा गएर प्रो.एच् कर्न संग गाथा (गीत) को भाषा अध्ययन गर्दै थियो । यता पुसेनले तिब्बती र चिनियाँ भाषा सिक्यो । जसबाट पुसेनलाई अन्वेषण गर्न निकै सजिलो भयो । १८९३ ईस्वीमा घेण्ट को विश्वविद्यालयमा प्रोफेसर भएर वहाँले ३५ वर्षसम्म बुद्धधर्मको (प्राय सर्वास्तीवाद) अध्ययन र अन्वेषण गर्नु भयो । अनि १९२१ मा सोसाइटे बल्गे डि, इच्यूइस ओरिअण्टल (Socicte belged, Etudes Orientales) को संगठन गयो । यही संगठनको गतिविधिको रूपमा बुद्धिज्मे नोट्स इट् बाइब्लियोग्राफि (Buddhisme Notes et Bibliography) जस्ता प्राचीन संस्कृतिको विद्वतापूर्ण पुस्तक निस्क्यो । पुसेनले मे लांगेस चिनोइज इट् बुद्धिक्यूज (Me, Langes Chinois et boudhiques) को सम्पादन गरी निर्देशन र अभिधर्मको विषयमा आफ्नो मुल्यवान रचनाहरू दिएर मृत गयो । वहाँले इन्साइक्लोपेडिया अफ् रेलिजियन एण्ड इथिक्स (Encyclopedia of Religion and Ethics) पुस्तकमा तीसवटा भन्दा बढी बुद्धधर्म सम्बन्धी रचनाहरू दिएर बुद्धधर्मलाई पाश्चात्य विद्वानहरूको बीचमा पुन्याई दियो । कोलिनेट (Ph. Colinet) संग मिलेर ले म्यूजियन (Le. Museon) को सम्पादन गरी उता फेरि वहाँले बोधिचर्यावतार बोधिसत्व भूमि, माध्यमकावतार र बसुबन्धुको विमंस कारिका प्रकाश, जस्ता महत्वपूर्ण विषयहरू प्रकाश गर्नु भयो । पुसेनको अर्को नाउँ लिन योग्य सम्पादनमा पञ्चक्रम (१८९६), बोधिचर्यावतार पञ्जिका (१९०१-१९०५) अनि त्यस्तै चन्द्रकीर्तिको प्रसन्नपाद (१९०३-१९१३) र महानिर्देश (१९१६-१९१७) हो । पुसेनको सबभन्दा ठूलो देन बसुबन्धुको अभिधम्मकोषको (१९२३-३१) युवानच्चांगको विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि (१९३०) को फ्रेञ्च अनुवाद हो । बसुबन्धुको भाषा संगै अभिधर्मकोषलाई सातवटा ग्रन्थमा

फ्रान्समा बुद्धधर्म

निकाली सकेपछि मात्र यूरोपमा सर्वोस्तिवाद बुद्धधर्म राम्रोसंग प्रचार भयो । त्यहाँका विद्वानहरूको भनाई अनुसार यूरोपमा बुद्धधर्मको इतिहासमा पुसेनको कामले एउटा ठूलो युग नै न्याई दियो । पुसेनका सबैजसो पुस्तकहरूमा सरल भाषा, दार्शनिक तर्क र आलोचना हुने पुसेनको विशेषता हो । त्यतिबेला यूरोपमा आईरहेको शून्यवादलाई अपुरो भैरहेको उत्तरको रूपमा पुसेनको पुस्तकले हाँक दियो, जसबाट विवादास्पद आध्यात्मिक विषयको चर्चामा बुद्धधर्मको तर्क र विश्वासले निर्णायक काम दियो । यस्तो विवादास्पद विषयको निर्णय कसैले बुझ्ने मरी दिन नसकेको समयमा बुद्धधर्मको वैज्ञानिक चिन्तनको क्षमताले निर्णय पुरा गर्न निकै हाँक दिनुभयो । अनि बुद्धधर्मको यती विज्ञानवादी सुण देखेर श्रीमती रीस डेविड्स (Mrs. Rhys Davids), जेन प्रजिलुस्काई (Jean Przyluska) र स्त्चरवात्स्की जस्ता विद्वानहरूको ध्यान बुद्धधर्म अध्ययन गर्नुमा तल्लीन हुनगयो ।

पुसेनकै समयमा ईद ह्युबर (Ed. Huber) ले १९०८मा अश्वघोषको सूत्रालंकार, कुमारलाटको कल्पनामण्डिटीका कुमारजीवको चिनियाँ भाषाबाट फ्रेञ्चमा अनुवाद गर्‍यो । ई. लामोट (E. Lamotte) ले असंगको महायानसंग्रह (१९३८-३९) फ्रेञ्चमा अनुवाद गर्‍यो फेरि चिनियाँ भाषाबाट फ्रेञ्चमा दुई अध्याय गरी महाप्रज्ञापारमिता शास्त्र (१९४४-४९) छापियो ।

यस पछि एउटा महत्त्वपूर्ण पुस्तक निस्क्यो त्यो हो बाईब्लियोग्राफिक बुद्धिक (Bibliographic Budhique) १९२८-५० । यो पुस्तकले फ्रान्समा मात्र होईन विश्वको सबै ठाउँमा नै बुद्धधर्मको विधिवत् अध्ययन गर्न ठूलो आक्लान गर्‍यो । यूरोप, जापान, भारत, अमेरिका, श्रीलंका र अरु धेरै देशका नामी प्रत्येक पुस्तकालयहरूमा यो बाईब्लियोग्राफिक बुद्धिक पुस्तक

छैन भन्नु नपर्ने किसिमले यो पुस्तकले महत्वपूर्ण स्थान लियो । अझ तेसपछि फेरि १९२८ ईस्वीमा जेन प्रजिलुस्काई ले एउटा यस्तो पुस्तकको प्रकाशन क्रम शुरु गर्‍यो. जसको आफ्नै महत्व छ । यो पुस्तकको पहिलो भागमा विश्वका भएभरको बौद्धपुस्तकहरूको छोटकरिमा सारांश, आलोचनात्मक सूचना र टिप्पणीहरू समावेश गरी राखेको छ । फेरि दोश्रो भागमा लिअन फीरले पेरिस विश्वविद्यालयमा अध्ययन गरेका पुस्तकहरूको टिप्पणीहरू समावेश गरी तेश्रो भागमा प्रो.जे.फ.भोगल (Prof. J. Ph. Vogel) को पुस्तकको टिप्पणी, चौठो र पाँचौ भागमा चिनियाँ र एशियाई संस्कृतिका प्रकाण्ड फ्रेञ्च विद्वान पाल पोल्लिअत (Paul Pelliot) को कार्य, सातौँ र आठौँ भागमा सिलभान लेभिको भएभरको लेख समावेश भएको छ । यो प्रकाशित पुस्तकले १९५३ ईस्वी सम्ममा २१ देखि २३ भागसम्म डे ला भ्याल्ली प्रसेन (De La Vallee Poussin) र मादामोइसेल मार्सेल लाल्यु (Madamoiselle Marcelle Lalou) हरूको कार्य समावेश गराएको छ ।

यसरी पेरिस विश्वविद्यालयमा पुगेन वर्नफ् ले शुरु गरेको बुद्धधर्मको अध्ययन विकाश हुँदै यो अवस्थासम्म पुग्यो कि विदेशी विद्वानहरू जति पनि छन् उच्च अध्ययनको निम्ति पेरिस जान कर लाग्यो । १९५० र १९५४ ईस्वीको भित्र पेरिस विश्वविद्यालयको इकोले प्राटिक डेस हाट्स इच्युडेस (Ecole Pratique des Hautes Etudes) सरबोन मा र कलेज डे फ्रास (College de France) मा भारतीय ग्रन्थको जेन.फेल्लिजात (Monsieur Jean France), तिब्बती ग्रन्थको र जापानी ग्रन्थको पाल डेमीभिले (Monsieur Paul Demicville) हरूले अध्ययन गरे । यिनीहरूको प्रयासले गर्दा फ्रेञ्च भाषा पनि बौद्धसाहित्यमा कुनै देशको भाषा भन्दा कम भएन ।

संगठनको विकास

यसरी जागृत चेतना र अध्ययन अन्वेषण अनुरूप फ्रान्समा पहिले नै बुद्धधर्म पुगे पनि १९२९ ईस्वीसम्म फ्रान्समा केही जीवित बौद्ध संगठन थिएन । १९२९ ईस्वीमा चिनियाँ भिक्षु ताइ शु (Tai su) ले ग्रेस कन्स्टाण्ट लाउंसबरी (Miss Grace Constant Laonsbery)को सल्लाह अनुसार आफुलाई बौद्ध भनाउने साहस भएका एक ग्रुप मानिसहरू जन्मा गरी बुद्धधर्मलाई जीवित धर्मको रूप दिए । बुद्धधर्म अध्ययन र अन्वेषणमा मात्र सीमित नराखी यथार्थ जीवनमा पनि अनुकरण गर्ने काम पनि यहाँबाट शुरु भयो भने पनि हुन्छ । ताइशु ले यूरोप छोडी सकेपछि उनकै सुझाव अनुसार लण्डनमा युगिसबेको महाबोधि मिसनलाई पेरिसमा आमन्त्रण गरेर थेरवाद बुद्धधर्मको प्रचार गर्न लगायो । महाबोधि मिसनबाट प्रतिनिधित्व गरी आएका डा.वजिरनन्द र नारद महास्थबिरहरूको सल्लाहले लाउंसबरिले लेस अमिस डु बुद्धिज्मे (Les Amis Du Bouddhisme)लाई गतिशील साकार रूप दिए ।

लाउंसबरि १९५४ को युद्धले फ्रान्समा आएका अंग्रेजी परिवारकी केटी थिइन् । फ्रान्समा आएर उन्ले आफ्नै पैसाले ५० जनालाई पुग्ने एउटा अस्पताल खोलेर “जसले रोगीको सेवा गर्‍यो उन्ले मेरो सेवा गर्‍यो” भन्ने बुद्धवचनको परिपालन गर्नुभयो । १९५४ ईस्वी देखि १९५६ सम्ममा वहाँले आफ्नो बल धन र ज्ञानले निकै ठाउँमा चोट परेका मानिसहरूको सेवा गरी हिँडनु भयो । त्यतिबेला लाउंसबरीको मनमा दुःखलाई कसरि निवारण गर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तरमा वहाँले बुद्धधर्मको अनुकरण गर्नु भएको थियो । लेस अमिस डु बुद्धिज्मे को स्थापना गरि सकेपछि भारतका भदन्त आनन्द कौशल्यायन र श्रीलंकाका

भदन्त डा.पी. वजिरानन्द महास्थविरहरूको आवाहनले प्रवचन, निःशुल्क पुस्तकालय र धर्म अध्ययनको निमित्त गर्मीको कोर्षको प्रबन्ध भयो । धेरै पटक श्रीलंका बर्मा र भारत घुमेर धेरवाद पद्धति बौद्धभावनाका पुस्तक एउटा पनि वहाँले लेख्नु भयो । फ्रान्समा बुद्धधर्मको एउटा राम्रो बाटो खुल्यो । यो संगठनले ला पेन्सी बुद्धिक् (La Pensee Boudhique) जस्ता संसार प्रसिद्ध समीक्षात्मक पत्रिका निकाल्यो । बौद्धग्रन्थका निकै अनुदित पुस्तकहरू यो संगठनले निकाल्यो । यही संगठनको प्रयासले संगठनका एकजना सदस्य एम्.जेन् बर्ट्रेण्ड बोकण्डे (M. Jean Bertrand.Bocande)ले भदन्त डा. डब्ल्यू. राहुल (Dr.W.Rahul) को निर्देशनमा मज्झिमनिकाय अनुदित गर्नु भयो ।

लाउंसबरी एक पटक वर्ड फेलोसिप अफ बुद्धिज्म (World Fellowship of Buddhism) को उपाध्यक्ष पनि हुनु भयो । फेरि लण्डनको बुद्धिष्ट विहार सोसाइटी (Buddhist Vihar Society) को उपाध्यक्ष पनि बन्नु भयो । लाउंसबरीको सेवालाई चिन्न र सम्मान गर्न फ्रान्सको सरकारले वहाँलाई क्रस अफ चिभालियर अफ दि लेडिजन डी.अन्यूर (Cross of Chevalier of the Legion D , Honneur) भन्ने फ्रान्सको सबभन्दा ठूलो सम्मानको उपाधि प्रदान गर्‍यो ।

लाउंसबरी पछि १९३८ ईस्वीमा डा.रिवेट (Dr. Rivet) ले म्यूसी डे एल, होन्ने (Musee de L Honne) को स्थापना गर्‍यो । यो बुद्धधर्मको ग्रन्थ अध्ययन गर्ने ठाउँ हो । यो प्रसंगमा बर्माभाएको तृतीय विश्व बौद्धसम्मेलनमा (१९४५) फ्रान्सका प्रतिनिधि मण्डलले दिएको रिपोर्टको केही अंश स्मरणीय छ, “दश वर्ष अधिसम्म फ्रेञ्च भाषामा लेखिराखेको बुद्धधर्मको पुस्तकहरू भेट्टाउन गाहारो छ भने आज आएर बुद्धधर्मको फ्रेञ्च पुस्तक

फ्रान्समा बुद्धधर्म

नभएको ठाउँ भेट्टाउनै गाहारो छ । त्यतिमात्र होइन प्रत्येक हप्तामा १,२०,००० प्रति छान्ने साप्ताहिक पत्रिका (जस्को पाठकहरू कमसे कम ४०,००,०००) को सदस्य रिपोर्टर र फोटोग्राफरहरू पेरिस बौद्ध संघ (Paris Buddhist Society) को निमित्त भारत बर्मा र श्रीलंका सम्म पुगिरहेको छ ।”

फ्रान्समा बुद्धधर्म किन प्रचार भयो फेरि त्यसको भविष्य कस्तो हुन्छ भन्ने बारेमा नेपालमा भएको चतुर्थ विश्व बौद्धसम्मेलनमा लाउंसबरीले बोल्नु भएको कुरा स्मरण गरेर यो रचना अन्तर्गर्न योग्य सम्भन्धु । वहाँले भन्नु भएको छ कि- “सामाजिक होस् अथवा धार्मिक, जुन्मा पनि साहसिक चिन्तनको, स्वतन्त्रताको लागि फ्रान्स सधैंभरि नामी छ । आज फ्रान्सको मानिसहरूले विज्ञान र ज्ञानको प्यास भेटाउन बुद्धधर्मको सत्यमार्ग भेट्टाएको पनि सोही कारणले हो ।”

(Mahadodhi 1-2\59, Report of the third and fourth Conference of WFW., World Buddhism 4\5, 2500 Years of Buddhism को आधारमा सम्पादित र अनुदित ।)

केसव शाक्य

भुटानमा बुद्धधर्म

भुटान अधिराज्य हाम्रो देशसंग भूमिबाटै जोडिएको देश नभए पनि धर्म र संस्कृति अनुसार हाम्रो देशसंग घनिष्ठ र संगै परेको, जोडिएको देश हो । नेपाल बुद्धको जन्मभूमि भएर पनि संविधानतः अहिले आएर हिन्दुअधिराज्य भएता पनि भुटान अधिराज्यको राष्ट्रियधर्म पहिलेदेखि अहिलेसम्म बुद्धधर्म नै भइरहेको छ । आजको भुटानी जनतामा तिब्बत बर्मा नेपाल र भारतीय मूलका मानिसहरू भए पनि मूल भुटानी मानिसहरू दुक्पा निकायका बुद्धधर्म मान्ने मानिसहरूलाई दुक्पा (Drukpa) भनि भन्छन् । संस्कृति र सभ्यता अनुसार भुटानको भोट र नेपालसंग बढी सम्बन्ध छ । यहाँका आचार्यहरू पनि भोटका आचार्यहरू जस्तै अझ यिनै आचार्यहरू भैरहेका छन् । तैपनि देशका गजुर भैरहेको बुद्धधर्म भोटको जस्तो महायान बुद्धधर्म हो ।

भुटानमा कहिलेदेखि बुद्धधर्म प्रवेश भयो भनि भन्न गाहारो छ । तैपनि ईस्वी आठौँ शताब्दीदेखि यहाँ बुद्धधर्म राम्रैसंग प्रचार भैसकेको छर्लङ्ग देखिन्छ । भोटको बाटोबाट गुरु पद्मसम्भव यहाँ आउनु भएदेखि बुद्धधर्म प्रवेश भयो पनि भन्छन् । परन्तु यथार्थमा भन्ने हो भने यतिबेलासम्ममा उनको आगमन गराउन अनि उनको उपदेश सुन्न यहाँका मानिसहरूलाई अत्यन्त उत्साहित हुने वातावरण बनिसकेको थियो ।

भुटानको विश्वास अनुसार पद्मसम्भवले यहाँ धेरै पटक जन्म लिइसकेको छ । धार्मिक जन श्रुतिमा उनले भुटानमा २९ पटक जन्म लिइसकेको छ । उनको २९ जन्म मध्ये

भुटानमा बुद्धधर्म

पद्मसम्भव (Pema Jungne), सूर्य किरण (Nyima ozey), शाक्यसिंह (Shakya sangs), सर्वज्ञ (Loden choksi), सिंहघोष (Sange Drado), पद्मराज (Pema gyalpo), वज्रयुक्त (Tskokyi Dorgs), अमेघ (Derje Trolo) आदिको जन्म खुबै प्रसिद्ध छन् । यी जन्म मध्ये पनि गुरु पद्मसम्भव र गुरु अमेघ सर्वाधिक प्रसिद्ध छ । श्रद्धालुहरूले यिनीहरूलाई बढी सम्फेका छन् ।

पद्मसम्भव भुटानका विश्वास अनुसार आज भोलिको काश्मीर र अफगानिस्तानको सीमानामा उद्दियान (Uddiyana) मा जन्मनु भएको थियो । पद्मसम्भव नालन्वामा गुरु मैसके पछि ७४७ ईस्वीमा पहिले पटक भोट जानु भयो । त्यहाँबाट उनि भुटानमा जानु भयो । उनी यहाँको निम्ति दोश्रो बुद्ध जस्तै थिए । शाक्यमुनि बुद्धले सूत्रको उपदेश दिनुभयो, अनि गुरु पद्मसम्भवले तन्त्रको उपदेश दिनुभयो । भुटानमा गुम्बाहरू मध्ये वहाँसंग सम्बन्धित निकै गुम्बाहरू छन् । ती मध्ये पारो (Paro) को ताक्सान्ग (Takosang) गुम्बा र बुंथाङ्ग (Bumyhang) को कुर्जे भन्ने ठाउँ अरु अरु ठाउँका गुम्बा भन्दा पनि अति नामी थिए । वंशावली अनुसार कुर्जे भन्ने ठाउँमा वहाँले सातदिन सम्म स्थानीय खराब भूत प्रेत अमनुष्यहरू संग संघर्ष गर्नुभएको थियो । अनि संघर्षमा अमनुष्यहरू हारेपछि अद्भुत रूपबाट त्यहाँ शीलामा गुरु पद्मसम्भवको पद चिन्ह प्रकट भयो । फेरि वहाँको काठको लौरोबाट सरबृक्ष (Cypress tree) उम्रेर आयो यस्तै वहाँका बारे यस्ता अनेकौं अलौकिक कुराहरू प्रसिद्ध थियो । तन्त्र साधनका धेरै कथाहरू थिए । पद्मसम्भव प्रति भुटानि बौद्ध श्रद्धा कति छ भन्ने कुरा जुनसुकै गुम्बामा, सार्वजनिक ठाउँमा र घर घरमा भएका वहाँको मूर्ति, चित्र, र पौषा आदिबाट राम्रोसंग छर्लङ्गचाउँछ ।

बुद्ध र पद्मसम्भव पछि भुटानमा अवलोकितेश्वर, मंजुश्री र वज्रपाणी बोधिसत्वहरूको पूजा आराधना निकै हुन्छ । लोक कल्याणका लागि, दुःख र संकष्टमा परिरहेकालाई उद्धार गर्नुको निम्ति एकेक हाथमा एकेक वटा आँखा भएका सहश्रभुज अवलोकितेश्वर बोधिसत्वको करुणाको प्रतिकमय चरित्र सारै नै हृदयग्राही छ । “ओं मणि पद्मे हूं” षडक्षरि मन्त्र नै उनको जप र ध्यानको आधार हो । षडक्षरि “ओं मणि पद्मे हूं” को अनेक प्रतीक अर्थमा भोट र नेपालका बौद्धहरू जस्तै भुटानी बौद्धहरू पनि भक्ति भाव राख्दै आएका छन् ।

बान्हौं ईस्वी शताब्दीको आधि विटेपछि भोटबाट निकै नै महायानी भिक्षुहरू धर्म प्रचारको निम्ति भुटानमा आउनुभयो । यसरी आउनुभएका भिक्षुहरूमा कतिपय भिक्षुहरू भुटानमै जन्मभर बस्नुभयो । वहाँहरूको प्रयास र आह्वानबाट यहाँ धेरै नै विहार र चैत्यहरू बनाए । धर्मग्रन्थ लेख्ने, छाप्ने र पढ्ने पढाउने भए । बुद्धधर्मका अनुयायीहरू निकै बढ्दै गए । यस अभिवृद्धिबाट भुटानका मानिस भन्नु नै बौद्धहरू भन्ने हुनगयो । विशेषतः चौधौंदेखि सत्रौंशताब्दीभित्र भुटानको मध्य र पश्चिम भागमा धेरै विहार र चैत्य बने । भोटबाट न्यो (Nyo) निकायका अनुयायी ग्यावा-ल्हानाम्पा (Gyawa lhanampa) ११५३ ईस्वीमा आउनु भएपछि भुटानमा द्रिकुंग-काग्युपा का उपनिकाय ल्हापा-काग्युनिकाय को प्रचार भयो । तेन्हौं शताब्दीको प्रारम्भमा वन धर्म सेनगे को (११७७-१२३७)को शिष्य फगो-दुगम्-सिगपो (Phago Dugom Shigpo) आफ्ना पाँच सहयोगी शिष्यहरूसँगै ढुकपा काग्युरनिकाय बलियोपार्न आउनुभयो । तेन्हौं शताब्दीको अन्ततिर दंगन्-द्जोंग (Dangon Dzong) वांग चु को दायाँ पटिट बनायो । निग्माका नामी गुरु लोंगचेम्पा ड्रिम अजरले (Longchhenpa Drime ogen (१३०८-१३६३) मा यस देशमा धेरै

विहारहरू बनाइयो । त्यस्तै १३६० ईस्वीमा आजनुभएका बरव-
ग्यालसून-पासांग (Barawa gyaltsen Posang) ले पारी भन्ने
ठाउँमा दांग्येगुम्बा (Dangya Gompa) बनाई बस्नुभयो । यसको
एकवर्ष पछि लामा नेन्यिग्पा (Lama Nehyingpa) ले थिम्पु (Thimphu)
मा समजिङ्खा (Samazingkha) विहार बनाउनुभयो । लामा नेन्यिग्पा
काग्युरपाका थिए । परन्तु वहाँको शिष्यहरूले भने ग्यलु (Geluk) निकायको धेरै नै प्रचार गर्नुभयो । १४५२
ईस्वीमा आजनुभएका थिंले-रबग्ये (Thinle Rabgye) ले संकार,
रिचोक, सिसिन र चिसि भन्ने गुम्बाहरू बनाए । दुक्थोबथागटन
(Duktho thangton) ग्यालपो तर्फबाट पारो-थिम्पु नदी किनारमा
काग्युको निगु निकाय (Nigu shool) को प्रचार संगै फलामको
सिखि राखेर पारो, दमन, तासिग्यनयाग्यस यांताता (फोलुंगे
पूल) बनाई मानिसहरूलाई सुख सुविधाको काम गर्ने समाजसेवा
ले धर्मको बाटो फराकिलो पारी दिएको देखिन्छ । १६१६ ईस्वी
पुग्ने बित्तिकै भुटानमा विभिन्न निकायका बुद्धधर्मको नाउँमा
भोटको प्रज्वलित भैराखेको धर्म लामावाद (Lamaism) जहाँ पनि
मान्ने भयो । एक समय भोटमा दलाइलामा जस्तै यहाँ पनि धार्मिक
र राज्य व्यवस्थाका प्रमुख एउटै व्यक्ति भएको कुरा पनि
इतिहासबाट स्पष्ट हुन्छ । लामा-नावांग-नामग्याल (Lama Nawang
Namgyal) सब्दुङ्ग (Shabdung) यस्तै राजनैतिक र धार्मिक सर्वोच्च
नेता थिए । फेरि वहाँहरूले प्रत्येक गुम्बामा मुख्य लामा छानेर
संगठन पनि बलियो बनाउनु भएका थिए । यसबाट सब्दुङ्ग यवांग
नामग्यालको अवतार चलाउन वातावरण बन्यो । आठौं अवतार ले
त्यतिबेलासम्म यहाँ काग्युर निकायको प्रचार गरी धार्मिक सत्तामा
बस्यो, जुनबेला १९६२ मा नेफा (Nepa) मा चिनियाँ आक्रमण भयो ।
अनि हिमाञ्चल मण्डी जिल्लामा रोसार (Lowalsar) मा बस्न जानु पर्यो ।

भुटानको सुनको सिंहासनमा १६९० ईस्वीसम्म बस्ने घेसे तेनजिन राबग्ये (Ghase Tenzin Robgye) को प्रभाव धेरै समयसम्म गहिरिएर बस्यो । किनभने विहारको नियम रीतिथितिर वन्दना पूजादिको संगठन वहाँले नै राम्रोसंग बन्दोबस्त गर्नुभयो । वहाँको पुराना व्यवस्थामा दोर्जे लोपोङ (तान्त्रिक अध्ययन संस्थानका मुख्य व्यवस्थापक), दाग्पि लोपोङ (व्याकरण अध्ययन संस्थानका मुख्य व्यवस्थापक), याग्पि लोपोङ (वन्दना पूजादिका मुख्य व्यवस्थापक), त्सन्यि लोपोङ (तत्त्वज्ञान अध्ययन संस्थानका मुख्य व्यवस्थापक), को व्यवस्था प्रशंसनीय व्यवस्था कार्य थियो । यी चारजना अधिकारीहरू जे खेम्पो भन्ने अधिकारिको मुनि बसेका सरकारि स्तरमा बराबर सम्मानित भिक्षुहरू हुन् । यी मुख्य व्यवस्थापकहरूको आन्तरिक बाट मात्र द्वितीय स्तरका अधिकृतहरूले भुटान सरकारको काम गर्छन् । दोर्जे लापोङ द्वारा जे खेम्पोलाई महत्त गर्छन्, जे खेम्पोको उत्तराधिकारी हुन्छन् । फेरि उनी पुनरव र थिम्पुको अधिकारी भइरहन्छन् । १९०७ ईस्वीमा वर्तमान राजवंश स्थापना हुनुभन्दा अगाडीसम्म यही परम्पराका लोपोङहरूले भुटानको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कुरामा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए । त्यसकारण घेसे तेनजिन राबग्येलाई ठूलो लामाको रूपमा मान्यता दिएर दुक्पा कुंले (Drukpa Kunle)को अवतारी मान्ने गर्दथ्यो ।

पहिले पहिलेका भुटानका प्रमुख लामाहरू भोटबाट आएका थिए । पहिलेका तीनैबटा जे खेम्पो लामा पनि भोटका थिए । भुटानका नै जे खेम्पो लामा हुने सोनाम् वोजर (Sonam ozer) हुन् । उनी नेपालमा भुटानका प्रतिनिधि (राजदूत जस्तै) भएर बस्नुभयो । नेपालबाट फर्कनु भएपछि सोनाम वोजर भुटानको जे खेम्पो हुनुभएको थियो । जे खेम्पो हुनुभएका

लामाहरूमा कतिपय जे खेम्पो लामा अनेक क्षेत्रमा कामकुरामा प्रसिद्ध हुनुभयो । नमुनाको लावी जे खेम्पो तेनजिन चोग्यालको नाउँ चलेको भुटानी बुद्धधर्मको इतिहास (Lho, Chhos Hbyung) (१७५९ इ.) संस्कृत योग्य छ ।

भुटानमा धेरै गुम्बा र हजारौं लामा भिक्षुहरू छन् । उत्तिको भिरालो नदेखिने परन्तु धेरै तल्ला छाना भएको, चौक भएको, छानाको वास्तुकला पगोडा शैली जस्तै वास्तुकलाका भुटानका विहारहरू धेरै आकर्षक देखिन्छ । तलका भुईतला ठाम मात्र उभ्याई खुला बलान, निवालको मुखमा (मोहडा माथि) बलिमको टुप्पाको लाइनले हाम्रा विहार र बहिलको वास्तुकला याद दिन्छ । कालो रंग लगाई राख्ने अनि माथि भन्दा मुनि अलि चौडाई देखिने लामो बान्किका फघालहरू, रंग र शैलीबाट भोट देशको वास्तुकला शैली देखाउँछ । फेरि छानाको टुप्पामा मन्दिर, जस्तै चारपाटे छाना लगाइराखेकोले भने हाम्रा बहिलका वास्तुकलाको स्मरण गराउँछ ।

भुटानका गुम्बाहरू भोटमा जस्तै विभिन्न निकायका विहारहरू हुन् । परन्तु यी विभिन्न निकायहरूमा निन्मापा (Rnyingmapa) र काग्युपा (Cagyudpa) मुख्य निकाय हुन् । तसिछोगजोंग (Tashichhogzong) थिम्पुको प्रमुख विहार हो । यहाँ फण्डे एक हजार ग्यलुम्पा (Dge Hdun Pa) का भिक्षुहरू छन् । यी प्रशिद्ध गुम्बाहरू ईस्वी सातौं शताब्दीदेखि चौधौं शताब्दीभित्र स्थापित भएका हुन् । पारो (Paro) प्रदेशको तकसांग (Taktshang) गुम्बा भुटानी बौद्धहरूको निमित्त नामी तिर्थस्थल गुम्बा हो । पुराना पुराना भुटानका गुम्बाहरूमा कतिपय गुम्बाहरू भुटानको कला र वास्तुकलाको नमुना भइरहेका छन् । भुटानका समस्त गुम्बाहरू एक केन्द्रिय गुम्बाबाट अनुशासनमा राखेको हुन्छ । प्रमुख गुम्बामा महिलाहरू

बस्न हुदैन । त्यस्तै भिक्षुणीहरू बस्ने आवासमा पनि कुनै पुरुषहरू बास बस्न निषेध गरीराखेका छन् ।

पहिले पहिले भुटानका समस्त गुम्बाहरूमा भुटान सरकारले आर्थिक व्यवस्था गरी राखेका थिए । आज पनि राज्यको तर्फबाट गुम्बाको संरक्षण र व्यवस्थापन अनि लामाहरूको खान पान र वस्त्रको निम्ति पर्याप्त मद्दत गरिरहेका छन् ।

आज भुटानमा धर्मको संरक्षणको निम्ति अलग्ग विभाग छ । केहीभाग राज्यको अनुदान अनि केहीभाग गुम्बाको आफ्नो बाली खेतबारीको उपजाउबाट भुटानका लामाहरूको व्यवस्था भैरहेको छ । भुटानका लामाहरू दैनिक पूजाकार्य अनि राजकीय स्तरका वार्षिक समारोहमा सधैं संलग्न भैरहेका छन् । लामाहरूले पाठ पूजागरी जनताका रोग, शोक निवारण गरीराखेका छन्, त्यस्तै धेरै जडीबुटीको औषधी गरी जनताको स्वास्थ्यसेवामा उल्लेखनीय उपकार भइरहेको छ । अझ भन्ने हो भने भुटानको आफ्नै ती विशिष्टता छ, जसबाट यसलाई भोटभन्दा फरक पारेको छ । यहाँ भोटमा भन्दा प्रजातान्त्रिक स्वतन्त्रता बढी भएको राजनैतिक व्यवस्था छ । वर्गीय समाजको स्वरूप र सम्पन्न समाजले तलका निर्वल निर्धन समाजप्रतिको व्यवहारमा हामीले यसको उदाहरण देख्न सक्छौ । सामन्ति शक्ति राजकीय सत्तासंग टाँसिएको भोटमा धर्मको अनुशासन नियन्त्रण चर्को छ अनि प्रतिवर्ष एक पटक हुने बहिलको राज्यसत्ता जस्ता व्यवस्था यहाँ भुटानमा छैन । भुटानको मुख्य खाना भात हो । जौको चप्पा होइन । वर्षको एकबाली लाग्ने भोटभन्दा दुईबाली लाग्ने भुटानमा व्यस्त हुनुपर्ने त स्वाभाविकै छ, यति भएर पनि भुटान घोडामा त्यस्तिको निर्भर पढैन जति भोटमा पर्छन् । यहाँ विवाह भैसकेपछि महिलाहरू लाग्नेको घरमा बस्न आउने वा

लोगने स्त्रीको घर ससुरालीमा बस्न जाने भन्ने कुरा आर्थिक र व्यक्तिगत स्थितिमा निर्भर हुन्छन् । भुटानमा मृत्यु भएकालाई जलाउने संस्कारले गर्दा महामारी र आत्महत्याबाट मर्नेलाई स्मेत गाडिसकेपछि तिनीहरूको कंकाल फिकेर जलाउने गर्छन् । उता भोटमा मरेका लाश प्राय चराहरूको खाना हुन्छन् । यसको प्रभाव धार्मिक रीतिथितिमा पनि पर्नु स्वाभाविक छ ।

भुटानको पात्रो भोटको पात्रो जस्तै हो । यहाँको नयाँवर्ष लोसार (Losar) हो । परन्तु यहाँको चाडबाड सांस्कृतिक पर्वमा अनि विस्वाशमा भारतको प्रभाव पनि प्रसस्त छ । पेमा कार्पो (Pema Karpo) जस्ता विद्वानले भुटानको पात्रोमा स्मेत नयाँ पद्धति ल्याइदिएको छ । पूर्णि, अस्तमी, औंसी यहाँको धार्मिक दिन भए जस्तै खाली गाग्रो देख्नेलाई अशुभ मान्ने जस्ता धारणा पनि प्रसस्त छ । सर्प देखिनु सारै नराग्रो, यहाँ सम्म कि मर्ने सक्छ भन्ने जनधारणा छ । यहाँको सांस्कृतिक पर्वमा मार्चमा थिम्पुमा र सेप्टेम्बरमा सेचु (Tsechu) सातदिनसम्म मान्ने चाड हुन् । यतिबेला निकै सांस्कृतिक विशेषता देखिन्छन् । गुरु पद्मसम्भवको मूर्ति अगाडी राखी एउटा लामाले ऐना देखाउँछ, अनि अरु लामाहरूले त्यो ऐनामा पवित्र चोखो पानिले स्नान गराउने यो चाड अति रमाइलो छ । लामाहरूको धार्मिक नृत्यबाट भूत प्रेत आदिको उपद्रव शान्त हुने विश्वास सबै तान्त्रिकहरूको विश्वास अनुसार यहाँ पनि छँदैछ । भुटानमा यसको अतिरिक्त बुद्धको जन्म, बोधिज्ञान लाभ र महापरिनिर्वाण दिवस बैशाखपूर्णि पनि मान्ने गर्छन् । साथै बुद्धले पहिले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभएको दिन भुटान दिवसको ६ महिना लागेर चौठो दिन मान्ने गर्छन् । त्यस्तै आफ्ना आमालाई उपदेश दिएर त्रायत्रिंश भुवनबाट फर्कनु भएको दिन पनि यहाँ राम्रैसंग मानी आएका छन् ।

भुटानको कलामा नेपालको ठूलो प्रभाव छ । धातुको मूर्ति बनाउने, काठमा बुत्ता कुंडने काम र मूर्ति कुंडने र चित्रकला शैलीमा नेवारहरूको ठूलो देन छ । ईस्वी सत्रौं शताब्दीदेखि थिम्पु र पुनरव उपत्यकामा पाटनका नेवारहरू पुगिसकेका थिए । यी नेवारहरूमा धेरै जना त भुटानका भुटानी नै भएर बसी सकेका छन्, द्रनाङ्ग (Dranang) पचु (Pachu) र बेलनाङ्ग (Belnang) त पहिल्यै देखि नै सुन चाँदिको कामले नेवार बौद्धहरू प्रसिद्ध भएको ठाउँ थियो ।

भुटानका महिलाहरूको गहनामा नेवार बौद्धहरूको हातको शीप छ भने घर घरमा र गुम्बा गुम्बामा तिनिहरूकै कलाकृति बुद्धमूर्ति र देव देवीहरू छन् । गुम्बाको थाम, निदाल, गारो, दलिनमा चित्रकला र रंजना अक्षरको धारणी मन्त्र छ भने थांका र चित्र भएका पुस्तकको ढकनिहरू पनि उत्तिकै छन् । चित्रकला त भन्नै परेन, मण्डल चित्रकलाको मूल आधार भैरहेको छ । भुटानमा पनि धर्मको ध्वनिको प्रतीक शंख, आध्यात्मिक जीवन र पुनर्जन्म अथवा आँखाको प्रतीक दुइटा सुनको माछा, ब्रम्हजालबाट मुक्त सम्पूर्ण दर्शनको स्वरूप पाश, धर्मचक्र, अमृतको स्वरूप कलश, बोधिज्ञानको स्मरण स्वरूपबाट सद्धर्मपुण्डरिक अर्थात कमलको फूल आदि अष्टमण्डल कला र चित्रकलाको आधार भैरहेको छ ।

भुटानको नृत्यमा पनि धार्मिक तत्वको प्रभाव छ । लामाहरूले धार्मिक र सांस्कृतिक उत्सव पर्वमा अनेक नृत्यले भुटानका जनतालाई भावात्मक संतृप्ति र सुबोध भएकाहरू श्रद्धाले विभोर गरी तृप्त र आनन्दित पारिदिन्छ । आजभोलि पहिले जस्तो लामाहरू सरकारी उच्च पदमा पत्यक्ष रूपमा धेरै छैन, परन्तु प्रतिस्थित वर्गमा अहिले पनि लामाहरूको निकै

भुटानमा बुद्धधर्म

प्रभाव छ । सर्वसाधारण मानिसहरूले धर्म र संस्कृतिको मुल आधार नै लामाहरूप्रति ठूलो श्रद्धा र भक्ति राखी मानी आएको छ । १९०७ ईस्वीसम्म सबदुंग लामालाई आध्यात्मिक नेता बोधिसत्वको अवतार भनि सम्मान गरिरहेका छन् । जे खेमपो लाई भुटानको राजा जस्तै मान्ने अवस्था आज छैन । तैपनि भुटानको जीवनशैली, सम्पूर्ण सांस्कृतिक स्वरुप, सभ्यताको आधार नै बुद्धधर्म र दर्शनमा टाँसिएको भएर भुटानका जीवन, सभ्यता र संस्कृति संगै बुद्धधर्म र दर्शन पनि हरियालि भइरहेको थियो, भइरहेको छ र भइरहने छ ।

लाओसमा बुद्धधर्म

बुद्धधर्मको सबभन्दा शुद्ध र पहिले देखिको परम्परा जीवनमा आदर्श रूपमा प्रयोग गरी आएका पालिपरम्पराका स्थबिरवादी धर्माबलम्बीहरूको देशमा लाओस पनि एउटा हो । लाओसका जनताका श्यामी जनता संग चुरोको सम्बन्ध छ भने काम्बोडिया (कम्पूचिया) का जनतासंग नङ् र मासु भैं सांस्कृतिक सम्बन्ध छ ।

लाओसमा पहिले बुद्धधर्म प्रवेश भएको श्रेय अशोकको धर्मदूत मण्डललाई दिने परम्परा छ । अशोकले धर्मदूत मण्डल पठाएको ठाउँको नाउँ सुवर्णद्वीप हो । सुवर्णद्वीप आजको भौगोलिक सीमा दक्षिणपूर्व एसियामा कति कहाँसम्म पुग्छ भन्न सजिलो छैन । तसर्थ अशोकको धर्मदूतको प्रत्यक्ष प्रभाव त्यतिबेलामा कति कसरी परेको त्यो पूर्णरूप थियो भन्न सजिलो छैन । तैपनि यति कुरा स्पष्ट छ कि बुद्धधर्म प्रवेश हुँदा नै लुआंग प्रबांग (Luang Prabang) मा एउटा विहार निर्माण भयो । त्यसलाई वाट थाट लुआंग (Wat That Luang) भन्छन् । यस विहारको प्राचीन ऐतिहासिक महत्त्व भए जस्तै अहिलेसम्म यो विहारको उपयोगिक महत्ता चम्किरहेको छ ।

लाओसमा हस्तलिखित पुस्तकहरूमा निस्सय पुस्तक, सबभन्दा अधिसार्न योग्य छ । यहाँको पुस्तक ढुकुटिमा यी निस्सय पुस्तकहरू छन् । अझ पालि भाषाका ५४७ जातक कथामा नभएका २७ वटा जातक कथा यहाँ छन् । त्यो हो १.सुधन कुमार, २.सिरसा कुमार, ३.सुभत्तिराज, ४.सुवण्णसंख,

लाओसमा बुद्धधर्म

५. छन्दघाटक, ६. सेतमूसिक, ७. तुलकमण्डित, ८. रतनपञ्जोत,
९. सुनन्दकुमार, १०. दुक्कम्म पण्डित, ११. सब्बसिद्धि कुमार,
१२. पञ्जाबल कुमार, १३. कपिल, १४. नरजीव कुमार, १५. सिद्धिसार
कुमार, १६. जेट्ठ कुमार, १७. दुट्ठ राजकुमार, १८. नारद,
१९. महाबलराजा, २०. ब्रम्हघोषराजा, २१. साविराजा, २२. विमलराजा,
२३. अरिन्द्रमराजा, २४. विरियपण्डित, २५. सुरपराजा, २६. सुरसेनराजा,
२७. सिरिचुन्दमणिराजा ।

जातक कथा पढ्दा कथा साहित्यको रूपमा पालि
जातकमा कति कथा प्रवेश भएका छन् भनी विचार गर्न योग्य
छ । पालि जातक कथामा नभएका नेपालका जातक शैलिका
कथा मणिचूड जातक हामिलाई सम्झना हुन्छ ।

लाओसमा बुद्धधर्मको स्वर्णिमयुग चौधौं ईस्वी शताब्दीदेखि
शुरु हुन्छ । राजा फ्रानुम (१३५३-१३७४) को कम्बोडियाका
राजकुमारीसंग विवाह भयो । यिनै राजकुमारिले लाओसमा
बुद्धधर्म व्यापक प्रचार गर्नुमा, बौद्धकला र संस्कृतिको विस्तार
गर्नुमा ठूलो योगदान गरिन् । महारानीकै योजना अनुसार १३५८
ईस्वीमा श्रीलंकाबाट महाबोधिको शाखा ल्याएर बोधिभूषण रोप्ने
कार्य अनि सम्मानपूर्वक स्मारकस्थल निर्माण गरी पूजा सम्मान
गर्‍यो ।

यस पछि लाओस राजधानी फेरी एकपटक अर्को ठाउँमा
हुनगयो । १५६५ ईस्वीमा राजा ययजेट्ठ (Yaya Jettha) ले नयाँ
राजधानी भेयनचिन (Viehchien) मा राख्न लग्यो । अनि त्यहाँ
सर्वज्ञघातु निधान गरी थात लुओंग (That luong) चैत्य निर्माण
गर्‍यो । दश पारमिता, दश उपपारमिता, दश परमत्थपारमिता
यी तीस पारमिताको प्रतिक चैत्यले घुमाइएको ५७ मिटर उचाइ,
६१-३० मिटर व्यास भएको यो चैत्य जुनसुकै महान कार्य गर्न

पनि ऐतिहासिक स्थल भयो । १६४१ ईस्वीमा डच राजदूतलाई लाओसी राजाले स्वागत गर्नु भएको यसको एक प्रमाण हो ।

राजा ययजेट्ठले यसरी राजधानी स्थापना गरेको मात्र होइन, त्यस राजधानीलाई बुद्धधर्मको आधारमा चैत्यको प्रांगणमा सम्पूर्ण राजकीय शुभकार्य गर्ने परम्परा पनि स्थापना गर्नु भयो । अझ यो राजधानीको नाउँ नै आफ्नो साथमा ल्याएको बुद्धमूर्ति “प्रवांग” नामले राजधानीलाई “लुआंग प्रवांग” भनि नामकरण गर्‍यो । साथै राजा ययजेट्ठको ऐतिहासिक महत्त्वसंग सम्बन्ध भएको अर्को कुरा पन्नाको बुद्ध (Emeral Buddha) हो ।

पन्नाको बुद्ध आजभोलि थाइलैण्डको बैकक् राजधानीमा पूजित भैरहेको छ, परन्तु यसको ऐतिहासिक वर्णन धेरै बौद्ध देशको इतिहाससंग सम्बन्ध भएको छ । आज थाइलैण्डले यो अद्भूत पन्नाले बनाई राखेका महान बुद्धलाई आफ्नो देशको संरक्षक, सर्वस्व धानी पूजा गरे जस्तै राजा ययजेट्ठको पालामा यो मूर्तिलाई लाओसको संरक्षक र सर्वस्व धानेका थिए । पन्नाको बुद्धको मूर्ति निर्माण सम्बन्धि निकै कथाहरू छन् । लाओसका जनबिश्वासअनुसार र इतिहासअनुसार पनि यस्तै कुरा छ । पातलिपुत्रका नागसेनका आग्रहअनुसार देव कलाकार (बिश्वकर्मा) ले यो मूर्ति बनाएका थिए । यो बुद्धमूर्ति बनाउन लोकपाल यक्षको तर्फबाट पन्ना प्राप्त भएको हो । पछि यो मूर्ति पातलिपुत्र (पटना) बाट श्रीलंकामा पुग्यो । त्यहाँबाट फेरि कम्बोडिया (कम्पुचिया) मा ल्यायो । यसरी यो पन्नाको बुद्धमूर्ति विभिन्न प्राय-द्वीपमा यात्रा गर्दै आखिरमा थाइलैण्डको चिंगमाइ (Chiangmai) मा पूजित भयो । अनि राजा ययजेट्ठले १५४७ ईस्वीमा चिंगमाइबाट नै लुवांग प्रवांगमा ल्याउनु भएको हो । यहाँबाट यो मूर्ति भेनचिन (Vienchien) पुग्यो । भण्डै तीनसय

लाओसमा बुद्धधर्म

वर्ष अर्थात् १८२७ ईस्वीसम्म यो पन्नाको बुद्धमूर्ति भेनचिनमा पुजित भइरहथ्यो । अनि थाइलैण्डको विजयपछि यो मूर्ति थाइलैण्डमा पुग्यो । त्यसपछि त्रिअंफ (Triumph) अनि त्यहाँबाट प्रवांग लग्यो । प्रवांगबाट बैकक पुग्यो ।

लाओस अनन्त हाथी र सेतो छाताको अधिराज्य भन्छन् । अनेक देव र भूत आदिको विश्वासले यो देश जकडिएको छ । नाग नागिनिहरूको निकै कथाहरूले यो देश निर्माणमा ठाउँ लिइराखेको छ । राजा पोचिसरत (Pothisarath) द्वारा १५२७ ईस्वीमा देशको अन्धविश्वास हटाउन निकै प्रयत्न भयो । लाओसमा राजनैतिक परिवर्तनले राजपरम्परा सकियो, सबभन्दा पछिको लाओस नरेश सवांगवत्थाना र महारानी श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीरविक्रम शाहदेव (तत्कालीन श्री ५ युबराजाधिराज) को शुभविवाहको क्रममा नेपालमा सवारी हुनुहुँदा आनन्दकुटी विद्यापीठमा ईस्वी १९७०/१९७१ का दिन सवारी हुनुभएको थियो । लाओसका राजनैतिक स्थितिबाट मौसुफ परिचित हुनुहुन्छ । नेपाली बौद्धहरूको तर्फबाट र आनन्दकुटी परिवारको तर्फबाट स्वागत अभिनन्दन हुँदा मौसुफले विनम्र भई शील प्रार्थना गर्नु भयो । आँखामा श्रद्धा र आनन्दले विभोरको कारणले आँसु पनि आएको थियो । पछि लाओसमा मौसुफ राजाबाट राज्यासन त्याग गर्नुभयो । परन्तु देशमा शान्त वातावरण आएन । निकै मानिसहरू मरे । जनताले दुःख पाए ।

धर्ममा स्वतन्त्र स्वच्छन्द प्रवाह देखिएन । तैपनि लाओस भूमिमा बुद्धधर्मसंग भिन्नसम्म रगिएको लाओस सभ्यता र संस्कृतिको अभिन्न अंग विहार र चैत्य आदि छँदै छ । बुद्धको पादचिन्ह धातु र शीलाका अनन्त बुद्धमूर्ति विशेषतः १० मेट्रिक टनको ढलौटको बुद्धप्रतिमा, १७२२ वटा बौद्ध सीमागृह आजसम्म

रात्रिसंग पूजित छन् । मानिसहरूको हृदयमा श्रद्धा र भक्ति जीवित छन् । बौद्ध भिक्षुसंघको परम्परामा नयाँ मोड आयो । तैपनि परम्परामा श्रद्धा सांस्कृतिक पुष्प प्रफुल्लित नै छन् । दिनहुँ विहारमा बुद्धपूजा प्रार्थना र ध्यान हुँदैछ । विविध रितिथितिमा विशेषतः कुनैव्यक्ति परलोक हुँदा मृतक परिवारको नाममा भिक्षुहरू निमन्त्रणा गरेर अभिधम्म टीका पाठ गराउँदै छन् । यसको अतिरिक्त नयाँवर्षको समारोह, नयाँ घरको निर्माण गरिसकेपछि प्रतिस्थाको दिन विशेष धार्मिक अनुष्ठान, प्रब्रज्या गर्ने काम, भिक्षुसंघलाई कठिनदान गर्ने र पांसुकुल चीवर दानगर्ने कार्य भइ नै रहेका छन् । सहधम्म, गतिधम्म, वत्थुधम्म, मेत्ताधम्मको आदर्श अपनाई राखेका छन् । आज उत्तम निकायका मन शुद्ध सन्देशले देशको आर्थिक विकासको निम्ति कृषि, पशुपालन, घरेलु उद्योग, काष्टकला, चित्रकलाको विकासमा जनताहरू उत्साहित छन् । आरक्खसम्पदाको प्रेरणाले काममा परस्पर महत् गरी सबैको निम्ति सबैले आफुलाई चाहिने वस्तुको आरक्षा गर्ने बुझी राखेका छन् । कल्याण मित्रताको तात्पर्यले अनुशासित भएर देशको प्रगति र समृद्धिको निम्ति सहयोगी भावले भरिएको प्रयास गर्न प्रेरणा लिई राखेका छन् । त्यस्तै सम्मा आजीविकाको अर्थ न्यायपूर्ण मार्गबाट खाने, पिउने र लाउने उपलब्ध गरी, लोभी भएर अर्काको वस्तुमा आँखा नगाड्ने, कृषि र औद्योगिक विकासमा रगत पसिना बहाइ परिवार र देशको कल्याण गर्ने प्रयत्नलाई व्याख्या गरीरहेका छन् ।

राजनैतिक परिवर्तन भैं मानिसको हृदयलाई र संस्कारलाई परिवर्तन गर्ने भनेको सम्भव छैन । अझ मानिसको हृदय र संस्कारलाई बुझेर राजनैतिक दृष्टिले व्याख्या गरीरहन्छ । लाओसमा पनि आज बुद्धधर्म बौद्ध संस्कृतिको व्याख्यामा देशको

भावोत्समा बुद्धधर्म

समसामयिक प्रभाव छ । किन्तु यो भन्दा पनि भित्र जरा निर्द्वेषको छ बुद्धप्रति श्रद्धा, बुद्धको शील समाधि र प्रज्ञाप्रति आस्था, अनि दान शील र भावनाप्रति समर्पित संस्कार । जनमानसमा भित्रसम्म जरा गाडिएका यी श्रद्धा आस्था र संस्कार पानी, हावा, घाम र मलको रूपमा पल्लवित हुँदै गङ्गरहेका छन् । समयानुसार फुल फुल्नेछ, फल फल्नेछ, यसमा कुनै शंका छैन ।

भियतनाममा बुद्धधर्म

शान्तिनायक शाक्यमुनि बुद्धको धर्मानुयायीहरूका देशहरूमा यस शताब्दीमा सबभन्दा भढी अशान्त भएको, रगत बगेको, मानिसहरू मरेको लामो युद्धको विभषिकाले जनताको हृदय रोयेको देश भियतनाम हो । प्राचीन इतिहासमा यो देश फुनान (Funan) चम्पा (Champa) हो । चिनियाँ इतिहासकारहरूको भनाई अनुसार १९२ ईस्वीमा चम्पामा राम्रो राज्य स्थापना भैसकेको थियो । भियतनाम स्वाधीनता प्राप्त हुनु अगाडि फ्रेञ्च इन्डोचीन (French Indo China) हो । त्यसपछि दुई राजनैतिक विचारधारा साम्यवाद र प्रजातन्त्रवादको बीचमा उत्तर भियतनाम र दक्षिण भियतनाम देश विभाजित भयो एकातिर धर्मको आस्थामा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र कला संस्कृतिको महत्त्वको रूपमा मान्यता भएपनि राज्यगत धर्म नमान्ने उत्तर भियतनाम भए अर्कोतिर ९५ प्रतिशत बुद्धधर्म मान्नेहरूलाई ५ प्रतिशत रोमन कैथोलिक (Roman Catholick) हरूले असह्य दमन गरी दुःख भएको दक्षिण भियतनाम बौद्धदेश हो । अन्ततः जन गणतन्त्रात्मक संयुक्त भियतनाम एउटै भियतनाम भयो ।

भियतनाममा ईस्वीको पहिलो वा दोश्रो शताब्दीमा बुद्धधर्म प्रवेश भएको मानिन्छ । अमरावती युगका ढलौटको बुद्धमूर्ति वो कांह (Vo Canh) मा भेट्टाएको हुँदा दोश्रो शताब्दीमा भियतनाममा बुद्धधर्म प्रवेश भएको कुरालाई टेवा दिन्छ । भारतीय र चिनियाँ धर्मदूतहरूले यहाँ बुद्धधर्म प्रचार

प्रसार गर्न निकै मदत गर्‍यो भने इतिहास पुरातात्विकहरूको शब्दमा यहाँको प्राचीन रातो नदीको सभ्यता (The Red river civilization) को सहिष्णुता र फराकिलो हृदयले यो नयाँ धर्म र संस्कृतिको निर्माण भयो । अनि कतिपय भियतनामीहरू धर्ममा उत्साही भएर समुद्र र पर्वतको मार्गबाट बुद्धधर्म अध्ययन गर्न आफूहरू पनि अघि सरे । भियतनाममा बुद्ध धर्म प्रवेश भएको श्रेय एकजना भारतका जीवक भन्ने भिक्षुलाई र चीनबाट आएका भिक्षु मे ओं पो (Me on po) लाई श्रेय दिने गर्छन् । भियतनाममा बुद्धधर्म र संस्कृतिको वीजारोपण गर्नेहरूमा अरु अधिसार्न योग्य भिक्षुहरू मारिजीवक (Marjivaka), कल्याण रुचि (Kaiyana ruch) र चीनको बाटो गरी आउने कांग सें हां (Kang Sen Han) पनि हुन् । ४३८ ईस्वीमा जयवर्मा कौण्डिन्यको राज्यकालमा फूफान बाट व्यापारीहरूसँगै समुद्री मार्गबाट भारत फर्केका भिक्षु नागसेन भने अधिको कारणबाट चम्पामा मृत्यु हुन गएको वर्णन छ ।

यसपछि मोक्षदेव, चित्रदेव, प्रज्ञादेव र महामन्त्रदेव उल्लेखनीय छ । महामन्त्रदेव नालन्डामा विद्या अध्ययन गरी आफ्नो देश नपुगै कुशीनारामा परलोक हुनुभयो । ईस्वी तेस्रो शताब्दीमा कालसिबिका अनुयायी दाओ थांह (Dao Thanh) पाँचौं शताब्दीमा धर्मदेवका अनुयायीहरूले बौद्ध सूत्र र टीकाको प्रचारमा ठूलो काम गरे । त्यस्तै नै भियतनामको बुद्धधर्मको इतिहासमा ५४४ ईस्वीदेखि फन प्रष्ट र प्रभावशाली भयो । भारतबाट आउनु भएका भिक्षु विनतरुचि (Vinat Ruci) ले भियतनामी श्रद्धालुहरूलाई ध्यानमा यति अभ्यास गराउनु भयो, त्यो अभ्यासको परम्परा पाँच छशयै वर्षसम्म कहिल्यै नरोकिने नदी फेँ प्रवाहित भयो । अनि उनि भिक्षु विनतरुचि स्वयं ध्यानको पहिलो गुरु हुनुभयो । यसको साथै नै भियतनाममा

शील, समाधि र प्रज्ञाका चिन्तन मनन र आचरणमा प्रगति भयो । राजा र प्रजा यसमा समर्पित भयो । यसको प्रमाण चीनले चम्पामा आधिपत्य राखेर ईस्वी ६०५ मा १३५० वटा धर्मग्रन्थ लगेको घटनाबाट प्रष्ट गर्छ । चिनिया वंशावलीको यो भनाइबाट सातौँ ईस्वी शताब्दीको शुरुमा नै भियतनाममा बुद्धशासनले राम्रैसंग जरा हाली, हरियो हरियाली छाएर शीतल छाँयाँ दिइसकेको स्पष्ट गर्छ । होइन भने यतिका धर्मग्रन्थ त्यहाँ कसरी छ होला ?

ईस्वी ८२० मा भियतनाममा बीसवटाजति सर्वज्ञ अस्थिधातु निधान गरी राखेका स्तूप थिए । फेरि यी अस्थिधातु चीनका सम्राटले प्रदान गरेको थियो भनि उल्लेख गरिएको छ ।

८७५ ईस्वीमा राजा जयइन्द्र वमन (Jaya Indra Vaman) ले उत्तर भियतनाम स्थित दंग दुअंग (Dang Duong) एउटा बौद्ध स्मारक (विहार ?) निर्माण गर्‍यो, जस्को भग्नावशेष अहिलेसम्म छ । ९२९ ईस्वीमा गुयेन (Ngo guyen) ले चिनियाँ राजनैतिक प्रभाव निस्तेज गरी दियो । अनि त्यसबेला चीनमा बुद्धधर्ममा आएको प्रभाव हीन भएको विचारले भियतनाम मुक्त भयो । नागोका उत्तराधिकारी दिंग बोलिन (Dinh Bolin) ले बुद्धधर्ममा नयाँ प्रगति ल्यायो । चाउलु (Ngo Chaulo) भन्ने फाट् द (Phat Da) विहारका विद्वान भिक्षु सम्राट्को आध्यात्मिक सल्लाहकार र बौद्ध भिक्षुको नायक मानियो ।

नवौँ शताब्दीको ईस्वीमा इन्द्रबर्मा दुतीयले लक्ष्मीन्द्र लोकेश्वर महाविहार स्थापना गरे । लोकेश्वरको अर्थ त्यो बेला अवलोकितेश्वर होइन, गोडा फारेर मेचजस्तो आसनमा बस्नुहुने उपदेशक बुद्धलाई भन्दथे । ९०२ ईस्वीमा यही ठाउँमा नागपुष्प स्थविरले प्रमुदित लोकेश्वर विहार निर्माण गरे । यो विहार

स्थापना कालको एउटा अभिलेखले चम्पा (भियतनाम)मा वज्रयान धर्म प्रवेश भएको पनि संकेत दिन्छ ।

९४६ ईस्वीमा विंग वंशको पछि ले वंश (La Dynasty) को स्थापना भयो । यो वंशको शासन कालमा पनि बुद्धधर्मको विकास भएर नै गयो । विशेषतः भियतनामले प्रथम बार चीनमा धर्मदूत मण्डल पठाएको अनि धर्मग्रन्थका सम्पूर्ण संग्रह ल्याइयो । यो देशको शासन कालको प्रमुख घटना हो । ले वंशभन्दा पछि लि वंश (?) को शासन भियतनाममा आयो । त्यो बेला बुद्धधर्म स्वर्णयुगको रूपमा चरम सीमा सम्म प्रगति भयो । १०१० ईस्वीदेखि बुद्धधर्म राष्ट्रिय धर्म भयो । फेरि १०० वर्षसम्म बुद्धधर्म भियतनामको राष्ट्रिय धर्म भएर नै रह्यो । सम्राट लि थाइ तौ (Ly Thai To) द्वारा नै सबभन्दा पहिले एउटा भिक्षुलाई राष्ट्रिय गुरुको रूपमा मान्ने परम्परा बसाल्यो । उनै सम्राटको शासन कालमा नै सरकारी अधिकृतहरूलाई देशका सम्पूर्ण गाउँ गाउँमा बौद्ध विहार र मन्दिर निर्माण गर्ने आदेश गरेको थियो । त्यहि समयमा लब्धप्रतिष्ठित वं हांग (Van Hang), द बाप (Da-Bap) र सुंग फान (Sung Phan) जस्ता जेन ध्यानी भिक्षुहरूले भियतनाममा ज्ञान र ध्यान गहनतम तहसम्म अन्तरतम गहन्याई दिनुभयो । भियतनामको राष्ट्रिय जीवन र राष्ट्रिय संस्कृतिमा बुद्धधर्म शिखरसम्म पुन्याई दियो । सर्वाधिक राजकीय संरक्षण बुद्धधर्मलाई प्राप्त भएको पनि यही ली वंशमा हो ।

यसरी विंग (Dinh) ले (Le) ली (Ly) वंशका राजकीय संरक्षणले विशेषतः सम्राट विंग तिङ्ग होंग (Dinh Tien Hoang), ले थंह तौ (Le Thanh Ton) र ली थाए तौ (Ly Thai Ton) सम्राटले बौद्ध संस्कारको उल्लेखनीय परम्परा बृद्ध गरी स्थापना

गर्नु भयो, जरा गाडनुभयो । धेरै विहार निर्माण गर्नु भयो । विहारका विद्यालयलाई अनुदान अग्राहार व्यवस्था गरि दिनुभयो । विदेशी बौद्ध विद्वानहरूलाई उत्साहित गरी आश्रय र मान दिनु भयो । अनि ९५ वटा स्तूपहरूको साथै ईस्वी १०४९ मा हनोइमा दिंग हू स्तूप (Dien Huu Pagada) निर्माण गरी धेरै पुराना विहार बुद्धमूर्ति सबै नवीकरण गर्नुभयो । यसपछि करुणावान सम्राट ली थंह तों (Ly Thanh Ton) शासन काल (१०७२-११२७) ईस्वीमा कनफुशियसका संस्कृति देशका बौद्ध बौद्धिक क्षेत्रका मानिसहरूको जीवनमा उतारिने काम भयो । तैपनि बौद्ध संस्कृतिमा केही प्रभाव पर्न सकेन । सम्राटले पनि वस्त्र र खान पान नभएकाहरूलाई वस्त्र र खाने पिउने दिनुको साथै जेलमा पर्नेहरू जेलमा धेरै बस्नु नपर्ने गरी दिनुभयो । ली सम्राटहरूको शासन कालमा एकातिर धेरै सम्भ्रान्त व्यक्तिहरू उच्च उच्च सरकारी ओहदाका व्यक्तिहरू भिक्षु भए, अर्कातिर वर्षको एकपटक धार्मिक परिक्षण गरेर दुःशील भिक्षुहरूलाई चिवर छोडाउने काम पनि भयो । ली वंशका शासन कालमा तीनजना सम्राटले गृहस्थ जीवनमा विरक्त भएर जेन (ध्यानको) अभ्यासमा आफ्नो जीवन समर्पण गरीदिए भने यी मध्ये सबभन्दा पछिको सम्राटले त आफ्नी छोरीलाई शासनाधिकार नै सुम्पिकन आफु भिक्षु भयो । यसरी ली वंशका शासन कालमा भियतनाममा सबभन्दा बढी बुद्धधर्म र बौद्ध संस्कृतिको उन्नति र अभिवृद्धि भयो ।

भियतनामको सबभन्दा पुरानो बौद्ध केन्द्र लुए लौ (Luy Lau) भन्छन् । यो केन्द्र हनोइबाट ३० किलोकिटर उत्तरमा पर्छ । भारतबाट चारजना भिक्षुहरू फाप वान (Phap Van धर्ममेघ), फाप वु (Phap Vu धर्म वर्ष), फाप लोइ, (Phap Loi धर्ममेघ (घोष), भाप दिएन (Bhap Dian धर्म बिजुलि) पाल्नुहुँदा

भियतनाममा बुद्धधर्म

वहाँ चारवटा स्तूपहरू बनायो । बा दाउ (Ba Dau) र बा तोंग (Ba Tuong) भन्ने देवी पूजा भए । यी देवीहरू वर्षा गराइदिने देवी भनिकन भियतनामी बौद्धहरूले भव्यरूपले पूजागर्ने देवीहरू हुन् ।

भियतनामको बुद्धधर्मको इतिहासमा भिग वंशका शासन काल (१४०६ ई.) देखि विस्तारै कालो बाबल मङ्गराउन लाग्यो, अंधकार छायो । बुद्धधर्मको अध्ययन र अध्यापनमा बाधा, विहार मन्दिर भत्किए भत्किन दिने स्थिति आयो । अफ निकै विहारका टुकुटिका मूल्यवान वस्तुहरू चीनले लग्यो भन्छन् । यही समयमा बुद्धधर्मको ठाउँमा कन्फुशियस धर्म भियतनामको राज्यधर्म पनि भयो । परन्तु जनताको हृदयमा र रीति धितिको परम्परामा श्रद्धा र संस्कारको रूपमा जरा हालीसकेको बुद्धप्रतिको भक्तिभाव र बौद्धसंस्कृति प्रवाह भने गतिशील भइ नै रहे । १३ रौ शताब्दीको उत्तरार्धको "ओ नमो बुद्धाय" भन्ने अभिलेख प्राप्त भएको छ । उत्खननमा निकै पितल र ढुंगाका बुद्ध, अवलोकितेश्वर र प्रज्ञापारमिताको मूर्ति भेट्टाइएको छ ।

१५३५ ईस्वीमा पोर्तुगीज प्रवेश भयो । त्यसपछि फ्रेञ्च पसे । भियतनाममा विदेशी राजनैतिक प्रभावको साथै इशाई धर्मको प्रचार प्रसारले बुद्धधर्म र बौद्ध संस्कृतिमा नराम्रो प्रभाव पर्यो । फ्रेञ्चहरूले रोमन कैथोलिक (Roman Catholic) धर्ममा प्रवेश गर्नेलाई बढी महत्त गर्ने गर्‍यो । यसरी आर्थिक, प्रशासनिक र शैक्षिक क्षेत्रले बुद्धधर्म ढकाउने कैथोलिक धर्मलाई उकास्ने क्रममा निकै भियतनामी मानिसहरू कैथोलिक पनि भए । सत्रौं ईस्वी शताब्दीमा न्गुवेन (Nguvan) परिवार र त्रिं (Trinh) परिवारको बीचमा संघर्ष हुँदा अनि शासनमा पराधीन हुँदा बुद्धधर्मको उन्नति हुन सकिएन । तैपनि सम्राट् बो दाइ (Bao

Dai) को राज्यकालमा बौद्ध संस्कृत गतिशील भै प्रभावहीन अवस्थासम्म पुगेको थिएन ।

बुद्धधर्ममा श्रद्धावानहरू र बुद्धधर्मको आफ्नो देशको सम्बन्धमा जाने बुझेकाले बुद्धधर्मको पुनरुत्थान गर्ने प्रयास स्पष्ट हुने गरी १९२० ईस्वीमा गरे । पुनरुत्थानको क्रममा सैगोनमा १९३१ मा सुसंगठित रूपले धर्मको अध्ययन अध्यापन भयो । हुए (Hue) र हनोइमा पनि १९३२ मा यस्तै नै भयो । भियतनामी भाषा चिनियाँ अक्षरको ठाउँमा रोमन लिपिमा लेखिने भयो । उत्तर भियतनाममा भिक्षु तो लेन (To Lien) र त्रि हाइ (Tri Hai) को नेतृत्वमा अनाथालय कलेज र प्रेस स्थापित भयो । ठूला ठूला ग्रन्थमाला प्रकाशित भए । उता भियतनामी बौद्धहरूको संघराजाको प्रयत्नले १९३८ ईस्वीमा बुद्धधर्मको उन्नति र प्रगतिको निमित्त उल्लेखनीय कार्य भयो । ईस्वी १९५० को विश्व बौद्ध भातृत्व संघमा भाग लिइसकेपछि भियतनामी संघराजा भिक्षु तो लिन (To Lien) को नेतृत्वमा हुए (Hue) स्थित तो दां (To Dam) विहारमा बौद्धभिक्षुहरू र उपासक उपासिकाहरूको विशेष सभा भयो ।

१९५४ ईस्वी पछि उत्तर भियतनाममा धर्म भनेको देश निर्माण र जनताको सुख, शान्ति भन्ने आध्यात्मिक दृष्टिले बुद्धधर्ममा जनश्रम र जनसहयोग अधि बढ्यो ।

प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र सरकारले ध्वष्ट बौद्ध विहारको जीर्णोद्धार गरियो । यसरी जीर्णोद्धार भएकोमा मोट कोट (Mot Cot) विहार, नों नवक (Non Nuoc) विहार, ताय् फुओं (Tay Phuong) विहार, रेओ गिओ (Reo Giao) विहार र फुओक् चिंग् (Phuoc Chinh) विहार प्रमुख छ । राष्ट्रिय सभामा दुईजना भिक्षु र राष्ट्रिय एसेम्बलिका स्थाई समितिमा एक भिक्षुलाई स्थान

भियतनाममा बुद्धधर्म

विद्वयो । १९५८ ईस्वीमा चतुर्थ विश्व बौद्धसम्मेलन गरी बुद्ध निकाय र बौद्ध निकाय एउटै गरीकन देश रक्षा र शान्तिको निम्ति "संयुक्त भियतनामी बौद्ध संगठन" बनाई प्रत्येक अंचलमा यसका शाखाहरू स्थापना गरिए । हनोइ र प्रत्येक अंचलमा वर्षावासको समयमा बुद्धधर्मको कक्षा संचालन भयो । सुरंगम सूत्र र महायानी अभिधर्म भियतनामी भाषामा अनुवाद गरी व्यापक प्रचार गरियो । विशेषतः बुद्धधर्मको माध्यमबाट नेपाल, भारत, काम्बोडिया आदि ठाउँमा मैत्री-सम्बन्ध राख्न धर्मदूतहरू पठाउने गरियो ।

भियतनाम मूलतः सुखावती भुवनप्रति आकर्षित आर्य सम्मतीय निकाय मान्ने महायानको देश भएता पनि आठौँ ईस्वी शताब्दी अगाडि यहाँ सर्वास्तिवाद निकाय मान्नेहरू थिए । पुनर्जागृत दक्षिण भियतनाममा पनि पछि गएर भिक्षु नागस्थविरको नेतृत्वमा स्थापित स्थविरवाद बुद्धधर्ममा पनि प्रगति भयो । उपसम्पदा र वर्षावास आदि धार्मिक कार्यक्रम संचालन हुनगयो । दुईहजार वर्षदेखिको बौद्ध संस्कार प्रवाहित भएको देशको परम्परा, रीतिथिति, कला-संस्कृति, अमिताभ, मैत्रेय, अवलोकितेश्वर, मंजुश्री साथै गौतम बुद्ध, सारिपुत्र, महाशौव्गल्यायन र आनन्द आदिको मूर्ति बनाई मूल बुद्धधर्म धेरैवादाप्रति श्रद्धा देखायो । नमो आदि द फात (Nam Mo Adi Da Phat) नमो आदि बुद्धाय भनि शिर निहुराउने भियतनामी बौद्ध श्रद्धाले "नमो तुस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स" भन्ने भयो । मूलतः काम्बोडिया धेरैवादी बौद्ध भिक्षुसंघ स्थापित भएको भियतनाममा धेरैवादा बुद्धधर्म विकासको निम्ति श्रीलंकाका नारद महास्थविरज्यूको ठूलो देन छ । जेतवन विहारको विकास भयो । बौद्ध भिक्षु र भिक्षुणीहरूले चाइनिज त्रिपिटकका साथै पालि त्रिपिटकको पनि अध्ययन शुरु गरे । भियतनामको केन्द्रिय बौद्ध प्रतिस्थानले

बिश्वमा बुद्धधर्म

चारवटा पिरिवेणहरू भिक्षुहरूको निमित्त, अनि छवटा पिरिवेणहरू भिक्षुणीहरूको निमित्त संचालन गर्‍यो । यी पिरिवेणहरूमा थेरवाद र महायान दुवै निकायका बौद्ध दर्शनको अध्ययन अध्यापन हुन्छ । कतिपय बौद्ध विहारले शिक्षा क्षेत्रमा जस्तै अनाथालय आदि खोलेर सामाजिक क्षेत्रमा पनि निकै काम गर्छन् । सम्पूर्ण कला र वास्तुकलाको अभिव्यक्ति नै पवित्रता र करुणा अंगाली आइरहेको भियतनाममा यसरी बौद्धिक र सेवामूलक कार्य हुनु स्वाभाविक नै हो । संगीत र नृत्यमय बौद्ध वातावरणमा निकै बौद्ध उत्सव मान्ने भयो । विशेषतः बुद्धजयन्तीको दिन सिद्धार्थ कुमारको प्रतिमा सहित सांस्कृतिक भाकि निकाल्ने काम धुमधामका साथ भए ।

यसरी नव जागरण अगाडि बढी रहेको भियतनामी बौद्ध स्थितिमा संयुक्तराज्य अमेरिकाका सरकारले दिन दिम (Ngo Dinh Diem) लाई सत्तामा दक्षिण भियतनाममा आड दिएपछि धार्मिक अशान्ति ल्याईदियो । बौद्ध भिक्षुहरूलाई जबरजस्ती सेनामा भर्ना गरेर युद्धोन्मुखी गर्ने, बौद्धहरूलाई अमानवीय रूपबाट अपमान गर्ने, ५ प्रतिशत जनताले प्रतिनिधित्व गर्ने रोमन क्याथोलिकहरूलाई सरकारी संरक्षण र प्रोत्साहन दिएर बौद्धहरूलाई धर्मपरिवर्तन गर्ने काम नगोदिन दीमले आफ्ना दाज्यू आर्क बिशोपलाई उकास्न र आफ्नो सालो नगोदिन न्हुलाई बलियो पार्न भन तीव्र रूपले कामगर्‍यो । बौद्ध गतिविधि विहारको काम कुरामा नचाहिंदो नियन्त्रण बृद्धि भयो । बौद्धहरू भियतकोग गुरिल्लाका समर्थक भनिकन बौद्धहरूलाई असह्य दमन र पीडा दियो । एकदिन बौद्धहरूलाई बौद्ध भण्डा फहराउन पाउँदैन भनिकन समेत निशेधाज्ञा भयो । फहराइएको बौद्धभण्डा खोसेर च्यातेर जलाई दियो । अनि ८ मइ १९६३ कादिन बुद्धजयन्तीमा भियतनामका प्राचीन राजधानी ह्यू मा रहेको तु

भियतनामया बुद्धधर्म

वाम (To Dam) चैत्यमा बौद्धहरू भेलाभै सरकारको विरुद्ध आवाज उठाई जुलुस प्रदर्शनवरी पाँच सूत्रिय मांग प्रस्तुत गरे ।

१. बौद्धफण्डा फहराउनु पाउनु पर्छ ।
२. बौद्धहरूलाई समान धार्मिक अधिकार हुनुपर्छ ।
३. बौद्धहरूलाई अन्धाधुन्ध पक्रनु अनि शिविरमा धुनेर नराख्ने हुनुपर्छ ।
४. बौद्धहरूलाई आफ्नो आफ्नो विश्वास अनुसार धर्म प्रचार गर्न पाउनु पर्छ ।
५. मृत र घाइतेहरूको क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ ।

परन्तु सरकारले यसमा कुनै वास्ता राखेन, उल्टो दमन कार्य हुँदैगयो । बौद्धहरू उत्तेजित हुँदैगए, दमन कार्य असह्य रूपबाट भयो । एकदिन यस्तो स्थितिमा पुग्यो, भियतनामी बौद्धहरूले आफुमाथी भइरहेको अमानवीय दमन र यातना विश्वका जनमतलाई धाहा दिन पत्रो र विश्वबौद्धको ध्यान आकर्षित गर्नु पत्रो भन्ने विचार गरियो । यसको निमित्त क्वांग अम विहार (Quan Am Temple) का स्थविर वृद्ध भिक्षु थिंंग क्वांग दुक (Thich Quang Duc) ले आत्म डह गरिदिने अधिस्थान गर्नुभयो । सैगोन (Soigon) को ब्यस्त बाटोको चौबाटोमा जून ११ तारिख १९६३ का दिन पंलेटि मारेर बसीकन आफ्नो जिउमा पेटोल खन्याइ आगो बाली आत्म डह गर्नुभयो । वहाँको शरीर बल्दै गयो । तैपनि वहाँको वज्रासनमा विघ्न अएन । चारैतिर आँसुका धारा बगाएका धार्मिक अन्याय र अत्याचारले अशान्त र क्षुब्ध हृदयी भिक्षु भिक्षुणी र उपासक उपासिकाहरू थिए । वहाँको बल्दै गएको शरीरको आगोको ज्यालामा वहाले आज्ञा हुनु भएको अन्तिम विज्ञप्ति हामी प्रत्येक

बौद्धहरूले पढी रहन योग्य छ । वहाँको विज्ञप्ति वक्तव्य हो :-

“मेरो अन्तिम र सबभन्दा पवित्र प्रतिज्ञा मैले तल सही गरी प्रकाशित गर्दैछु । म फू न्हुअन स्थित क्वाम अम विहार (Quan Am Temple .Phu Nhuan,Gia -Dinh) का जेष्ठ धार्मिक भिक्षु थिक क्वांग दुक (Thich Quang Duc.) महागुण सम्पन्नो (Mahagun Sampanno) ले भियतनामी बौद्धहरूलाई सबभन्दा भयानक दुःखद स्थितिबाट मुक्त गर्न त्यस्तै तथागतको सबभन्दा जेष्ठपुत्र भएर पनि मैले बुद्धधर्ममा भइरहेको दमन र विनाश लीला चुप लागेर हेरिरहन नसकेर आफ्नो अनित्य शरीरमा स्वयं दाह गरी आगो जलाई बुद्धपूजा गर्दैछु, बुद्धधर्मको रक्षा गर्दैछु । दश दिगन्तका बुद्धहरूले समस्त भिक्षु भिक्षुणीहरूले मैले तल अधि सारेका प्रतिज्ञा र इच्छाहरू पुरा गर्न सकोस् ।

१. भगवान बुद्धको आशिर्वादले राष्ट्रपति नगो दिन दीमलाई सद्बुद्धि मिलोस, अनि बौद्धहरूको न्यूनतम पाँच माँगको स्मरण पत्र पुरागर्न सकोस ।
२. भगवान बुद्धको करुणाको प्रभावले भियतनामी बौद्धहरू आफ्नो अस्तित्वमा सधैं स्थिर रहन ।
३. भगवान बुद्धबाट समस्त भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई रक्षा गरुन, अनि भियतनामी बौद्धहरू बुद्धिभ्रष्ट भएकाहरूबाट पक्राउ परी थुनामा रहन, बाँधिन, कष्ट भोग्न नपरोस् ।
४. देश र भियतनामी जनतालाई सुख शान्ति पाओस् ।

म सधैंको निम्ति आंखा चिम्लेर जानु अगाडि बुद्धको शरणभूमि फर्कन अगाडि सविनय अनुरोध गर्दैछु, राष्ट्रपति नगो दिन दीमसंग उदारता र ममता आफ्ना जनताप्रति हवोस्, फेरी

भियतनाममा बुद्धधर्म

धर्ममा समानता नीति ल्याउन सकोस्, यसबाट हाम्रो यो धरति जहिले पनि सघैको निम्ति एकता भएर सुदृढ हुन सकिन्छ ।

मैले हृदयदेखि समस्त भिक्षु भिक्षुणीहरू फेरी गृहस्थ बौद्धहरूसंग अनुरोध गर्दैछु- बुद्धधर्मको रक्षाको निम्ति सबै एकजुट एकता हुनु सक्नुपन्थो र आफुले आफुलाई बलिदान गर्न सक्ने हुनुपन्थो ।

यही मेरो सविनय प्रार्थना हो ।”

आफ्नो शरीरमा पेट्रोल खन्याएर आगो बालेर आफुलाई बलिदान गर्नु अगाडिको भिक्षु थिक क्वांग दुकको यो प्रार्थनामा धर्ममा असहच दमन गरेको वेदना त छँदैछ, साथै बौद्धरौलीको विद्रोहको प्रतिकारको आदर्श पनि छ ।

१७ जुलाई १९६३ का दिन हजारौं बौद्ध भिक्षु भिक्षुणीहरूको शान्ति पूर्वक प्रदर्शन भयो । परन्तु यो शान्तिपूर्ण प्रदर्शनमा पनि निर्दयता पूर्वक पुलिसले दमन गरे । असंख्य मानिसहरू घाइते पारे । बाटोमा रगत बगे । सैकडौं भिक्षु र भिक्षुणीहरूलाई पक्रेर ट्रकमा फाले । कमाण्डर जनरल पाउल हाकिनस (General Paul Hankins) द्वारा हवाईजहाज र हेलिकोप्टर समेत प्रयोग गरेर निर्मम दमन कार्य गर्‍यो । श्रीमती नू ले बौद्ध भिक्षुहरूलाई दिनको दश पटक पिट्ने पिटाउने योजनामा आफ्नो प्रतिक्रिया वादी चर्चको धर्म देखायो । दीम सरकारको पतन पछि पनि उनकै पछि लाग्नेहरूको सत्ताले भियतनामी बौद्धहरूलाई मनमा शान्ति दिएन । परिणाम यो भयो बौद्धजनताले सत्तामात्र होइन राजनैतिक व्यवस्थामा नै नयाँ परिवर्तनको चाहना गर्‍यो । चाहे त्यो परिवर्तनले पछि जे जसो होस भन्थो । यसबाट भियतनाम एकीकरण गर्न उत्तर र

बिश्वमा बुद्धधर्म

दक्षिणतर्फबाट संयुक्त प्रयाश जस्तै हुनगयो । अन्ततः भियतनाम एकीकरण भयो । एक भियतनाम निर्माण पछि कहिले बुद्धधर्म र संस्कृतिको कार्य भएको सुन्न पाए, कहिले स्वतन्त्र र स्वच्छन्द रूपबाट धर्म गर्न पाइएन भन्ने कुरा हजारौं यता उताका शरणार्थी हुन गएका मानिसहरूको तर्फबाट सुन्न परे । जे होस बौद्धहरू एउटै देशमा बसेर राजनैतिक आयामबाट दुईटुक्रा भई रहन नपर्ने स्थिति भियतनाम एकीकरणबाट भयो । जनताको आस्था र श्रद्धा दुई प्रकारका शासन व्यवस्थाबाट थिचाएर बिछ्रिडिएर रहन परेन । बौद्धहरू एउटै भियतनाममा भेला भएर मैत्री र प्रेमले बस्न पाइयो । एक बौद्धले अर्को बौद्धमा फरक फरक राजनैतिक पद्धतिको वस्त्र लगाई भगडा गरि रहन परेन । अनि एउटै भियतनाममा बुद्धको दान शील र भावना राम्रोसंग आचरण, धारण, पालन गर्न धर्मको पूर्ण स्वच्छन्द र स्वतन्त्र वातावरण पनि विस्तार विस्तार फैलाउँदै ल्याउने छ भन्ने बौद्धहरूको मनमा आशाको फुल फुलि रहेको छ । अस्तु ।

(नारद थेर लिखित (Buddhism on Vietnam) पुस्तक Sixth Conferenee of W F B .Phnom-Penh,Nov-1961 को Democratic Republic of Vetnam का प्रतिनिधिको भाषण, Ven. Dr. Thich Minh Chou को रचना Buddhism and Vietnamese Culture Buddhists for Peace . A B C P . No .2 (vol .7) र महापण्डित राहुल सांकृत्यायनको बौद्ध संस्कृतिको आधारमा सार संक्षेप)

फिलिपिन्समा बुद्धधर्म

फिलिपाइनमा बुद्धधर्म श्रीलंका बर्मा र थाइलैण्डमा बुद्धधर्म जस्तो होइन । तिब्बत चीन र जापानमा जस्तो पनि होइन । अझ यहाँको बुद्धधर्म अफगानिस्थानमा बुद्धधर्म जस्तो अतीतको विषय मात्र पनि होइन । बौद्धहरू ठाउँ बास फेर्दै खोज्दै बस्न गईकन पनि आफ्नो धर्म र संस्कार आफुसंगै बचाई राख्ने राम्रो प्रमाण हो फिलिपाइनको बुद्धधर्म । चीनसंग बढी सम्पर्कमा आएको मिंगवंश (Ming Dynasty) को चौधौँ ईस्वी शताब्दीमा यहाँ बौद्धकला र वास्तुकला राम्रो संय फस्टाएको देखिन्छ । तैपनि धर्म र संस्कार, विस्थापित बौद्धहरूभित्र मात्र सीमित भैरहयो । किनभने धर्मोपदेशहरूको प्रभाव उस्तिको छैन । बुद्धधर्म धर्मपरिवर्तनको निम्ति हुञ्जेलसम्म बल र धनले प्रयास गर्ने धर्म पनि त होइन । बौद्ध संस्कृतको स्वरूप नै “आउ, आएर हेर्न आउ, मनपरे सुनेर धारण, पालन गरी हेर” भन्ने हो । बुद्धधर्ममा सबैलाई ढोका खुल्ला छ । बुद्धविहारमा अबौद्धहरू जान हुँदैन भन्ने छैन ।

बीसौँ शताब्दीमा चीनबाट ठाउँ छाडी बास फेर्दै आएका फिलिपाइनमा बस्न आएका धर्मप्रचारको उत्साह भएका भिक्षुहरूको एक समूह पनि आईपुगे । अनि १९२० ईस्वीमा सर्वभन्दा पहिले देखिने जस्तो आज भोलिको तरिका अनुसार प्रचार प्रसार गर्ने उदेश्यले भिक्षुहरू र उपासक उपासिकाहरू मिलेर एउटा बौद्धसंघ स्थापना भयो । बौद्धसंघ संस्थाका आलस्य नभएको र नठाकेको प्रयासले बुद्धविहारहरू संगठित भयो । ठाउँ

छाडी बास फेर्दै आईरहेका बौद्धहरू एकजुट एकगठ भएर धर्मको संगठन हुनआयो । विद्यालय खोलेर बुद्धधर्मको शिक्षा बालकहरूलाई दिने भयो । सांस्कृतिक संस्थान बलियो भयो । कतिपय कैथोलिक विश्वासमा अघि बढीरहेका बौद्धहरू फेरि आफ्नो पहिलेको धर्म र विश्वासमा फर्के । प्राध्यापक र शिक्षित समुदायको यो धर्मप्रति श्रद्धा र जागरणले गर्दा फिलिपाइनका बौद्धहरू बहुसंख्यामा नभए पनि सशक्त भएर बस्न सकेका छन् । नेपालका आफ्ना बहुसंख्यक जनसंख्या जानाजान घटाउँदै गइराखेकाहरूको निमित्त फिलिपाइनका यो बौद्धहरूको उत्साह एक आदर्श हो । हाँक जस्तो हो । आफ्नो अस्तित्व र प्रतिस्था कसरि बलियो र राम्रो तुल्याई राख्ने भन्ने कुरा यहाँका बौद्धहरूसंग सिक्नु योग्य छ । कैथोलिक र इस्लाम धर्मावलम्बीहरूको रूपमा बसेर पनि फिलिपाइनका बौद्धहरूले (Phil Academy of Sakya High School) को संचालन राम्रोसंग गरी राखेका छन् । टुहुरा लावारिस बच्चाहरू र वयस्कहरूलाई मद्दत गर्न (Winter Charite Fund drive) को कामहरू गरिराखेका छन् । युवक र युवतीहरूको बौद्धिक प्रतिभा उकास्न जागरण ल्याउन (Phil Buddhist Action) राम्रोसंग चलाई राखेका छन् । श्रीलंकामा भएको पहिलो विश्वबौद्धसम्मेलन (The First World Fellowship of Buddhist) मा फिलिपाइनका बौद्धहरू आमन्त्रित नहुँदा तिनीहरूको मनमा चिसो पस्यो । ईस्वी १९५२ मा जापानमा हुने दोश्रो विश्वबौद्धसम्मेलनमा भागलिन भेला भई भिक्षु सुई किम (Rev. Sui Kim) र डा.सु. सिन् सान् (Dr. Soo Hsing San) प्रतिनिधि छान्यो । उहाँहरूले दोश्रो विश्वबौद्धसम्मेलनमा भागमात्र लिनुभएको होइन, फर्केर आफ्नो देशमा विश्वबौद्ध भातृत्वसंघको शाखा (Regiona center) पनि बनायो । पुरानो विहारको जेष्ठ भिक्षु सिंग गुन (Rev. Sing Guan) लाई मुख्य नायक भिक्षु (First Monk) रूपमा छानियो । अनि "छ सप्ताहको स्कूल" भन्ने

बाल बालिकाहरूको फुर्सद समयलाई बुद्धधर्मको शिक्षा दिना दिने काम चलायो ।

सिं बुद्धन विहार (Seing Guen Temple) को आयोजनमा अस्पतालमा रोगीको सेवा कार्य भयो । कारागारमा बन्दिहरूलाई खाने पिउनेमा अनि मनमा शान्ति दिनुमा महत्त गऱ्यो । अनाथालय बनाई अनाथहरूलाई आधार बियो । प्रतिदिन धार्मिक पूजा अनुष्ठानको साथै आगलागी बाढीले पीडीत दुःखीहरूलाई महत्त गर्न चन्दा संकलन गरिदिने काम पनि गरेका छन् ।

फिलिपाइनमा नेपालमा जस्तो धेरै विहार छैन । परन्तु भएको विहारलाई बेवास्ता गरिराखेको पनि छैन । आफ्ना घरमा भन्दा बढी विहारलाई सजाएर बलियो, सुकिलो, स्वच्छ राख्ने श्रद्धालुहरूले गरी राखेका छन् । फिलिपाइनको उल्लेखनीय विहारहरूमा चार छ वटा विहारहरूको कुरा प्रस्तुत गर्दछु ।

ह्व चोंग विहार (Hwa Chong Temple) फिलिपाइनको एउटा राम्रो विहार हो । ३०,००० स्क्वाएर मिटर जग्गामा यो विहार तीन तलामा खडा छ । तीन तला छाना चारैतिर बरंडा र चारैतिर खुडकिला बाटो भएको यो विहार पगोडा शैलीको विहार हो । चीन जापान र नेपाली विहार शैलीको सन्मिश्रण वास्तुकला यहाँ देखिन्छ । प्रत्येक शनिवार यो विहारमा श्रद्धालुहरू निकै भीड हुने गरी आई रहन्छन्, गई रहन्छन् ।

मनिलाको पो तू विहार (Po Too Temple) पनि एक प्रमुख विहार हो । तीनवटा बुद्धमूर्ति र महाश्रावकहरू भएको यो विहारको महत्त्व त छवैछ, साथै बिहान बेलुका श्रद्धालुहरूको श्रद्धा भक्ति यहाँ भरीभराउ भैरहन्छ । बिहान आउन नपाएका भक्तजनहरू आदित्यवारको दिन दिउँसो एक पटक भए पनि

विश्वमा बुद्धधर्म

धार्मिक कार्यमा भागलिन आई रहन्छन् । त्यस्कारण यहाँको आदित्यबारको अध्ययन पनि बलियो भै राखेको छ ।

कालुकनको अन चु विहार (Un Chiu Temple) तीन तले काष्ट वास्तुकलाका उदाहरण भैरहेका छ । त्यस्तै नै तिङ्ग वी विहार (Ting Wee Temple), चेबु नगर (Cebu City) को बौद्ध क्रियाकलापको एक केन्द्र हो । जम्बोमगा नगरको होक चुं विहार (Hok Chun Temple) मा विहारको वास्तुकला पनि आधुनिक वास्तुकला धेरै देखिन्छ । यही कुरा साम पो विहार (Sam Po Temple) को पनि छ ।

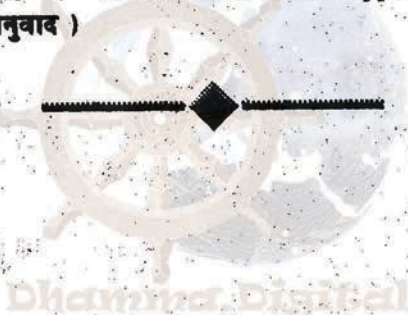
यसको अतिरिक्त फिलिपाइन बौद्ध भातृत्व केन्द्र (Philippine Buddhist Laity Fellowship) मनिला नगरमा सक्रिय बौद्ध केन्द्र हो । फिलिपाइनको युवक बौद्ध संगठन पनि कुरा मात्र अथवा रबर स्टाय्म्प मात्रको संस्था होइन । युवाशक्ति धर्ममा प्रवाहित गरी राख्न यस संस्थाबाट ठूलो काम भई राखेको छ । लियांग व्ह चिंग सी (Liang Hwa Ching See) वृद्धा महिला बौद्धहरूको विम्वित आश्रय कुटी भैरहेको छ । यसको शान्त मधुर वातावरणमा सानु चितिकक परेको बगैंचाको सुगन्धले वृद्धाहरूलाई अस्ताएको घामको जीवनमा धन्दा सुर्ता नदिईकन सरल रमाइलो तुल्याई राख्छ । धर्मको चेतना बलियो तुल्याएर राम्रो संग राख्छ ।

फिलिपाइनको अरु अरु धर्म सम्प्रदायहरूले जस्तो बौद्धहरूले देशमा अशान्त र हिंसाको वातावरण कहिल्यै ल्याएन । शान्त वातावरणमा आफ्नो धार्मिक आस्था र श्रद्धा भक्ति सललल बहाउँदै राख्न तिनीहरूलाई मनपर्छ । अरुको आस्था र भक्तिमा कुनै बाधा दिन फिलिपिनका बौद्धहरू एक पाइला पनि अधि सादैन । त्यस्तै आफ्नो आस्था भाव भक्तिमा

फिलिपिन्समा बुद्धधर्म

हस्तक्षेप गर्ने पनि तिनीहरूलाई मन पर्दैन । वास्तवमा यो "मार्ग पनि मार्दन, मर्न पनि मर्दैन, आफु पनि बाँच, अरुलाई पनि बाँचनेदेउ" सिद्धान्तको व्यावहारिक रूप नै हो । त्यस्कारण फिलिपाइनका बौद्धहरूको तर्फबाट गाउँ छाडी बास फेर्न परेता पनि आफ्नो धर्म र संस्कार दृढताका साथ धारण पालन गर्ने आदर्श सबैका लागि ग्रहण गर्न योग्य छ । अनि आफ्नो नजानेर बस्नु ठीक छैन, हुदैन भन्ने फिलिपाइन बौद्धहरूको प्रेरणा पनि सारै प्रशंसनीय छ ।

(A Brief account of the activities of W F B Philippine Regional Centre र Buddhism in the Philippine को आधारमा सार संक्षिप्त अनुवाद)

पहिलेको सोभियत संघमा बुद्धधर्म

पहिलेको सोभियत संघमा बुद्धधर्म र दर्शनको प्रचार ईसाको पहिलो शताब्दीमै भएको थियो । यही समयमा मध्य एसियामा व्यापक रूपबाट बुद्धधर्म र दर्शनको प्रचार भैरहेको थियो । त्यसबेलाको नामी “रेशम महापथ” (Silk Road) मध्य एसिया भएर गएको थियो । वास्तवमा यही बाटो चीन पश्चिम एसियामा आउने जाने व्यापारको मार्ग हो ।

सबभन्दा पहिले प्राचीन खोरेज्म भन्ने ठाउँमा बुद्धधर्म प्रवेश भयो । अनि विस्तार विस्तार कैस्पियन, अरब सागर र प्रशान्त महासागरको बीचमा परेको विशाल भूभागमा बौद्ध संस्कृतिको ठूला ठूला केन्द्रहरू स्थापित भयो । एसिया सांस्कृतिक जगतमा आफ्नो राम्रो कार्यको कारणले गर्दा यी सांस्कृतिक केन्द्रहरू नामी भए ।

मध्य युगको शुरुशुरुमा मध्य एसियाका धेरैजसो ठूलाठूला नगरमा बौद्धविहार स्थापना हुनु त्यसबेलाको एउटा साधारण घटना नै हुनगयो । एउटा पुरानो हस्तलिखित पुस्तक अनुसार सातौं शताब्दीमा समरकूचा र खोतान बौद्ध संस्कृतिको केन्द्रको रूपमा विशेष प्रसिद्ध छ । भारतमा भेट्टाउन नसकेका पुराना हस्तलिखित पुस्तकहरू खोज्न यहाँ खोतनमा आएको तथ्य यसको प्रमाण हो ।

केहीवर्ष अगाडी सम्म मध्य एसियाको बुद्धधर्मको बारेमा जति कुरा थाहापाए ती सबै कुरा प्राचीन कालका यात्रीहरूको

यात्रा विवरण र ढुंगामा पाइएका बुद्धको चित्रमा मात्र सीमित भैरहेको थियो । किन्तु सोभियत शासनकालमा विधिबद्ध रूपमा राम्रोसंग पुरातात्विक खोजपछि बौद्धसंस्कृतिसंग सम्बन्धित निकै प्राचीन विहार, विद्यालय र मूर्तिको भग्नावशेष त्यस्तै नै भित्तामा लेखी कुँडी राखेका तस्वीरहरू देखापऱ्यो ।

तेमीज शहर नजिकै गान्धार शैलीमा बनाइराखेको बुद्धको ढुंगाको प्रतिमा निकै प्राप्त भयो । यहाँ कांसको सिंह र बौद्धविहारको खण्डहरू पनि भेट्टाइयो । उत्तरपट्टिको किरगिजिया नदीको हरियो हरियो क्षेत्र भित्र पनि पुरानो बौद्धसंस्कृतिको धेरै नै स्मारकहरू भेटिए । पुरानो बफ़ल नगरसंगै पनि पुरातत्वविद्हरूले एउटा विहार पत्तालगायो । यस विहारमा बौद्ध भिक्षुहरू बस्ने धेरै कोठाहरू छन् । संगै एउटा चैत्यको अवशेष पनि भेटियो । यहाँ चैत्यको खण्डित मूर्ति तथा बुद्धधर्मसंग सम्बन्धित चित्रको अंश पनि पाइयो ।

मध्य एशियामा बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारले गर्दा जनताको आध्यात्मिक जीवन मात्र प्रभावित भएको होइन, जनताको कला कौशलमा पनि प्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पऱ्यो । धेरै मानिसहरू बुद्धधर्मको अनुयायी बने । पहिले यहाँ बौद्ध प्रचारकहरूसंग कालिगढहरू पनि आएका थिए । तिनीहरूले नै बौद्धमन्दिर चैत्य र विहार निर्माण गरे । सिद्धहस्त कलाकारहरू र मूर्ति बनाउनेहरूले पुराना वास्तुकला शैलीबाट बुद्धप्रतिमा बनाए । त्यस्तै नै चित्रकारहरूले भित्ता भित्तामा बौद्ध जगतमा नाम चलेका बौद्ध जगतमा परिचित गुफा मन्दिरका चित्र लेखे ।

तुर्कमानियामा बेरामअलि भन्ने ठाउँबाट उत्तरमा खनेर खोजी गर्दा पुरातत्वविद्हरूले एउटा पुरानो बौद्धमन्दिर र एउटा माटोको पात्र भेटाए । यो माटोको भाँडोमा बुद्धको कुचेको

थियो । फेरि यस पात्रमा बुद्धका ससाना मूर्ति र पाँचौं शताब्दीताका शासनकालका केही इरानी पैसा अनि टाँसिएका भोजपत्र एक चांग थियो । अन्दाजि १५०० वर्षसम्म यो पात्रमा परेको भोजपत्र एशिया जनगण संस्थानका लेनिनग्राड विभागमा राम्रोसंग हेरविचार गरी एकेक पाना छुट्याउने काम भयो । यो भोजपत्र भेटाएको र त्यसरी अलग्ग गर्न सकेकोले एक ठूलो महत्वपूर्ण काम हुनगयो । यो भोजपत्र पाँचौं शताब्दीको एक पुरानो हस्त लिखित बौद्धपुस्तक थियो । यो पुस्तक ब्राम्ही लिपिमा राम्रोसंग अक्षर लेखनजान्ने एक लेखकले लेखिराखेको थियो । यो पुस्तकको पाठ भिक्षुहरूको निमित्त आदर्श अर्थात् विनय ग्रन्थबाट उद्धृत गरीराखेको हो ।

मध्य एशियामा अहिलेसम्म सोभियत पुरातत्ववेत्ताहरूले खरोष्ट्र र ब्राम्ही लिपिमा लेखिराखेका बीस वटाभन्दा बढी पुस्तक भेटाइ सकेका छन् । गएका केही वर्ष यता मध्य एसियामा कतिपय बौद्धकेन्द्र पनि खोलीसकेका छन् । सेमिरिचे भन्ने ठाउँमा जसलाई आजभोलि अकदेश र क्रास्तोरेचक पनि भन्छन्, फरगाना उपत्यकामा दक्षिण ताजिकिस्तान (अब्जिना-तेपे) भन्ने ठाउँमा पनि बौद्धकेन्द्र बनाई खन्ने जोत्ने काम गरियो । यो खोज कार्यबाट यो राम्रोसंग स्पष्ट भयो कि ईस्वीसनको शुरु शुरुमा सोभियत मध्य एशियामा बुद्धधर्म व्यापक रूपमा प्रचार भयो ।

सातौं शताब्दीदेखि नवौं शताब्दीसम्म इस्लामले दबाउँदै गएर मध्य एशियामा बुद्धधर्म बिस्तारै बिस्तारै पुरिँदै गयो । तापनि मध्य एशियाको पश्चिम भाग र तरियको तल तल पर्ने ठाउँमा एघारौँदेखि चौधौं शताब्दीसम्म बुद्धधर्म बाकि रहेको थियो । मध्य एशियाको पश्चिमतर्फ फेरि बोलगाको तलतिर

विस्तारै प्रचार प्रसारमा उठ्न सक्यो । कतिपय मंगोल खानहरू पछि फेरी बौद्ध भए ।

तेस्रोपटक बुद्धधर्म फेरि राम्रोसंग माथि आउने काम सत्रौ र अठारौ शताब्दीमा पश्चिमी मंगोलहरू आइसकेपछि भयो । १६२० ईस्वीमा होशतर राजकुमार वैबागसवातारले पहेंलो वस्त्र भनेको तिब्बति निकाय स्वीकार गर्‍यो । १६२८ देखि १६३० सम्ममा पश्चिमी मंगोलहरू बोल्गाको छेउमा आए, फेरि तिनीहरूले आफूसंगै बुद्धधर्म पनि ल्याए । तैपनि पोबोल्टोस्तेपिं भन्ने ठाउँमा ठूलो विहार स्थापित भएको अहिलेसम्म देखिएको छैन । परन्तु काल्मिक विहार खानाबदोश ढंगको देखिन्छ । कालासागरको छेउमा बुद्धको उपदेश ल्याउने मानिस तुरानी खानाबदोश मानिसहरू हुन् ।

फण्डै यतिबेला पूर्वी साइबेरिया बैकक् प्रदेशमा बुद्धधर्मको ज्योति देखापऱ्यो । यो जिल्लामा १७१२ ईस्वीमा ५० जवान तिब्बति बौद्धभिक्षुहरू आएपछि यो धर्म खानाबदोश जातीका मानिसहरूको बीचमा पनि फैलिएर गयो । एउटा उल्लेख अनुसार ११ रौ शताब्दीमा भारतीय यात्री भिक्षुहरू पनि यी मानिसहरूको देशमा आई पुगेको देखिन्छ । भारतीय यात्री मंगोलियामा पनि पुग्नगयो । उलानबतोरको गंदन विहारमा भारतबाट आएका भिक्षुको पात्र र लौरो एउटा अहिलेसम्म सुरक्षित गरी राखेको छ ।

बुर्यातियाको पहिलो विहार सेलेगिन जिल्लाको त्योडगोल दजान भन्ने ठाउँमा १७४१ मा निर्माण गरेको थियो ।

यो एउटा निकै रमाइलो कुरा हो, यूरोपको जन राजधानीमा १९१४ मा बनाएको प्रथम बौद्धमन्दिर सैट पीटर्सवर्गमा । बुर्यात काल्मिक र तुवा स्वायत्तशासी जनतन्त्रमा

विश्वमा बुद्धधर्म

चीतायइर्कुत्स्क भन्ने ठाउँमा केही जिल्लामा बुद्धधर्मावलम्बी बौद्ध संगठनको नेतृत्व केन्द्रिय बौद्ध परिषदले गर्दथ्यो । परिषदको अध्यक्ष डी.डो. गोन्दोभवे हो । उनलाई बन्दि हाम्बोलामा भनि भन्छन् ।

नेपालका धर्मोदय सभाका अध्यक्ष भिक्षु अमृतानन्दले भन्नुभएको छ, "...मलाई सोभियत संघका केन्द्रिय बौद्ध परिषदको निमन्त्रणा प्राप्त हुँदा म आश्चर्यमा परें । सोभियत संघमा मैले जे देखें सुनें त्यसबाट म आश्चर्य भएँ । म मस्जिद, रुसी आर्थोडक्स चर्चको गिरिजाघरमा र बौद्धहरूको प्रार्थना घरमा गएँ । मैले देखें कि मानिसहरू पूर्ण स्वतन्त्रतापूर्वक धर्म पालन गरीरहेका छन् ।"

जापानका बौद्ध एसोसिएसनका अध्यक्ष फेरि बौद्धसंघका जनरल सेक्रेटरी सातोले भन्नुभयो, जहाँसम्म सोभियत संघमा बुद्धधर्मको कुरा छ, जापानको धार्मिक क्षेत्रको धारणामा पूर्वाग्रह छ । जापानमा पूर्वाग्रह पीडितहरूले थानेका थिए "सोभियत संघमा धार्मिक स्वतन्त्रता छुदै छैन । फेरि त्यहाँ धर्ममा पत्यार गर्नेलाई दमन गर्छ" अहिले हामीसंग यत्तिका प्रमाणहरू छन्, अब हामीले जापानी जनताको अगाडि प्रमाण सहित भन्नसक्ने भयौं, सोभियत संघमा आस्था हुनेले निश्चिन्त भएर, स्वतन्त्रता पूर्वक आफ्नो धर्म पालन गर्न सक्नेछ । हामीले स्वतन्त्र धर्म गरीराखेका कैथेडल र मन्दिर मन्दिरमा देखें । हाम्रो आँखाले देखेको प्रमाण दिएर भन्नसक्छौं, सोभियत संघमा पूर्ण धार्मिक स्वतन्त्रता छ ।

.....अलेक्सेइ यूजिन, (आनन्द भूमि १५१५ बु. सं. २५३१)

भवतु सब्ब मंगलं

(२५१)

पहिलेका सोभियतसंघमा बुद्धधर्म

इति बुद्ध सम्बत २५३७ । नेपाल सम्बत १११३ । विक्रम सम्बत २०५० साल अधिक भाद्र कृष्ण नवमी ॥ तदनुसार भाद्र २४ गते शुक्रवार प्रथमवार टाइप सम्पूर्ण ।

अन्तिम बार भिक्षु सुदर्शन महास्थविर द्वारा संशोधन जुसेलि बुद्ध सम्बत २५४० । नेपाल सम्बत १११६ । विक्रम सम्बत २०५३ जेष्ठ शुक्ल नवमी तदनुसार जेठ १३ गते आदित्यवार खुनु टाइप सम्पूर्ण जुल ।

अनुवाद तथा टाइप :

धर्माट्टा शाक्य, विशुखी,
भक्तापोल ताजाफः ललितपुर, नेपाल ।

धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली” या नेपाल भाषाय् प्रकाशित सफूत

१. बुद्धोपदेशित सार संग्रह,	२. चैत्य वन्दना,
३. खुट्टक पाठ अर्थ सहित,	४. चरिया पिटक,
५. अंगुलिमाल व वया पूर्वकथा,	६. उदान,
७. विपश्यना ध्यान निर्देश, (पद्य)	८. धात्थेगु बुद्ध वन्दना,
९. भीगु बाजा भीगु संस्कृति (ग्वारा संग्रह)	१०. नमक्कार गाथा,
११. श्रामणेर विनय,	१२. माँ बौया सेवा,
१३. देवधम्म जातक (निको),	१४. सुत्तनिपात पारायण वर्ग,
१५. विश्वन्तर नातक,	१६. प्रचलित दान गाथा (निको),
१७. हिरण्यवर्ण महाविहार संक्षिप्त परिचय,	१८. स्वस्तिवाक्य व मङ्गलाष्टक,
१९. असारपुन्ही छगू लुमन्ति,	२०. सतिपट्ठान अन्तरमुखी ध्यान
२१. भीगु भाषा शास्त्रीय संगीत,	२२. बौद्ध दर्शनया विकास,
२३. कर्म व उकिया विपाक,	२४. Golden Tempel (क्वाःबहा),
२५. माध्यममार्ग र सतिपट्ठान देशना,	२६. उपासक परिहानी तथा सद्धर्म
चिरस्थायी मज्जीगु कारण
२७. स्वाक्खात गुण धर्म देशना,	२९. शील समाधि प्रज्ञाया सारांश,
२८. चतुरारक्ख भावना,	
३०. भीगु बाजा भीगु संस्कृति निगूगु भाग-
(राग, धाः, खिं, नाय्खिं, दमःखिंया न्हेगू ताल)	

☆☆☆

प्रकाशनया प्रतिक्षाय्

१. सद्धर्म मणिरतन,
२. भावना मार्ग निर्देश, (पद्य)
३. अंगुत्तर निकाय (प्रकाशनया लपुई)
४. उपदेश संग्रह, (पद्य)
५. सुगतपुर विहारया संक्षिप्त परिचय,
६. सतिपट्ठान धर्मदेशना (पद्य)
७. ज्ञानमाला म्ये कान्छाबुद्धया संगीतया नोटेसन,
९. वीरकूल पूधाः प्याखँ
१०. विधुर उपदेश, आदि ।

धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली”

कुल: हिरण्यवर्ण महाविहार
भूतापोल ताजा:फः
ललितपुर
जन्म: वि.सं. १९८७ साल
मार्गशुक्ल चौथी
कार्यक्षेत्र: नु. जि. त्रिशुली
हाल निवास: शंखमूल चोक
नयाँ बानेश्वर
(काठमाडौं)
फोन. नं ४७५३१५

धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली” को नेपालीमा प्रकाशित अन्य पुस्तकहरू:-

१. परित्राण अर्थ सहित	नेपाली भाषा	२. छछक्क सूत्र	नेपाली भाषा
३. तीन सूत्र	"	४. बुद्धशासनको इतिहास	"
५. त्रिशुली बजारको सं. परिचय	"	६. गार्हस्थ्य धर्म	"
७. विश्वन्तर जातक	"	८. परित्राण पाँचौं संस्करण	"
९. ज्ञानमाला भजन संग्रह	"	१०. विपश्यना ध्यान निर्देश पद्य	"
११. अंगुलिमाल पूर्णाङ्गी नाटक	"	१२. उदान	"
१३. मङ्गल र पराभव	"	१४. स्तुति तथा भजन संग्रह	"
१५. आमा बाबुको सेवा	"	१६. बौद्ध संस्कार पद्धति	"
१७. त्रिरत्न बन्दना	"	१८. शाक्यराजधानी कपिलवस्तु	"
१९. धर्मचक्र सूत्र अर्थ सहित	"	२०. जातक माला	"
२१. परित्राण सातौं संस्करण -
(शब्दार्थ सहित)	"	२२. विश्वमा बुद्धधर्म (तपाईंकाँ हातमा)	"

